

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,

Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/9–10. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	Egy szál krizantém Csáfordi Tóth Róza sírjára	3
HALÁSZ PÉTER	A hagyományos műveltség szerepe a moldvai csángómagyarok identitásában	7
KÁSA BÉLA	Vándorútjaim Kelet és Nyugat közt: kerestem az embert, világokra találtam – <i>Erdélyi muzsikuskok</i>	23
MISKOLCZY AMBRUS	Románok az erdélyi rendiség és bibliokrácia világában	33
HÓVÁRI JÁNOS	Magyarország és a türk világ a 21. századi kihívások rendszerében	53
JOÓ ADRIENN	Apponyi Albert kultúrpolitikája: nemzetiségi kérdés és a népoktatási törvény – <i>Első rész</i>	63
SZAPPANOS GÁBOR MÁTÉ	A gender studies eredete és jelentősége, avagy a nők a történelemben	72
MÁTHÉ ÁRON	Az alkalom szüli az erőszakosokat – <i>S. Király Béla interjúja</i>	83
GRÓH GÁSPÁR	Nemzet és baloldal – <i>Illyés és a kommunisták</i>	93

1% metafizika

KODÁLY ZOLTÁN	Zene és társadalom	114
---------------	--------------------	-----

Körkép

LÁNYI GUSZTÁV	Karácsony Sándor és a könyvek lelke – <i>Gondolatok Deme Tamás Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot? című könyvéről</i>	116
BRENNER JÁNOS	Párhuzamos irodalom	121
LUDMANN MIHÁLY	Városképteremtő művek mestere – <i>Háromszáz éve született Fellner Jakab, a késő barokk kor kiemelkedő építésze</i>	125
TÓTH KLÁRA	„Mindenki csak a maga módján lehet szabad”	130
SZERZŐINK		134

A fedélen Kása Béla *Maneszes Márton „Kántor”, primás, énekes, borbély* (Magyar szovát, 1993) című fotójának részlete látható.

GRÓH GÁSPÁR

EGY SZÁL KRIZANTÉM CSÁFORDI TÓTH RÓZA SÍRJÁRA

A celebek iránti rajongás evolúciós háttere máig felderítetlen. Javaslom, kezdjen valaki hozzá, könnyen akadémikus lehet belőle, de legalábbis celeb, ami tudományos pályáján is segítheti, ha még szüksége volna rá. Sok múltbéli nagyságunk közt ott van Petőfi Sándor, aki, ha nem is akként kezdte, maga is celeb lett annak idején, sőt a későbbiekben is. Másként nem lettek volna eltűnése után ál-Petőfik, akik hírnevéből és az ahhoz kötődő hiedelmekből akartak megélni, kihasználva azt a nemzeti közhangulatot, amelyiknek szüksége volt az élő és bujdosó Petőfire. Aki persze nem a hanyagul „celeb”-bé rövidült celebritás, azaz a szó eredeti, latin értelmében ünnepeltként és hírességként is kitűnőség volt. Ez az ünneplés már második évszázada tart, és így is marad, amíg lesz, aki magyar nyelven verseket olvas.

Az ő hírességgé válása a teljesítményén alapult, és persze azon, hogy a közvéleménynek szüksége volt rá, nemcsak költőként, hanem jelen-ségként is. Ez az igény attól veszélyes, hogy nemcsak valódi értékeket fogad el, hanem hamisítványokat is, ahogyan például az oroszok egy önjelölt cárjukat, egy bizonyos ál-Dimitrijt, aki nem kevesebbre, mint az uralkodásra jelentkezett. A mi ál-Petőfijeink csak meg akartak élni, lehetőleg nem rosszul.

Mindenesetre ál-Valakinek lenni kedves szerepe az erre hivatottaknak, jobb esetben valamiféle lelki emelkedettséget is jelenthet, nemcsak anyagi és esetleg társadalmi haszonszerzésre törekvést, hiszen igazán jól csak azt a szerepet lehet eljátszani, amit át is él alakítója.

Kis úttörő, esetleg még kisebb kisdobos koromban e minőségbe sorolt kortársaimat egy budapesti szenzáció hozta lázba: „Nemecsek él!” – jelent meg a lapokban. Az élő Nemecsek, szemben az élő Elvisről szóló híresztelések rejtelmes hősével, szeretett szerepelni, a lapok interjúkat is közöltek Molnár Ferenc kötelező olvasmánnyá emelkedett regényének megkerült főhősével. Aki, szemben a művészi fikcióval nem lett tüdőgyulladás áldozata, hanem jó egészségnek örvendett. Ezzel segített az oktatásban máskülönben elhanyagolt általános esztétikai ismeretterjesztésben, mert megmutatta, hogy a valóság csak modellje a művésznek, aki alkotó munkája során szabadon kezelheti a sokszor kevésbé szárnyaló valóságanyagot. Engem ugyan hidegen hagyott Nemecsek bácsi tündöklése, mert nem nagyon állhattam szegény regénybeli

Nemecseket, bár elpusztításában az író teremtményének a végzet uraként működése oly általános (és indokolt) közmeghatottságot termelt, hogy ellenérzésemnek ezidáig még megemlítésére sem vetemedtem. A nyugdíjasként megkerült Nemecsek közszereplése családomat és baráti körét inkább kajánkodásra ösztönözte, egyesek megkockáztatták, hogy ha egy kis szerencsénk van, akkor Bornemissza Gergely is előke-rül. (Ha már az *Új Zrínyi*szban a szigetvári hős is visszatérhetett.)

Szűkebb közegem ingerküszöbét annyiban érte el ez az irodalmiból közéletivé emelkedett szenzáció, hogy már előre kajánul röhögtek a lelkesedő sajtómunkások várható pofára esésén, ami majd akkor követke-zik, amikor kiderül, hogy ez a Nemecsek csak egy kisstílu szélhámós, mert nem lehet más. Rövidesen ez meg is történt, de az eseményt ak-kor még nem nevezték fake news-nak vagy a média meghekkelésének, tekintve, hogy akkoriban a sajtó teljeskörű és mélyreható állami, azaz pártirányítás jegyében működött, így tévedhetetlen volt, amennyiben mégis, oda az ellenség keze tette be a lábát.

Aztán változott a világ, és évtizedekkel később sikerült megtalálni a Fehéregyházánál eltűnt Pefőfinek tulajdonított csontmaradványokat Barguzinban, a maguk módján még azok is celebek lettek. Amikor a naiv és lelkes megtalálók expedícióját finanszírozó „kazánkirály” sze-rette volna megnyerni az újratemetésén való részvételre egy közéleti kiválóságunkat, az általa nem ismert valahai ál-Petőfik példáján túl az ál-Nemecsek példájával érvelve próbáltam meggyőzni a nevetségessé válás veszélyéről. Erre ő is emlékezett, és gondolkodóba ejtette. Mert ha idehaza, ahol sokat tudtak Petőfiről, szélhámósok megtéveszthet-tek jóhiszemű vers- (vagy celeb-) barátokat, akkor Szibériában, ahol a Petőfinek csak a nevét ismerhették, sokkal könnyebben visszaélhettek az ott orosz földön is legendává vált költő iránti tisztelettel. Nemecsek bácsit könnyen le lehetett buktatni, de egy barguzini ál-Petőfit ugyan ki leplezhetett volna le? Nem kis meglepetésemre ez az okfejtés elgon-doltatta igazán jó szándékú, és Alexander Barguzinovics Petyefi hite-lességében őszintén hívó vendégemet. „Lehet abban valami, amit maga mond, kár hogy nem találkoztunk hamarabb, de most már mindegy. Az újratemetést az utolsó pillanatban már nem lehet lemondani, olyan sokan hisznek a Petőfi-maradványok valódiságában.” A forgatóköny-vet megvalósították, azóta a kazánkirály már nincs közöttünk, a történet valószínűleg lezárult.

Ámde ha Petőfi maradványai nem is kerültek elő, de a kilencvenes évek végén néhány, korábban ismeretlen Petőfi vers igen: első szerel-méhez, Csáfordi Tóth Rózához írta őket. A kéziratok felbukkanása azért volt szenzáció, mert másfélszáz év során már minden, Petőfihez köthető

lehetséges papír-fecnikből erekllye lett – és aztán mégis... A versek hitelesek voltak. Az életművet ugyan nem kellett újraértelmezni ismeretükben, de kíváncsúnak tűnt azonnali megjelentetésük.

A szükséges anyagiakkal nem rendelkező kiadó igazgatója az aktuális miniszterhez fordult támogatásért, hogy alig százezres nagyságrendben járuljon hozzá a megjelentetéshez. A kiadó önköltségi áron dolgozott, ahogyan a kulturális értelemben értékcentrikus kiadók túlnyomó többsége a mai napig teszi. Jogdíjat nem kellett fizetni, a tervezett füzet költsége abszolút értelemben sem volt sok, költségvetési szinten egyenesen jelentéktelen, egyetlen hivatalos állófogadás kiadásait el nem érő.

A miniszter habozás nélkül döntött: „Nem aktuális!” – üzent. Már-mint Petőfit nem gondolta aktuálisnak (akkoriban merült fel a Petőfi Irodalmi Múzeum neve petőfietlenítésének gondolata is). A mondat amúgy abszolút méltó egy politikushoz, ezt javasolta Rejtő Jenő regényében Fülöp Jimmynek is St. Antonio főherceg, akit időlegesen helyettesített a Boldogság-szigetek trónján, amíg a tudásvágytól hajtott uralkodó meg kívánta ismerni az alvilágot. Attól tartott, hogy megbízottja ál-St. Antonioként, mint ahogyan az mondotta volt, „bepikkelyeztet” valami nehezen visszavonható törvényt.

A kikoszorózott kiadó szerkesztőségében búsongtak éppen a csalódott Petőfi-kutatók, amikor egy kis miniszter szidásra betértem közéjük. E tevékenységükben kimerülve Petőfiről beszélgettek, azon rágódva, hogy ki is volt a versek címzettje, bizonyos Csáfordi Tóth Róza, akinek alakja ugyan nem volt ismeretlen a Petőfi-filológiában: a költő több hozzá írt verse ott volt addig is az összes költeményekben.

„Csáfordi Tóth Róza? Hát ti nem hallottatok róla? Hogyan lehetséges ez? Leéltek egy életet Petőfi vonzásában és még ezt sem tudjátok?” – bosszantottam őket. – „A még nagyon ifjú, ráadásul nála egy évvel fiatalabb Petőfi hirtelen fellángolt érzéseit nem viszonzta, férjhez ment egy Csabdin élő táblabíróhoz, született három gyereke, aztán 1873-ban, ötvenegynéhány évesen meghalt, Csabdi temetőjében nyugszik, a helyiek virágot hordanak a sírjára, és az a legenda él körükben, hogy a nevezett hölgy Petőfi özvegye volt. Mert egy celeb holtában is celeb, és az lesz abból is, aki a közelébe kerül, és ha már ott van, akkor lehet legendája is.” Azt akkor ugyan nem tudtam, hogy a Csáfordi Tóth család Csöngére való volt, így kapcsolatban állt Weöres Sándor felmenőivel is. (Meglehet, érdemes volna elmerengeni ebben az összefüggésben a valahai világhódító Sándor nevének végzetes auráján...)

Némi megrendült csönd követte bejelentésemet, a Petőfiről mindent tudó kutatók magukba roskadtak ismereteik fogyatékoságának kiderülte nyomán, amire egy véletlenül felbukkant laikus döbbentette őket.

Hogy valójában Petőfi életútjából e jelességek tudásához képest semmit sem tudtam az hatvan másodpercig nem számított, de tovább nem hagyhattam őket bizonytalanságban. Bevallottam, hogy Csáfordi Tóth Rózáról én sem tudok semmit, annak kivételével, hogy éppen déd- és nagyszüleim sírja mellett nyugosza örök álmát, és rá vonatkozó ismereteim alig terjednek túl azon, ami sírfeliratán szerepel. És még azt is csak azért tudtam pontosan felidézni, mert Mindenszentek után voltunk, amikor gyertyát gyújtottam őseim sírján, és ha már ott voltam, egy szál krizantémot Csáfordi Tóth Róza sírjára is tettem. Nem is annyira neki, mint Petőfinek szántam, ha már nem igyekezhettem sem a Segesvár melletti jelképes, sem a barguzini abszurd, avagy a nemzeti sírkert még abszurdabb, és csak a beavatottak számára ismert emlékhelyére. Amúgy pedig az örökkévalóságba távozottaknak édes mindegy, hol emlékezünk rájuk. Csak nekünk, a még materiánkban bolyongó halandóknak számít, hogy az eltávozott lélek hátrahagyott csontjai körül keressük a magunk szellemi valóságának, azaz ideiglenes ittlétünknek igazolását.

HALÁSZ PÉTER

A HAGYOMÁNYOS MŰVELTSÉG SZEREPE A MOLDVAI CSÁNGÓMAGYAROK IDENTITÁSÁBAN

Ahhoz, hogy a Moldvában élő csángómagyarok sorsát nemcsak megismerhessük, de meg is érthessük, át kell tekintenünk sajátos történelmüket. A magyarság legkeletibb népcsoportja ugyanis különös, a Kárpát-medencén belül élőkétől sok tekintetben eltérő körülmények között élte és éli életét.

Ha kíváncsiak vagyunk, hogy földrajzilag hol is él ez a népcsoportunk, nem elég ha magunk elé terítjük a történelmi Magyarország térképét. E földabroszok készítőinek ceruzájának ugyanis a Kárpátok láncainak tetején húzódó ezeréves határ valóban határt jelentett és attól kelet felé már csak a hegyekről lefelé induló patakok, folyócskák kanyargós céna-szállait tüntették fel, a térkép kivágásától függően kisebb vagy nagyobb távolságban. Az egykori országhatártól keletre a települések, a folyók és a hegyek neveit már románul tüntetik fel, ha pedig úgynevezett néprajzi térkép fekszik előttünk, ez a vidék már az ismeretlenség homályába vész, legföljebb néhány tájékozódási pont szerepel, hogy mégse üres térben lebegjen az „ország”. Pedig hát annak a Kárpátokon túli vidéknek a vizeit, hegyeit jórészt mi, vagyis a Moldvai Fejedelemség megalapítása előtt odaköltözött magyarok nevezték el, ezelőtt jó 600-700 esztendővel ezelőtt és az azóta eltelt évszázadok során, amint azt a magyar és a román kutatók a táj toponímiájának elemzése során megállapították.¹

Tudhatjuk, vagy ha nem tudtuk volna, 1920 óta a történelem keservesen megtanított rá, hogy országunk határai nem azonosak népünk elterjedtségével. Így volt ez a történelmi Magyarország esetében is, amelynek keleti országhatárán túl, a torzóban maradt térképek jobb oldalán, a méretaránytól függően néhány ujjnyival vagy éppen arasznyival, esetenként még a térkép szélén is túl, az egykori Etelközben élnek immár évszázadok óta a moldvai csángómagyarok. Egyetlen olyan magyar kiadású néprajzi térképet ismerek, amely őket is feltünteti, ezt Kogutowitz Manó készítette és adta ki 1926-ban.

Mikor, hogyan és honnan kerültek ide a csángóknak is nevezett magyarok? Miként tudták a magyarság tőlük nyugatra élő csoportjaitól a Kárpátok láncai által elválasztva, idegen politikai, etnikai, kulturális

¹ Lükő Gábor: *A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Budapest, 2002, Táton Kiadó, 42.

és vallási közegben évszázadokon keresztül többé-kevésbé megőrizni nyelvüket, hagyományos műveltségüket? Keserves, de fölemelő ez a történet, amire itt csak egy pillantást vethetünk.

Az „idők” kezdetén

A római katolikus vallású magyar lakosság középkori jelenléte *Etelközben*, vagyis a folyók (törökül *Itil*): a Szeret, a Prut és a Dnyeszter közé eső területen, a XIII. század elejétől bizonyítható. Az IX. század végi honfoglalást követően maradhettek ott magyar töredékek, de továbbélésük és főleg a XIII. századig tartó jelenlétük megbízható régészeti feltárások hiányában egyelőre nagyon bizonytalan. Miután a magyarok többsége továbbköltözött a Kárpát-medencébe, Etelközbe többféle, többé-kevésbé nomád életmódot folytató sztyeppei nép (besenyő, kun, tatár, jász) költözött és olvadt össze a Balkánról felszivárgott, akkor vlahnak, később oláhnak nevezett népességgel, akikből aztán a moldvai románság született. A magyarok első csoportjait az 1220–1230-as években a kunok megtérítésére, a tatárjárás után pedig az ország keleti határának védelmére II. Endre és IV. Béla királyunk telepítette Moldvába. Ez a gyepűnek tekintett térség a Moldvai Fejedelemség XIV. században történt megalapítása után is a Magyar Királyság hűbérterülete maradt, ami alapvetően meghatározta az ott élő katolikusok helyzetét. Moldvabányán, Szucsávában, Bákóban katolikus püspökség jött létre, szoros kapcsolatban az erdélyi egyházmegyével. Több ortodox vallású moldvai fejedelemnek római katolikus, magyar felesége volt, akik kolostorokat alapítottak, anyagilag és erkölcsileg támogatták a moldvai római katolikus egyházat. Nem csoda, ha ezt az időszakot a többségi románság részéről moldvai magyarság iránti nagyfokú *tolerancia* jellemezte. A túlnyomó részben ortodox vallású Moldva fejedelmi udvarában több fontos tisztséget katolikusok (elsősorban magyarok, kisebb részben németek és lengyelek) töltöttek be, a városokban működő kereskedők és kézművesek számottevő része magyar volt. A Dnyeszter partján fekvő Dnyeszterfehérvár (Akkermann, Cetatea Alba) helyőrsége a terjeszkedő török birodalom ellen szolgált védelmül. Egy 1646-ban készült moldvai összeírásban szereplő csaknem ezer magyar családnév több mint ötöde valamilyen kézműves mesterségre utal. A román városfejlődésben érvényesülő magyar hatást mutatják a román nyelvben azóta is használatos olyan szavak, mint az *oraș* (város), vagy a *hotar* (határ).

Eközben különböző okokból újabb és újabb magyar csoportok települtek Moldvába a Kárpátok túloldaláról. A XIII. század végétől az er-

déli székely telepítések szorították tovább, a Kárpátokon túlra a Maros középső és az Aranyos alsó folyása vidékén élő magyarokat. A XV. század elején a vallásuk miatt üldözött husziták, a végén pedig az erdélyi fejedelemmel elégedetlenkedő székelyek költöztek – olykor menekültek – Moldvába, s ott újabb településeket hoztak létre, mint például Husz és Tatros városa, vagy Forrófalva. A fejlettebb gazdálkodási kultúrával érkező telepéseket Moldvában szívesen fogadták, a fejedelmektől kiváltságokat kaptak, feudális szolgáltatások helyett terményeikből az uralkodónak, vagy a tulajdonos bojárnak, kolostornak „részt” kellett adniuk, ezért megkülönböztetésül *részeseknek* nevezték őket. Ebből származik a szabadparaszti státus román szava, a *răzeș*.

A fizikai megsemmisülés veszélye

A katolikus magyarok helyzete a XV. század végén és a XVI. század elején Moldva, majd Magyarország középső részének török fennhatóság alá kerülése után kezdett romlani. A török és tatár seregek mérhetetlen pusztítást okoztak Moldva egész lakosságában, de még a vlahoknak a Balkánról volt utánpótlásuk, a magyarság szinte teljesen kiveszett. A középkori Magyarország összeomlásával (1541) megszűnt a moldvai katolikusok politikai védelme. A protestáns vallás erdélyi terjedése nyomán egyre kevesebb katolikus pap jutott Moldvába, ezért a pápa 1622-ben missziós területté nyilvánította a térséget, és közvetlenül a Vatikán irányítása alá vonta. A protestáns erdélyi fejedelmek által szorongatott somlyói ferencesekkel megnehezült a moldvai katolikusok kapcsolata, csupán a XVI. századtól fellendülő csíksomlyói búcsújárás jelentett szellemi összeköttetést. A XVI. század elejétől a Vatikán elsősorban olasz és lengyel papokat küldött Moldvába, sajnos nem a legalkalmasabbakat, hiszen azokra Nyugat-Európa egyre kiterjedtebb gyarmatain volt szükség. Ezek a „kihelyezett” misszionáriusok – kevés kivétellel – idegenként tekintettek Moldva katolikus magyarjaira, s nem híveik, hanem a többségi oláh, majd román hatóságok nyelvét igyekeztek elsajátítani. A mise természetesen latinul folyt, de a prédikáció és a templomon kívüli kommunikáció nyelve egyre inkább az „állami nyelv” lett a moldvai katolikus egyházban. A XVII. század derekától kezdtek születni azok a Vatikánba küldött panaszos levelek, amelyekben a moldvai magyarok anyanyelvükön értő, s rájuk szeretettel tekintő papokért könyörögnek. Ezek közül talán a legelső az 1671-ben kelt *szabófalvi levél*, amiben egy moldvai magyar közösség tagjai írásban vallják meg magyarságukat: „*Mű nekünk az mű életünk hasonlo az oktalan barmokéhoz, kik soha az Istenz*

diczirni nem tudjaak, hanem csak oktalansagban elnek.” Felpanaszolja, hogy azok a misszionáriusok, akiket „...az Szent gülekezet ide küldöt, azok ...reszegesek, azzonember utan jarok, azokkal conversalkodnak, rut fertelmes elötet viselnek, mely minden embreknek, de mü nekünk magyaroknak legh inkab nagi botrankozasunkra vagion...” Alázatos kérésük évszázadok óta süket fülekre talál a Vatikánban.

A Moldvában nem 150 évig, hanem majd fél évezredig tartó török hódoltság idején a moldvai magyarokat elsősorban a *fizikai megsemmisülés* veszélye fenyegette. A Lengyelországot, főként pedig Erdélyt fenyegető török hadjáratok, valamint a szomszédos Tatárországból be-betörő segédcsapataik újra és újra feldúlták, felégették, kirabolták a moldvai városokat, templomokat és az útjukba eső falvakat. A városok magyar lakossága vagy elpusztult, vagy Erdélybe menekült, részben pedig félrehúzódott a hegyek közé, az erdőkben megbújó falvakba. A hadak pusztítása, s a velük járó járványok, éhínségek olyannyira megtizedelték Moldva magyar lakosságát, hogy a XVII. század végére számuk háromezernél alacsonyabbra csökkent. De a „két pogány közt” vergődő magyarságból még ilyen körülmények között is érkeztek újabb telepések a Kárpátoktól nyugatra eső területekről, természetesen nem mindig saját jószántukból. A fejedelmi rátermettségétől és lehetőségeitől függően hol tündérkertté varázsolt, hol a poklok poklává tett Erdély belső harcainak vesztesei legtöbbször Moldvában találtak menedéket. Az utolsó nagy menekülési hullámra 1764-ben került sor, amikor székelyek tömegei futottak az osztrák ágyútűz elől Moldvába. Valószínű, hogy a madéfalvi vérfürdő végül „vérátömlesztés”-nek bizonyult, mert enélkül ma már aligha találunk magyarul beszélő embert az egykori Etelközben, de talán még katolikust sem. A moldvai magyarokat történelmük során a XVIII. század végétől kezdték *csángóknak* nevezni, azzal a keleti magyar nyelvjárásban ismert szóval, amivel a közösségtől – földrajzi vagy jogi értelemben – eltávolodottakat, kiszakadtakat illetik. Talán nem véletlen, hogy *csángó* kifejezést éppen a madéfalvi székely exodus részese, Zöld Péter alkalmazta először.

Az identitás fenyegetettsége

A két fejedelemség egyesülésével, majd Románia XIX. század második felében történt megalakulásával Moldvában is fölerősödött a hivatalos román nacionalizmus. A jászvásári püspökség és szemináriumának megalakítását az ortodox egyházzal összefonódó román állam csak azzal a feltétellel engedélyezte, ha vállalják a katolikus magyarok elromá-

nosítását. A paktum óta eltelt több mint száz esztendő ennek a szándékának a megvalósításával telt. A csángók² történelmének ezt a szakaszát tehát elsősorban a *katolikus vallású moldvai magyarok nemzeti identitásának, anyanyelvének, hagyományos műveltségének megszüntetésére való törekvés* jellemezte.

Az 1851. évi egyházi sematizmus szerint a XIX. század közepén Moldva 207 helységében 22 plébániát és 186 filiát tartottak nyilván. Ezekből 16-ban magyar volt a „használatos nyelv”, vagyis a moldvai katolikusoknak hozzávetőlegesen háromnegyede anyanyelvén gyakorolta a vallását. Erre való tekintettel Moldva apostoli vizitátora Jászvásárott 1866-ban kétnyelvű katekizmust adott ki az olasz és lengyel papok számára, hogy híveikkel szót érthessenek. 1884-ben azonban, mikor a jászvásári missziós központ püspökséggé alakult, Iosif Camilli – 1889-ben kiadott pásztorlevelében – már elrendelte, hogy a hozzá tartozó plébániák templomaiban csak románul imádkozhatnak, énekelhetnek és gyónhatnak. Erdély Romániához csatolását követően, 1927-ben, Románia és a Vatikán konkordátumot kötött, miszerint a görögkeleti államvallású Románia engedélyezi a római katolikusok szabad vallásgyakorlatát, de a moldvai csángómagyarok anyanyelven történő vallásgyakorlata nem került szóba. Pedig 1930-ban a Moldvában élő 109 953 római katolikusból még a hivatalos román statisztika szerint is 23 894 fő (több mint egynegyedük!) *vallotta magát* magyar anyanyelvűnek, bár a valóságban ennél biztosan jóval többen beszéltek magyarul. Számukat később valamennyire csökkentette, hogy a II. világháború alatt hat moldvai faluból mintegy ezer csángó menekült Magyarországra, s néhány esztendei Bácskában tartózkodás után a Baranya megyei Egyházaskozáron, Szárászon és Mekényesen leltek otthonra³.

² A csángók nevének eredetéről számos föltevés ismeretes. Ezek közül a legvalószínűbb, hogy a régi magyar nyelvben meglévő, elsősorban a keleti magyar nyelvjárásban ismeretes *csángál*, *elcsángál* igéből származna ez a népnév, melynek értelme, hogy a többségtől *elhúzódot*, *félreköbörgött*, *elveszőben van*. Domokos Pál Péter gyakran emlegette, hogy a csíki székelyeknél, ha egy-egy jószág a havasonkon a többiektől elkeveredett, úgy keresték meg, hogy *hol csángat*, merre hallatszik a nyakában lévő kolomp szava? Ezen a nyomon haladva a *csángó* szó legvalószínűbb értelmezésnek az tűnik, hogy a székelységből, illetve a Székelyföldről – földrajzi vagy közjogi értelemben – kiszakadt néptöredékeket illettek ezzel a névvel, ami nem volt mindig és mindenhol lekicsinylő, bár – akárcsak a palóc – többször és több helyen azzá vált.

³ Laczkó Mihály: *Észre sem vettük, magyarok lettünk. Moldvai csángómagyarok Magyarországon*. Bonyhád, 2004, Egyházaskozári Önkormányzat, 233.

Az utolsó csapás

A kommunista hatalomátvétel után a diktatúra csángókkal szembeni politikáját a kettősség – gyakorlatilag a kétszínűség – jellemezte. Egyrészt hozzájárultak, hogy Moldova több mint száz településén néhány esztendeig megvalósuljon az anyanyelvű, illetve az anyanyelven történő oktatás valamilyen formája, de 1958-ban ez a lehetőség teljesen megszűnt. Az anyanyelvű ígahirdetést és vallásgyakorlatot azonban nem engedélyezték számukra. Volt ugyan néhány római katolikus pap, aki a lelkiismeretére hallgatva az 1960-as években magyarul is misézett, sőt még későbből is vannak hírek olyan papokról, akik meghallgatták és elfogadták románul egyáltalán nem tudó idős csángó asszonyok magyar nyelvű gyónását. A többségük azonban a jászvásári szemináriumban uralkodó magyarelles szellemben nevelkedve, saját szülei anyanyelvének, műveltségének, egyáltalában az egész csángómagyar népnek éppen olyan ellensége lett, mint amilyenek az iskoláikban tevékenykedő román pedagógusok voltak. A XX. század első felében még volt valami szerepük a moldvai katolikusok magyar anyanyelvének és identitásának megtartásában a *deák*oknak nevezett, jórészt közülük való kántoroknak, akik a litániákon, a halott melletti virrasztások alkalmával, főként pedig a pap nélküli filiák templomi összejövetelein magyarul imádkoztak és énekeltek a hívekkel. De idegennyelvűvé, idegenszívűvé tett papjaik fokozatosan kiszorították őket a szolgálatból és helyükre is a románosításra képzett *dascăl*-ok kerültek. A kommunista diktatúrája évtizedeiben a moldvai csángómagyarok is kettős – szellemi és anyagi elnyomatás alatt szenvedtek. A szovjet mintájú, erőszakos kollektivizálás veszélyeztette anyagi önállóságukat, idegen nyelven oktató iskoláik továbbtanulási esélyeiket rontották, elpártolt papjaik pedig az Istennel való bensőséges kapcsolatukat nehezítették meg, miközben hagyományosan megtartó közösségeiket is jelentős mértékben szétrombolták.

1990 után sok minden változott Romániában, de alig változott valami a csángómagyarok helyzetében, és szinte semmi sem változott a csángók magyar nyelvű vallásgyakorlatában. Pedig II. János Pál őszentsége magyarországi látogatása alkalmával a több mint ezer ideérkezett moldvai csángó kérvényben kérte a Szentatyától templomaikban az anyanyelvű vallásgyakorlat lehetőségét. Később több hasonló kérvényt juttattak el Rómába, a bukaresti érsekségre, valamint a jászvásári püspökségre. A nagy optimizmussal rendszerváltásnak nevezett „fordulat” csak parányi réseket nyitott a moldvai csángómagyarok számára, de szabad utat engedett a nagymértékű kivándorlásba torkolló vendégmunkásságnak. Néhány tucat településen nagy nehézségekkel – anyaországi segítséggel

– megteremtették a magyar nyelv fakultatív oktatásának lehetőségét, és Bákó-megye székhelyének egyik katolikus templomában engedélyezték, hogy havonta egyetlen alkalommal magyar nyelvű miseszolgálatra kerülhessen sor. A 3. évezredbe lépve aztán tovább bővült azoknak a településeknek a köre, ahol megvalósult a magyar nyelv fakultatív oktatásának valamilyen formája. A lehetőség megteremtésében talán szerepe volt a finn diplomatának, Tytti Isohookana-Asunmaanak, aki az Európa Tanács számára készített jelentésében és abban a Romániának szóló ajánlásaiban azok számára is megfogalmazta a moldvai csángók magyarságát és az ebből következő jogos igényeiket, akik addig erről nem akartak tudomást venni. Tytti asszony megállapítása sajnos nem minden érdekeltnek jutott el a tudatáig.

A több mint egy évszázada erősödő románosító politika következtében a moldvai katolikusoknak ma már talán csak harmada tud magyarul, vagyis beszéli nyelvünk jórészt nyelvújítás előtti állapotban lévő, régies formáját. Ez a tájnyelv csodálatosan kifejezi a néplélek érzelmeit, vallási világát és a hagyományos paraszti élet minden részletét, de a XX. század gazdasági, technikai fogalmait, a politikai és az egyházi élet szakkifejezéseit jórészt csak románul ismerik. Magukra hagyatva megrekedtek abban a közösségi állapotban, amikor a nép még nem vált nemzetté. Önvédelmi és érdekérvényesítő képességük hiányos, önszerveződésük is meglehetősen kezdetleges.

Régóta tudjuk, hogy a moldvai magyarság *nem tekinthető egységes néprajzi csoportnak*. Természetesen jogosan használhatjuk a moldvai magyarság kifejezést, mint földrajzi szempontok alapján meghatározott táji csoport elnevezését. A moldvai magyarság etnikai tagolódása a XIX. század első felében kezd megjelenni a Moldváról szóló híradásokban. Jerney János az, aki 1844 és 1845-ben gyűjtött anyaga alapján első ízben, településenként is megkülönbözteti a csángómagyar és a székelymagyar népességet.⁴ Ugyanígy két csoportját különbözteti meg a moldvai magyaroknak a századfordulón Weigand Gusztáv⁵, aki elsősorban nem a származást, hanem a nyelvi sajátosságokat veszi alapul, és Sz-elő beszédük megléte vagy hiánya alapján választja el a magyart a székelytől. Lükő Gábor is elsősorban moldvai magyarokról és moldvai székelyekről ír, mivel ő az egész moldvai magyarságot csángónak tartja.⁶ Ezen belül – nem vitatva természetesen a székelyek magyar voltát – köny-

⁴ Jerney János: *Keleti utazása a' Magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844–1845. I-II.* Pest, 1851, 152.

⁵ Weigand Gusztáv: „Fremde Elemente in der Moldau”, in *Jahrsbericht des Instituts für Rumänische Sprache zu Leipzig* 1902, 131.

⁶ Lükő Gábor: *I.m.* 39.

vének térképein, de szövegében is, magyar és székely, valamint egyéb magyar településekről ír, hangsúlyozva, hogy a „moldvai magyar telepek lakossága régebbi eredetű Moldvában, mint a székely-magyar”. Ezt a két néprajzi csoportot differenciálta tovább a nyelvföldrajzi szemlélet érvényesülése. Szabó T. Attila északi és déli magyarokról beszél (1972. 126.), és ezzel immár a moldvai magyarok három táji-etnikai csoportját különbözteti meg: északi csángó, déli csángó és székely (vagy székelyes) csángó. Ezt tekinthetjük a moldvai magyarok hagyományos etnikai felosztásának. Aki azonban huzamosabb időt töltött a moldvai magyarok között és jelentős számú településen fordult meg, annak érzékelnie kell, hogy *a moldvai magyarság térbeli és kulturális tagoltsága ennél jóval sokrétűbb*. Már a Néprajzi Atlasz térképei jelezték a tagoltság differenciáltabb voltát, a Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlasza pedig nyelvjárási szempontból is sejteti a térbeli tagoltság árnyaltabb érvényesülését. A moldvai csángómagyarok hagyományos műveltségének, nyelvének történelmi gyökerű differenciáltságára hivatkoznak aztán azok, akik a nacionalista politikától vagy önös egyházi érdekektől vezérelve, esetleg pusztán tudatlanságból megtagadják tőlük az anyanyelvű oktatás és vallásgyakorlat teljes körű lehetőségét.

A rejtőzködő identitás

Amikor a Moldvában élő magyar, vagy magyar származású, katolikus vallású csángómagyarok identitásáról beszélünk, igen sok, de legalább *három fontos körülményt* kell figyelembe vennünk.

a) A moldvai magyarok a Kárpát-medence, de főleg Erdély különböző vidékeiről, a XIII. századtól a XVIII. század végéig, különböző okokból, eltérő időszakokban, kisebb-nagyobb hullámokban érkeztek mai lakóhelyükre. Túlnyomó részük tehát a Kárpát-medencén belüli magyarokra jellemző, olykor idegen hatásoktól torzított, különböző ideológiák által tépázott, de azért mindmáig egységesnek tekinthető és érvényesülő nemzettudatunk kialakulása és meggyökeresedése előtt szakadt ki a magyar állam politikai és egyházi szervezetéből. Őket tehát a történelmünk során bekövetkezett, közösen átélt sorsfordító események, mint a felvilágosodás, a reformkor, a szabadságharc, az osztrák önkényuralom, valamint a millennium fölemelő, majd Trianon lesújtó, de azért közösséget is kovácsoló hatásai nem érintették. Amit magukkal hoztak – vagy innen nézve vittek – az Moldvába csángálásukat követően fokozatosan megkopott. Vagy ha mégsem, a román tanítóik és a román érdekek szolgálatába szegődött papjaik igyekeztek kivenni a fejük-

ből és szívükből mindazt, amire a nemzeti identitás, a magyarságtudat épülhetett volna. Ezt a törekvésüket hála Istennek nem koronázta teljes siker, inkább arról van szó, hogy miként a keresztényüldözések idején Krisztus tanításának követői Róma földalatti kazamatáiban bujdosnak, úgy a moldvai csángómagyarok identitása is mélyebbre húzódott tudatukban, ösztöneikbe, ahonnan esetenként *tudatalatti, ízlésben, elszólásban, gesztusban jelentkező emlékek* formájában mutatkoznak meg.

b) A második tényező, hogy a Moldvába csángált magyaroknak történelmük során nem, vagy legföljebb száz évenként akadt egy-egy olyan közülük való, értelmiséginek tekinthető személy, aki nem tagadta meg származását, s tanult emberként formálta, vagy formálhatta identitását. Bizony, ma is kevesen vannak az olyan velük élő, vagy legalábbis velük érző, nem csupán tanult, hanem népüket szolgáló, sorsukon javítani, de legalábbis jobbítani kívánó értelmiségi embernek, akik példát mutatnak, mutathatnak azzal, hogy nem a csángókból, hanem a csángókért élnek és munkálkodnak. Sajnos a közösség identitásában elbizonytalanodott része nem szívesen tekint azokra, akik identitásukat erősítő munkája éppen őket szolgálná, és gyakran úgy tartanak, tartózkodnak tőlük, mint az a bizonyos ördög a szenteltvíztől. Rajtuk is eluralkodik az a fajta letargia, ami a Belső-Magyarországról a kommunizmus idején emigrációba kényszerült magyarok gyöngébb öntudatú tagjain volt megfigyelhető, akik különböző okokból valósággal siettetni akarták a magyarságtól való eltávolodásukat, megfélelkezésüket.

c) A harmadik körülmény pedig az az immár több mint egy évszázada, gyakorlatilag a román állam létrejötte óta folyó, különböző erősségű propaganda, ami az állami és az egyházi hivatalosság részéről éri a moldvai csángómagyarokat. Eszerint ők nem is magyarok, az általuk beszélt nyelv nem magyar, balladáiknak, keserveiknek, szötteiknek, varrottasaiknak semmi köze a magyarsághoz, legföljebb elvetendő „korcsitúrák”, idejétmúlt haszontalanságok. S mert ilyeneket hallanak a katedráról, a szószékről, a rádióból, a televízióból, ennyi kísértés közben bizony nehéz az igazság mellett a tartásukat, öntudatukat megőrizni és megvallani. Mindezek figyelembevételével kell megközelítenünk a moldvai csángómagyarok identitását, ezeket a körülményeket kell ismernünk, amikor sokszor és sokan talán értetlenül állnak, állunk beszédük román kölcsönszavainak gyakorisága, a magyar történelemben való tájékozatlanságuk, önmeghatározásuk bizonytalanságai előtt.

A moldvai katolikusok magyar voltáról, magyar anyanyelvéről, hagyományos kultúrájuk magyar gyökereiről számos dokumentum, gyűjtemény, tanulmány tanúskodik. Magyarságuk megvallásáról már jóval

kevesebb írásos adat áll rendelkezésünkre, hiszen anyanyelvű oktatás hiányában hagyományos műveltségüket szinte kizárólag orálisan, tehát a szóbeliség világában gyakorolhatták. Ez pedig sorsuk sajátos körülményei miatt rendkívül sokféle, szinte falvanként eltérő tájnyelvi változatot, szokás- és motívumvilágot teremtett számukra, gyakorlatilag csak a közös katolikus vallás jelenti a közösséghez tartozás ismervét, ami aztán gyakran még a nyelvi különbséget is fölülírja. Falvaikat járva gyakran hallhatjuk a helybeliektől egyik vagy másik szomszédos, ugyancsak katolikus településről „azok is csángók, de már nem tudnak magyarul”. Tehát leginkább a vallásuk különbözteti meg őket – s ők is eszerint határolják el magukat – egymástól. S hogy ehhez a valláshoz milyen erősen ragaszkodtak, arról hírt kapunk II. Rákóczi Ferenc két török földre küldött követe, Bay Mihály és Pápay Gáspár naplójából, akik 1706. március 20-án a Dnyeszter partján azt jegyezték fel a csöböröcsöki magyarokról, hogy „noha oláh pap lakik a faluban, mégis készebbek halott gyermeküket keresztelestlen eltemetni”.⁷ A vallás identitást meghatározó ereje ma is igen erős. A Románvásár környéki, úgynevezett északi csángók, akiknek túlnyomó része már legalább száz esztendeje elvesztette egykori anyanyelvét, de megtartotta római katolikus vallását, ma sem tekinti magát románnak. Hasonlóképpen a velük szomszédos ortodox falvak lakói sem tartják románnak a – jöllehet románul beszélő – katolikus csángókat. Ez a moldvai csángómagyarok identitásának a középkorra emlékeztető, ma már torzultnak tekinthető formája, amikor már csak azt tudják, hogy melyik néphez, melyik nemzethez *nem* tartoznak, de hogy melyikhez igen, abban már nem biztosak. A csángómagyarok jelentős részének azonban, akik Bákó környékén, a Szeret, a Beszterce, a Tázló és a Tatros folyók mentén élnek, s számottevő részük beszéli a magyar nyelv különböző tájnyelvi változatát, a Románvásár környékieknél erőteljesebb az identitása, s a magyarsághoz való kötődése.

Az önmeghatározás szempontjából tehát megkülönböztetett jelentősége van a nemzetiségi, vagy etnikai összetartozás kettősségének: részben ők különböztetik meg magukat a környező románságtól, részben pedig a románok vonnak választóvonalat maguk és a katolikusok közé. „Korábban nem es vegyültek – mondta egy ember a Tázló menti, vegyes lakosságú Frumószában. Most még táncolnak, a magyaroké volt a Rádúj korcsmája a templom mellett, s a románoké idefenn, a Prészujé. Az egyik korcsmánál voltak ezek, s a másiknál azok. A magyarok külön s a románok külön. Ma még táncolnak egy hejt a legények a

⁷ Bay Mihály és Pápay Gáspár naplója tatárországi követségükről (1705–1706). Közli Thaly Kálmán. In: Századok 1873, 538.

románokkal, de régebben nem.” A magyarok és a románok, különösen ahol egy faluban élnek, bizony nem egyszer csúfolkodnak, tréfálkoznak egymással, amiből azonban ritkán származik komoly harag, hiszen a bosszantás kölcsönös volt. Mert a Moldvában – akárcsak más vidékeken – élő magyarok és románok körében is szinte természetes, hogy a másik etnikum valamilyen ok miatt furcsának, szokatlannak tartott tulajdonságát, szokását, vagy cselekedetét csúfolja, esetleg el is ítéli. A pusztinai Kaszáb István bácsi – nyugodjék –, akit nem mindennapi intelligenciája érzékennyé tett a részletek iránt, elmondta, hogyan tekintettek a magukat természetesen többre tartó pusztinaiak a szomszéd falubeliekre. „A grigoréniek oláok, jó gazdaemberek, jó marhákat tartottak, de a pusztinaiakat mégsem érték el. Nekik sok vót a főggyik. Mikor a tehent kicsapták a mezőre, a borjút nem vették el, mint nálunk, s mikor este hazahozták, mit kaptak fejtek, aztán éjjel a borjút elrekesztették, s reggel esént fejtek. Ez a pusztinaiaknak olyan különös volt, s elnevezték őket dodányoknak, ami azt jelenti, hogy olyan hátramaradtak.”

De azért amikor komolyra fordult a beszéd, a moldvai csángómagyarok tudták, hol a helyük a politikai szempontok által alakított nemzetiségi palettán. Ugyancsak egy frumószai embertől hallottam: „Minket úgy tartanak mindcsak örökké, hogy ahol mű megyünk, nehezebbet lépünk a földre. Mikor valahol többen vagyunk, akkor mi alább kell legyünk. Ha ketten, hárman beszélgetünk, nekünk nincs annyi igazunk, mint a románoknak. Ezek a falusiak úgy tartják, hogy mű rosszabbak vagyunk. Mi jövettek vagyunk, bangyenek. Ami azt jelenti, hogy mindcsak a magyarokhoz tartoznánk, de nem volna annyi igazunk, mint nekik. Ha megharagudnak, még azt es mondják, hogy bozgor. Ezt azért mondják, hogy mivel nem értik a magyar beszédet, azt mondják: bozgerálunk.”

Moldvában, a Szeret mentén a csángómagyarok őriznek egy szép mondát Szent László fájáról, amely Bosnyák Sándor Klézsén gyűjtött változatában a következőképpen hangzik: „Nálunk, a Szeret partján van egy nagy ereg fa. Azt mondják, azt még Szent László király ültette vót. De az ulja fa, annak emlékére ültette, mikor kiverte az idegenyeket az országból. De mikor még jöttek a tatárok, akkor még el fogott száradni. Mikor még azt is kihajtotta, még kizöldült. Mikor a németeket verte Rákóczi, akkor szépen kizöldült, és aztán mikor Rákóczinak leverték a katonáit, akkor kiszáradt. Mikor negyvennyócba Kossuth katonái jöttek, akkor még kizöldült, de aztán még kiszáradt, és úgy maradt szárazon mindmáig, és ki tudja, ki fog-e zöldülni vaj eccer.”⁸ Ez az 1970-

⁸ Bosnyák Sándor: „A csángó magyarok apokrif bibliája”, in *Mozgó Világ* 1984, 119. Ezt a szép mondát ismerik más csángómagyar falvakban is, mint például Bogdánfalván, Diószénben és bizonyára másutt is.

Csángó zárándokok a csíksomlyói búcsún, 1987. (Fortepan / Szűcs Tamás)

es években gyűjtött monda szépen példázza, hogy a moldvai magyarok sorsa a történelem során szorosan összefüggött Magyarországgal, és arról is bizonyíték, hogy a moldvai csángók tisztában is voltak ennek a kapcsolatnak a jelentőségével – legalábbis jó néhány évszázada, amikor még mondták születtek azon a tájon.

De vajon mennyire tudatos az identitást jelző tudás, mennyire átélte sorsunk együttlétetése a huszadik században, a közelmúltban és napjainkban? Az 1960-as évek derekán, amikor először jártam a moldvai magyarok között, azt tapasztaltam, hogy számukra Magyarország a maga valóságában teljesen ismeretlen. Az anyanyelvükön csak szóbeliséggel őrzött hagyományukból már nem kapták meg az ezzel kapcsolatos tudást, az iskolai oktatásban pedig egyáltalában nem találkoztak Magyarországgal, s ha valami módon mégis kaptak róla hírt, román tanítóik ügyeltek rá, nehogy tudatosodjon bennük: az *biz ő országuk is*. Keveseknek rendelt az Uristen olyan nagyapót, mint a szabófalvi Lakatos Demeternek, aki unokáját kézenfogva, a leszentülő napra mutatva megmagyarázta volna, hogy *ott vagyond a mü országunk, ott nini...!* Az idősebb nemzedék számára *Magyarföld* – onnan, Etelközből nézve – egyértelműen a Kárpátokon túl eső területet, gyakorlatilag Erdélyt jelentette, amiről mégiscsak volt valami ismeretük, s ahol – hagyományaikból, csíksomlyói zarándoklataikból tudták, tudhatták –, magyarok élnek. De a fiatalok, ha tanultak is Európa országai között az *Ungară* nevezetűről, azzal semmiféle érzelmi kapcsolatba nem kerültek, nem kerülhettek.

Mikor hazámról meséltem nekik, s elmondtam, hogy létezik egy olyan ország, ahol ugyanazon a nyelven beszélnek, mint ők, ahol az iskolákban ezen a nyelven tanítják a gyermekeket, az utcák neveit ezen a nyelven írják ki, az üzletekben ezen a nyelven vásárolhatnak, akkor – gondolom – hitték is meg nem is, amit mondok. Úgy voltak ezzel a Magyarországgal, mintha az Óperenciás tengeren túlról meséltem volna nekik. De aztán, hogy újra és újra megfordultam náluk, róluk készült fényképeket vittem nekik, húsvéti, karácsonyi üdvözlőlapokat küldtem ebből a mesebeli országból – és nem csak én, hanem még jó néhányan –, lassan tudatosult bennük, hogy mégiscsak lehet egy *magyar ország*, amelynek lakóival saját anyanyelvükön tudnak, tudnának beszélni, s az ott élők – legalábbis az a néhány, aki megfordult körükben – számon tartja őket.

Az identitásnak, vagyis az azonosság tudatának, természetesen csak az egyik, időben változó, történelmi-társadalmi körülmények által formált, sőt a napi politika által gyakran torzított formája a nemzethez való tartozás tudata. Ez – mint láttuk – a moldvai csángók esetében legtöbbször negatív előjellel működik. Egy viszonylag szűk réteget leszá-

mítva, nem azt tartják számon, hogy milyen néphez tartoznak, hanem azt, hogy melyikhez nem tartoznak. Azonosságuk, identitásuk sajátos múltjukból fakadóan egy másik dimenzióban, más szinten érvényesül. A csángók azonosságukat egyrészt a római katolikus felekezethez való tartozásban, másrészt pedig a falu közösségéhez való erőteljes kötődésben fogalmazzák meg. Sokkal előbb nyilatkozik egy moldvai magyar arra a kérdésre, hogy „ki vagy? mi vagy?” úgy, hogy pusztinai vagy klézsei vagyok, mint úgy, hogy – moldvai magyar.

Az identitásnak ez a mozaikszerű tagolása mutatja azt, hogy a csángómagyarok e téren rendkívül finom árnyalatok érzékelésére képesek. A moldvai magyar települések meglehetősen elkülönülnek egymástól a viseletük tekintetében. Például a székely eredetű falvakra, különösen azokra, amelyek lakói a XVIII. században jöttek át a Kárpátokon, egészen századunk derekáig jellemző volt a csepesz⁹ viselete, szemben a nem székely eredetű falvakkal, ahol a hosszú, fehér, házilag szőtt kerpát¹⁰ hordták az asszonyok. Ez a különbség szerepet kapott a falucsúfolókban is, például a lányikiak a Magyarfaluban őket kerpásoknak, nagykalapos csángóknak nevezték, míg azok emezeket szekujoknak meg lótergyeseknek, mert – mint mondják – a főköttő olyan volt, mint a ló térgye. Hasonló, fejviselet szerinti megkülönböztetés megvolt a Tázló és a Beszterce menti székelyek, valamint a Szeret menti csángómagyarok között is. Ez a témakör alaposabb vizsgálatot igényelne, színről színre, motívumról motívumra kellene elemezni a falvankénti eltéréseket, hiszen az érintett települések lakói is inkább csak sejtik, ösztönösen érzik az eltéréseket, semhogy pontosan meg tudnák fogalmazni. Például a bogdánfalviak és a luzikalagoriak viselete – mint mondják – egyforma, csak ez utóbbiaknak egy kicsit pirosabb. A somoskaiak és a klézseiek viselete egy volt a külsőrekecsiniekével, de érezni lehetett bennük árnyalatnyi eltéréseket. A csíkiaké, a kákovaiaké és a nagypataikaiaké némileg különbözik, csak a hímekben van valami eltérés. Az északiaknál: „Kelgyeszt váltott ki. Más színű volt, másként volt megdolgozva. Mikor mentek a népek a búcsúba: Szabófalvába, Teszkánba, Gyiriestre... Kelgyeszt más módú vala.”

A moldvai csángómagyarok azonosságtudatának bűvópatakhhoz hasonló jelenségére jó példa az az eset, ami az 1940-es évek elején történt a mezőn kapáló luzikalagori lányokkal. Előre kell bocsátanom, hogy a csángók különböző díszítményeiken előszeretettel alkalmazzák a piros-fehér-zöld színek kombinációt. A hímzett asszonyos bundákon még a ma-

⁹ A főköttő neve a Székelyföldön.

¹⁰ Hosszú, fehér színű, színessel díszített szőttes kendő.

gyarul már alig beszélő Jugánban is ezek a színek dominálnak. A házaló cigánynék¹¹ nagyon jól tudják, s még ma is tudnák, ha használnák, hogy a csángó falvakban a fehérnépek a veres és zöld karikával díszített orsókát szeretik, s nekik ilyet is árultak. Szegény csángóknak természetesen fogalmuk sem volt arról, hogy ezek a színek ebben a kombinációban a magyar nemzeti jelképek, de talán mégsem véletlen, hogy ízlésvilágukban ilyen előkelő helyet foglalnak el. Nos, a kalagari lányok pendelyének alsó szélét is piros és zöld hím díszíti, vagy legalábbis díszítette, mikor még viseletben jártak, s amikor ezt a Vasgárda idején, az 1940-es évek elején, valamelyik román csendőr észrevette, behajtotta a lányokat a milíciára. Arról vallatták őket, kinek a felbujtására varrták ezeket a minden román számára – úgymond – gyűlöletes színeket az alsószoknyájukra. Ott esküdöztek szegények, hogy ezeket a hímeket anyjuktól, nagyanyjuktól örökölték, minden kalagori alsószoknya ilyen díszítésű.

Az elmondottak megértetik velünk, hogy a hagyományos viseletnek milyen fontos szerepe volt az identitás, az azonosság szempontjából. Hiszen a népviselet nemcsak arra való, hogy a takaros leány vagy menyecske még takarosabb, a nyalka legény még nyalkább legyen, hanem arra is, hogy ki-ki megvallja vele – lehet ösztönösen – etnikai hovatartozását, vagyis kinyilvánítsa identitását. Moldvában – akárcsak más hagyományőrző vidéken – egy-egy vásáron, búcsúban vagy valamely sokadalomban az ing híméről, a katrinca színéről, a főköttőről vagy a kendőről, a bunda díszítéséről és még egy sor egyéb – inkább sejtett, mint tudott – jegyről fel tudták ismerni egymás hovatartozását. Ami természetesen azt is jelenti, hogy ahol elhagyják a hagyományos viseletet, vagyis *kivetkőznek*, ott és akkor ebből az azonosságból is feladnak valamit.

A moldvai csángók körében bekövetkező nyelvi és kulturális „cseré”-folyamat vesztesei azonban nem csak a csángók, hanem ez egész magyar, sőt az egyetemes emberi kultúra is. Az anyanyelvüket, szájról szájra hagyományozódó műveltségüket már elvesztett csángók ugyanis „cserébe” semmit sem kaptak. A már csak románul beszélő csángó falvakban nincs népdal, nincs népviselet, jórészt elveszett a népszokások színes világa is. Nincs hagyományos műveltség, se magyar – se román. Legföljebb a bukaresti rádióból szól a románosnak imitált műzene, vagy a silány műzene. A nyelvi és kulturális asszimiláció útjára lépett csángók tehát mindenüket odaadták, és helyette semmit sem kaptak. A hangzatosan kulturális cserének nevezett kényszerfolyamat során éppen a legfontosabb veszett el: a kultúra.

¹¹ Cigányasszonyok.

Ezért kell – amíg lehet – összeszedni a népi hagyomány Csángóföldön még föllelhető elemeit, hogy egyetlen morzsája se vesszen kárba. A néprajzkutatás fontos feladata, hogy népi kultúránknak ezt a viszonylag egységes, ebben a formában és teljességében már sehol máshol fel nem lelhető területét minél tökéletesebben feltárja, a tudomány és a nemzeti művelődés számára hozzáférhetővé tegye. Mert nemcsak a néprajztudomány, a nyelvészet, a zenetudomány nyer azzal, ha összegyűjtik és bemutatják: milyen lehetett a magyar nyelv, a népdalkincs és a népélet 200–300, vagy akár 500 esztendővel ezelőtt, hanem az egész magyar művelődés gazdagodik ezekkel az új ismeretekkel. De gazdagodik az egyetemes európai kultúra is.

* * *

Csupán néhány területről hoztam példát a moldvai magyarok hagyományos műveltségének identitásukban játszott szerepére. Számos más kulturális elemet is említhettem volna a lakáskultúra, a táplálkozás, a szokásvilág, az ünnepek, az életmód és általában az értékrend világából. De talán ezekből is megérthetjük, vagy legalábbis megsejthetjük, hogy a moldvai csángómagyarok többsége sokkal beljebb, a sejtjeiben, vagy talán annál is beljebb, szíve legbelsőbb kamrájában hordozza és őrzi magyar identitását.

K Á S A B É L A

VÁNDORÚTJAIM KELET ÉS NYUGAT KÖZT: KERESTEM AZ EMBERT, VILÁGOKRA TALÁLTAM

Erdélyi muzsikuskok

Tisztelt akadémikusok, kedves egybegyűltek!¹

Megtisztelő, ám számomra furcsa pozícióból kell most megszólalnom, hiszen fotográfusként általában nem én állok a figyelem középpontjában. Én vagyok az, aki figyel, s aki igyekszik mások „történetét” megörökíteni, közreadni. Ez az alapállás meghatározta egész pályafutásomat, s azt is, amit a fotográfálásról gondolok, tudok. Munkámat soha nem irányzatok, divatok, tudományos elvek mentén végeztem, nem is dolgoztam ki elméleteket, melyekbe kapaszkodva haladtam volna pályámon. A szakmát az élettel együtt éltem és tanultam, így találtam rá a hivatásra. Ezért is gondolom úgy, hogy e megszólalásom akkor lesz a leghasznosabb és leghitelesebb, ha az idáig vezető utam során szerzett tapasztalatokból és azokból levont tanulságokból osztok meg néhányat Önökkel: a szívemhez talán legközelebb álló, örök témámmal, az erdélyi zenészekkel kapcsolatban.

1952. június 20-án születtem Pécsen, az Ikrek jegyében. Ez sok mindent megmagyaráz örökké nyughatatlan, folyamatosan úton lévő személyemmel és az élethez való hozzáállásommal kapcsolatban. A csillagjegy kettőssége végigkíséri életemet, pályafutásomat, végig ott volt velem a tarisznyámban, súlyos teherként cipelve, máskor értetlenül viselve, hol pedig büszkén hordozva. Idestova 70 éve vagy kényszerből, vagy saját választásom alapján folyamatosan úton vagyok és keresem a helyem a világban. Gyermekkoromat Magyarországon töltöttem, de „kizökkenett” kamaszkoromat már az akkori NSZK-ban éltem meg.

A kastli gimnázium nyomasztó falai között akkor érezhettem magam újra szabadnak, amikor zenekart alapítottunk, illetve amikor a zenekar basszusgitárosa bevezetett a gimnázium fotólaborának különleges, gyermekkorom óta csodált univerzumába. Talán ebből a furcsa egybeesésből következik, hogy azóta a zene és a fotográfia folyamatosan átszővi egész életemet. Fényképész pályafutásomat Karlsruhe-ban, Düsseldorfban asszisztensként kezdtem, majd Kölnben diplomáztam

¹ Elhangzott a Pesti Vigadóban, 2022. június 29-én, a szerző székfoglaló előadásaként a Magyar Művészeti Akadémián.

1979-ben a Képző- és Iparművészeti Főiskola fotó szakán Arno Jansen professzor tanítványaként. Ezt követően dolgoztam Hamburgban, Nizában, megfordultam az indiai Radzsasztánban, Gudzsarátban, Bangladesben, az ujuguroknál Kínában és még sokfelé a világban.

Ahhoz, hogy megtaláljam – vagy rám találhasson – az, amit igazán kerestem, kiderült, nem kell a világ másik felére utaznom. 1973-ban tett erdélyi utazásunk Derék Géza barátommal – akit a kastli magyar gimnáziumban ismertem meg az NSZK-ban – egyfajta fordulópontot jelentett az életemben, egyúttal szakmailag is kijelölte számomra a követendő irányt. Hamarosan felismertem azt is, hogy a munkámat akkor tudom igazán hitelesen és szívvel-lélekkel végezni, ha a témaválasztás belső igényből fakad, s valamiféle közvetlen kapcsolódási pontot is talállok a témával.

A „nyugati világból” érkező fiatalként Erdélyben megtapasztalt világ, egyszerre különleges, elbűvölően szép és kellőképpen vad is volt számunkra. Olyan ősi tudás, régről megőrzött értékek részleteit villantotta fel, melyek egyszerre ismerősek és ismeretlenek is voltak. Furcsamód otthonos érzések fogtak el, annak ellenére, hogy mélyen egy idegen országban jártunk-keltünk. Az a természeti és kulturális környezet, ami akkortájt meghatározta Erdélyország városait és falvait, akkora hatással volt rám, hogy addigi életemet, életviteletem szép lassan el kellett engednem, mert egy sokkal fontosabb, értékesebb világra bukkantam, mint amiről valaha is álmodni mertem.

Arról, hogy létezik egy akkor még érintetlennek tűnő világ, egy „tündérkert” a Kárpát-medencében, melyben a paraszti kultúra majd’ minden eleme él még, s ahol ráadásul szeretett anyanyelvemet beszélik, sokunknak fogalma sem volt. Lassacskán rádöbbsentem, hogy tulajdonképpen arra az elveszettnek hitt világra találtam rá, amit gyermekkoromban nagyszüleimnél, az ormánsági Vajszlón és környékén gyakorta boldogsággal éltem meg. Ezzel együtt megtaláltam azt az identitást is, ami azóta is örök kiindulópontul szolgál az életem során. A hirtelenjében megismert világ elképesztő tempóban tárult fel előttem, egyre kíváncsibb és kíváncsibb lettem minden részletre. Úgy éreztem, hogy megtaláltam a témát, a helyet, a nyelvet, a zenét és a hangszerek mögött az EMBERT. Egyszóval mindent, amire régóta vágytam, s ami idegenben borzasztóan hiányzott, és amiből tudtom nélkül addig is jókora adag „útravalót” hordoztam magammal, nagyszüleimnek és más falusi rokonaimnak köszönhetően.

A 70-es évek közepén, jobbára reklámfotós tapasztalattal rendelkező fotósként, szakmailag is be kellett látnom, ahhoz, hogy erről a világról „az igazat mondjam, ne csak a valódit” más hozzáállásra van szükség,

mint a konzumvilág esetében. Ez egy egészen más terep: ez az ÉLET, ahol hús-vér emberekkel, érzelmeikkel, szokásaikkal, kultúrájukkal, hitükkel, babonáikkal kerülök bizalmas kapcsolatba. Olyan új terepen találtam magam, ahol már nem csak mások által kitalált koncepciók megvalósítója voltam, hanem résztvevője is a fotózott eseménynek. Résztvévém kellett válnom, alámerülni a helyzetekben, hogy betekintést nyerhessek e kincseket rejtegető világba. Nem módszert váltottam, egyszerűen csak óhatatlan vágyat éreztem ezeknek az embereknek a megismerésére.

Az efféle mélyreszállások során persze az ember saját magát is közelebbről megismeri. Felismeri határait, képességeit, utakat keres és talál céljai eléréséhez. Csakhamar megtanultam, hogyan lehet belehelyezkedni egy adott szituációba úgy, hogy jelenlétem ne legyen idegen.

Az 1973-as erdélyi út utolsó állomása Szék volt, ahol megismerkedtünk az éppen ott tartózkodó ifjabb Csoóri Sándorral, aki addigra már alaposan belevetette magát a népzenebe.

Ő hívta fel a figyelmünket a Bartók Táncegyüttesre, aminek ő is tagja volt. Így jutottunk el – hazafelé tartva – budai próbatermükbe, a Toldy gimnáziumba. Sanyi jóvoltából két kazettányi népzenei anyagot vihetünk haza Kallós Zoltán, Tímár Sándor és Sanyi saját gyűjtéseiből, amiket aztán otthon rongyosra hallgattam.

Ettől kezdve az Erdéllyel kapcsolatos érdeklődésem sok szálon, szorosán összefonódott azzal a zenével, ami akkoriban természetes és állandó velejárója volt a paraszti életnek, és amit ugyanúgy meg szerettem volna ismerni, mint Erdély sokszínű vidékeit az ott élő emberekkel együtt. Ez a felismerés éppen egybeesett a hazai népzenei *revival* mozgalom kibontakozásával, így a felderíteni vágyott terepen szerencsére számtalan olyan emberrel találkoztam, akik segítettek az eligazodásban, irányítottak, biztattak. Ilyenek voltak pl. Erdélyben Kallós Zoltán, Budapesten Dr. Martin György „Tinka”, a budapesti népzeneészek és néptáncosok serege, akik sokszor mellém szegődtek útjaimon és segítettek eligazodni ebben a csodálatos, ám ismeretlen világban, és akikkel felejthetetlen pillanatokat éltünk át közös útjainkon.

Ezen ismeretségek és a mai napig tartó barátságok hatására eszméltem rá arra is, hogy csak akkor tudok igazán belemerülni a helyzetekbe, csak akkor lesz mélyebb rálátásom és több közöm hozzá, mint egy más fotósnak, ha én magam is zenész leszek. Vagy legalábbis egy bizonyos szintig megpróbálom elsajátítani a zenészmesterség tudományát. Hozzáfogtam a tanuláshoz, gyakorláshoz és csakhamar megvilágosodott előttem: addig lehet és kell is csinálni, amíg még van, és lehet kitől tanulni, és van kiket megörökíteni. Hangszernek a háromhúros kontrát választottam. A sok-sok zenehallgatás mellett az akkordokat úgy saját-

Magyarszováti zenészek, 1981. (Kása Béla)

títottam el, hogy lefényképeztem egy széki zenész, Ilka Miki kezét, különböző fogásokkal a hangszeren. Majd otthon előhívtam, lenagyítottam és megtanultam anélkül, hogy tudtam volna, melyiknek mi a neve, mert ezt ő sem tudta, fül után tanulta meg az akkordokat.

Mikorra elfogadhatóan tudtam kezelni a hangszert, egy lakodalom másnapjának délutánján, amikor a zenészek hada már hulla fáradt volt az éjszakai folyamatos tánc alá muzsikálástól, adódott egy alkalom, hogy beállhattam a zenekarba és segíthettem a kimerült zenészeknek a kíséretet erősíteni a folyamatosan táncolni, mulatni vágyó vendégek örömére. Annyi idejük sem volt, hogy nyugodtan elszívjanak egy szál cigarettát. Miután égő cigivel elláttam a muzsikusokat, magam is beállhattam közéjük a zenekarba. Egy idő után elfogadtak, még az is lehet, hogy örültek is a segítségnek. Ezt nem tudom, de az bizonyos, én nagyon boldog voltam attól, hogy beszállhattam közéjük a bandába.

Egyszer csak – muzsikálás közben – rádöbbsentem, hogy micsoda hihetetlen helyzetbe csöppentem, hiszen ennél közelebb kerülni a Téamához – mint fotográfus – nem nagyon van esélye az embernek. Amikor beszálltam a zenekarba, a fényképezőgépet odaadtam barátomnak, Deréky Géának. Aztán kértem, hogy cseréljünk: adja be nekem a Nikont a 20 mm-s lencsével, én meg kiadtam neki a kontrát. Így sikerült egy egész tekercs filmet néhány perc alatt egy olyan pozícióból leex-

ponálnom, amire példát eddigi életem során még nem láttam. Ennyi év után is még mindig azt gondolom, hogy már ezért az egy fotóért is megérte, hogy elkezdtem megtanulni játszani a hangszeren.

A magyarszováti lakodalmi élmény megerősített bennem egy olyasfajta érzést is, amiben talán Robert Capa mondatai visszhangoztak: „*Ha nem elég jók a képeid, nem voltál elég közel*”. Ugyanakkor az is világossá vált előttem, hogy ez önmagában nem elég, hiszen akiket fényképezek nem csupán modellek, alanyok, „adatközlők”, hanem olyan emberek, akikhez – úgy érzem – nagyon is sok közöm van. Lelki és kulturális értelemben is. Ezt a zenei szál csak még jobban elmélyítette. A közelség nem csupán fizikai, vagy technikai, sokkal inkább érzelmi és szociális közelség. Az évek múlásával a képeimen szereplő személyek hamarosan ismerőssé, barátokká váltak, egyre könnyebben tudtam azonosulni velük és környezetükkel. Megismerhettem életvitelüket, szokásaikat, sok esetben érzéseiket is. A felvételeken elsősorban az Embert akartam megörökíteni, aki éppen úgy része a közösségnek, mint amennyire egyéniséggel, többretegű identitással rendelkező személyiség: számos érték hordozója. Ezeket az értékeket kerestem, és próbáltam fényképek formájában megörökíteni. Nem mutogatni való egzotikumként tekintettem erre a világra. Nem is a „nyugathoz” képest lepusztultnak látszó nyers valóságot, szegénységet fényképeztem. Éppen ellenkezőleg: a hagyományos paraszti környezetben akkor még virágzó népzenei *kultúrát*, ennek az életformának a nemességét próbáltam felmutatni.

Hogy mindez sikerült-e vagy csupán szándék maradt, nem az én tisztem eldönteni. Az viszont az összes nehézségével és szépségével együtt életre szóló tapasztalatot adott számomra, ahogy lépésről lépésre, képről képre sikerült egyre jobban megtanulni az alkalmazkodás, a behelyezkedés attitűdjét, ami a megfigyelésen, az azonosuláson és a megismerésen keresztül vezetett a célhoz: a kívülről többnyire zárt közösségeken belüli elfogadásig. A téma szeretetén kívül ezek az „életszagú” élmények segítettek abban, hogy minél messzebbre elkerüljem a „szilaj” valóság pusztán romantikus, vagy éppen személytelenül riportszerű ábrázolását.

Amennyire lehetett, mindenütt igyekeztem nem feltűnni, kilógni, inkább részt vállaltam a helyzetekben: együtt tudtam érezni jóban-rosszban, osztozni örömben-gyászban, részvétet érezni és éreztetni. Rá kellett jönnöm például, hogyan lehet egy temetést úgy fényképezni, hogy ne zavarjam fájdalmában a gyászoló családot, a végtiszteletüket lerovó embereket, de részese legyek a törtézésnek. Megtanultam az arc előtt tartott fényképezőgép takarásában könnyezni, néha visszafogottan zokogni is.

Kiderült, hogy az igaznak gondolt képek elkészítéséhez kénytelen vagyok elfogadni minden újat, ismeretlent – akár furcsa másságával együtt, akkor is, ha az néha kellemetlen. Így történt 1977-ben, amikor Martin György tanácsára kerestem volna fel Mátyás István „Mundrucot”, hogy legényes táncának motívumkincséről fényképeket készítek. Sajnálatos módon már csak a temetésére érkeztem meg Magyarvistára, így kizárólag ott volt alkalmam felvételeket készíteni róla. Az *Egy kalotaszegi táncos egyéniség vizsgálata* című vaskos Martin-monográfia csupán 2004-ben látott napvilágot a képekkel együtt.

Egy másik példa erre Nonika Miklós „Hitler” kalotaszegi, magyar-gyerővásárhelyi primás halott barátja koporsója melletti virrasztásáról jóval később készült felvétel.

Virrasztás. Magyargyerővásárhely, 1992. (Kása Béla)

Az Erdélyben akkoriban uralkodó történelmi helyzet nem könnyítette meg sem a zenélést, sem a külföldről, nyugatról Romániába érkező fotográfus ott tartózkodását: 1989-ig mindkettő szinte illegálisnak számított. Hogy milyen volt a '70-es, '80-as évek Ceaușescu-diktatúrájában, Erdély falvaiban külföldiként fényképezni, azt most inkább nem részletezem.

Sokkal inkább érdemes arról beszélni, milyen óriási segítséget jelentett például a helyben élő, szakmailag elkötelezett, sokrétű tudással fel-

vértezett Kallós Zoltán, aki a nehézségeken jó reflexekkel, értékes tanácsaival sokszor átlendített. Első találkozásomkor Zoli bácsinak – Martin György és Borbély Jolán kérésére – Budapestről könyveket, élelmiszereket és egyéb olyan dolgokat vittem Kolozsvárra, amiket akkoriban, ott beszerezni szinte lehetetlen volt. Ő egyből a „hóna alá” csapott és gyűjteni, fényképezni vitt olyan helyekre ahová nélküle, az ő kapcsolatai, ismeretsége, cigány nyelvtudása nélkül bajos lett volna bejutnom. Tanácsokkal látott el, ötleteket adott, mindig tudta mikor, hol lesz a legközelebb olyan esemény ahová érdemes elmenni: mert ott gyönyörű, hagyományos viseletbe öltözött lakodalom lesz, amott kitűnő zenészek fognak muzsikálni.

Akkor, a '70-es évek elején úgy tűnt, hogy míg világ a világ, ez mindig így lesz. Itt semmi nem fog változni, eltűnni. Sajnos nem így történt. A szemünk láttára, pillanatok alatt tűnt el az a világ és vele együtt azok az emberek, zenészek, akiket 1973-tól megismerhettem. Láttam életüket a jól működő falusi közösségekben, aztán azt, ahogyan lépésről-lépésre a társadalom peremére kényszerítették őket, később azt is, miként vette át és szüntette meg hagyományosan fontos szerepüket az olcsó tömegkultúra. A népzeneészek életének, zenéjének dokumentálása a táncházmozgalommal egyidejűleg a '70-es években teljesedett ki, amikor egyre többen figyeltek fel ennek a falusi kultúrának a létezésére. Nagy hangsúlyt kaptak Magyarországon és Románia-szerte azok az erdélyi, magyar területek, ahol a zene és tánc szokása élő volt. Az időszokban, amikor a fotóim java részét készítettem, a falusi társadalomban a zenészekre elengedhetetlen szükség volt. Sok helyre hívták őket muzsikálni, az ünnepek, „életfordulók” nagy eseményein ők biztosították a zenét, legyen szó lakodalomról, keresztelőről vagy éppen temetésről.

A falusi közösség egyfelől igényelte és igénybe vette, másfelől el is tudta tartani a zenészeket. A muzsikus kiemelt, megbecsült státusnak örvendhetett a zenés alkalmakkor, ugyanakkor éppúgy része volt a közösségnek, mint a hallgatósága: a mulatók, táncolók, vagy éppen a gyászolók, siratók. Ismerte örömeiket, bánatukat, és ezt képes volt a megfelelő időben, formában tolmácsolni. A zene nem luxus volt, hanem szerves része az életnek, segített átélni a közösséghez való tartozás élményét, egyúttal a hagyományok folytonosságát biztosította, élte. Egyre inkább úgy tűnt, hogy a népzenei kultúra iránt idehaza már nem csak a néprajzkutatók, zenetudósok felől, hanem a fiatalság oldaláról is egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik. Ennek és a képeimmel kapcsolatos magyarországi pozitív visszajelzések hatására egyre inkább szisztematikussá vált a munkamódszerem. Elkezdtem a tájegységek szerinti kutatást-gyűjtést-fényképezést. Az Ormánságtól Moldváig megpróbál-

tam következetesen végigjárni és megkeresni azokat a zenészeket, zenekarokat, énekeseket, akikről tudomásunk volt az akkor beszerezhető információk alapján. A fényképeken kívül hangfelvételeket is készítettem.

Bizonyára furcsának tűnhet, de elsősorban nem mint fotós léptem a falusi, vidéki embereknek életterébe. Ezt egyrészt megkönnyítette az is, hogy egyre többször kínálkozott lehetőség arra, hogy együtt muzsikáljak falusi zenészekkel. Emellett alapvetően szemlélődő alkat vagyok, aki őszinte érdeklődéssel és tapintattal fordult az őt teljesen lenyűgöző világ felé. Csak akkor került elő a fényképezőgép, amikorra megismerkedtem az emberekkel, s kialakult közöttünk valamiféle lelki kapocs is. Onnantól kezdve egyikünk, a fotós és alanya sem érezte feszélyezve magát, annak ellenére, hogy a fotográfia akkoriban nem számított arra felé mindennapi dolognak.

A '70-es éveket megelőző időkben az emberek, kivált a vidékiek, általában egyszer vagy kétszer láttak életükben fotográfust, műtermet belülről. A városban felkeresték a fényképész műhelyt, amikor házasságot kötöttek, amennyiben megengedhették ezt maguknak. Egy másik ilyen alkalom a férfiak életében, amikor besorozták, vagy rövid szabadságra

haza engedték őket, és egyenruhában, karddal az oldalukon, esetleg menyasszonyukkal vagy feleségükkel álltak a fényképezőgép elé. Ezt a katonás magatartást a fényképezőgép láttán még én is többször tapasztaltam. Főleg azoknál, akik megjárták ez első vagy második világháború csatateréit.

Ezeket a fényképeket sokáig, egy életen át is őrizték valahol a kredenc fiókjában, egy papírdobozban. A nagy esküvői képeket bekeretezték, ráma bakták a menyasszonyi párta és a vőlegény bokrétája mellé. Ugyanúgy megvolt a helyük a házban, mint a hálószobában a hitvesi ágyak fölött a szentképeknek. Az mindenesetre megállapítható, hogy érték volt, valamiféle jelentőséget tulajdo-

*István Sándor székeli kontrás
Dobos Károly zenekarából, feleségével. Szék, 1976.
(Kása Béla)*

nítottak a fényképnek. Hogy szépnek, érdekesnek tartották-e magukat mint a fotók alanyai? Nem tudom, de szinte soha nem tiltakoztak, esetleg a nők, idősebb asszonyok kérték magukat vagy fordultak el szégyenlősen, mondván, nincsenek szépen felöltözve. Ebből is látszik, hogy a fényképezés eleinte ritka, ünnepi pillanat volt az életükben, amihez tisztességes öltözet is tartozik. Ez a fajta fotózás, amikor a hétköznapi énjüket szerették volna megörökíteni, újszerű és ismeretlen volt legtöbbszörüknek. Sokszor nem értették miért pont őket akarom lefényképezni, mikor van a faluban náluk szebb, ügyesebb, fiatalabb is. Aztán gyorsan belejöttek, talán élvezték is, majd végül különböző beállításokat kértek, úgy pózolván, ahogyan ők szépnek gondolták magukat. Így a képekről már magabiztos, önbizalommal kiálló emberek tekintenek ránk.

Úgy tartom, fotóim akkor teljesesek, ha a fényképezett személyen kívül sikerült belekomponálni azt a képet is, amit én magam felépítettem róluk. Ennek elengedhetetlen mozzanata a milió kiválasztása, ami a képek esetében egyszerre hordozhat szociográfiai információkat, de a „tipikus” megmutatásán túl egyúttal egyfajta stilizációt is jelent. Nem tartom ördögtől valónak, ha nem éppen „rendeltetésszerű” helyszínen készülnek a felvételek, amennyiben ez ad valamiféle emelkedettséget a témának.

A másik legfontosabb: az alapos megfigyelések összegzéseként kívárt „kiemelt pillanat”, amiben ott sűrűsödik a mondanivaló. Ez vagy eljön, vagy nem. Ha mégsem érkezik, akkor az ellesett, megfigyelt, tipikusnak vélt mozdulatokat meg kell teremteni, alig észrevehető instrukciókkal, sugalmazással. A zenészképeken a test, a hangszer és az arc egyensúlyára törekedtem.

Azt akartam visszaadni, amit én éreztem és láttam, mikor zenéltek vagy beszélgettek. Megfigyeltem, hogy tartja a hangszerét a zenész, hogy muzsikál, hogy fogja a vonót, hogy áll a fején a kalap, milyen a környezete. Ebből raktam össze a későbbi fotókat is. Arra gondoltam, ha lesz alkalmam legközelebb elmenni hozzá fényképezni, akkor már tudni fogom, hogy milyen kalapot viseljen, hogy nézzen ki, hogy tartsa hangszerét.

Soha nem a bravúros technikai megoldások, látványos torzítások érdekeltek. Valójában mindig azt szerettem, ha a technika nem ver éket közém és a fényképezett személy, illetve a kép és a néző közé.

Talán ezért is alakult úgy, hogy a nagy, feltűnő gépeket és optikákat egy idő után felváltotta a fix 35 mm-es M6-os Leica, amivel jóval kisebb feltűnéssel lehetett létezni és dolgozni. Kezdetben, a '70-es években Németországban is megszokott módszernek, elvárásnak tekintett színes diára fényképeztem. Hamarosan rájöttem, nem elég csak a színes, a fekete-fehér nyersanyagra is szükségem van.

Fodor Samu, „Neti Sanyi” kalotaszegi primás,
1989. (Kása Béla)

Eleinte két géppel jártam a vidéket. Ez a kettősség ment még egy ideig, de a Zenészeimet – egy-két kivételtől eltekintve – szinte csak fekete-fehérben fényképeztem, mert úgy láttam és gondoltam, hogy a témához is jobban illik, s többet is elmond róluk a fekete-fehér vagy a szépia.

Nagyon sokáig kevés igény mutatkozott ezekre a felvételekre. Én magam sem tudtam, csak reméltem, hogy egyszer – amikor én már nem leszek – a sok-

sok tehetséges fiatal népzene-sz-néptáncos számára is felértékelődik ez a képanyag. Főképpen azért, hogy akiknek már nem volt lehetőségük a falusi autentikus zenészeket, zenekarokat élőben meghallgatni, megismerni, legalább képeken keresztül találkozassanak velük.

Láthassák őket abban a környezetben, azokon a hangszereken, abban az öltözékben, ahol és ahogyan a mindennapjaikat éltek, és muzsikáltak.

Közben eltelt 50 év és úgy látszik, eljött az ideje, hogy a megörökített zenészek képei közül egy csokorra való, fotóalbum formájában napvilágot láthasson: 2021 augusztusában jelent meg az *Erdélyi muzsikások* című, kétnyelvű, 180 oldalas fekete-fehér fotóalbum, az általam megélt és lejegyzett történetekkel egyfajta emléket állítva az egykor legendás hírű muzsikusoknak.

Aki ezt fontosnak tartotta és lehetővé tette: Csúri Ákos. Köszönet neki és a Határtalan Hangok Közhasznú Alapítványnak.

Úgy tűnik, egy fatális véletlen folytán – de mint tudjuk nincsenek véletlenek – kezdő fotográfusként azokat a zenészeket kezdtem el fényképezni, akiknek zenéjét mára – talán nem túlzás azt állítani – világszerte egyre többen próbálják a lehető leghitelesebben elsajátítani, s akiknek a legtöbbje már elköltözött e földi világból. Ha életem folyamán csupán az *erdélyi muzsikusokról*, évtizedeken keresztül készített sorozaton dolgozhattam volna, akkor is hálás volnék a sorsnak azért, hogy fotográfus lettem, és közelről láthattam e nagyszerű muzsikusok életét azok szépségeivel és árnyoldalaival együtt, és megőrizhettem valamit személyiségükből a jelennek, az utókornak.

Gyúró (Kutyahegy), 2022. június 15.

MISKOLCZY AMBRUS

ROMÁNOK AZ ERDÉLYI RENDISÉG ÉS BIBLIOKRÁCIA VILÁGÁBAN

Különös játéka a sorsnak, hogy azt, ami nem sikerült Mihály vajdának, 1606-ban a vele egyidős Bocskai István hozta tető alá.¹ Önálló országot állított talpra és békét hozott az egész térségnek. Vele új, „a kálvinista embertípus” lépett a politikai színre.² Az új erdélyi fejedelmi hatalom kálvinista bibliokrácia lett, amely az erdélyi rendi világnak sajátos szint kölcsönzött,³ és a románok életében is fordulatot hozott. Igaz, várni kellett, amíg a nagy hitharcosnak méltó követője akadt, és színre léphettek a bibliokraták.

Káoszra stabilitás, avagy a bibliokrácia gyakorlata és víziója

A geopolitikai helyzet megmerevedett. Kelet felé immár nem lehetett olyan távlatokat ígérő harcokba bonyolódni, mint korábban. Az esztelen becsvágy csak katasztrófához vezethetett. Ezt példázza Báthory Gábor (1608–1613) szereplése. Áttért a református vallásra, de nem ismert sem embert, sem istent. Szószegő módon foglalta el Nagyszeben, ahonnan déli szomszédja ellen fenekedett, hogy bosszút álljon András fejedelem haláláért, a hadikészülődések közepette pedig – korabeli beszámoló szerint – „esznek, isznak, lakoznak, táncolnak, mondván ezt: Ez országot pusztítsuk el s az szkítiai magyarokként vegyünk más országokat s azt éljük, míg ez az ország megépül.”⁴ 1610-ben lerohanta és – kortárs tapasztalat szerint – úgy kipusztította Havaselvét, mint addig senki.⁵ Keserű vigasz, hogy később a román krónikás a honi bojárok dőzsölő és erkölcstelen életvitelének tudta be a csapást.⁶ A lényeg: a szultán már nem engedte az országegyesítést, Radu Șerban pedig ugyancsak Brassó mellett keményen visszavágott. A jobb sorsra hivatott ifjú azonban sem Mars, sem Érosz mezején nem bírt magával, és aztán hajdúival sem, akik – közmegnyugvásra – megölték. A temesvári basa támogatásával Bethlen Gábor került

¹ A dolgozat az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék műhelyében készült az 128 151 sz. NKFI-pályázat keretében.

² Lucien Febvre: *Au coeur religieux du XVIe siècle*. Paris, 1968, 263.

³ Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. Soós István. Bp., 2002, 83–84., 131.

⁴ Andrei Veress: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. VIII. Buc, 1935, 110.

⁵ Letopisețul cantacuzinesc. *Cronicari munteni*. I. 142.

⁶ Istoriile Țării Rumânești. *Cronicari munteni*. I. 331.

hatalomra, aki következetesen a török orientációt képviselte, korábban pedig Bocskai pálfordulásában is szerepet játszott. Erdély pedig nemcsak a református internacionálé legkeletibb tagja lett, hanem amikor Közép-Európában elszabadult a katolikus és református hatalmak harmincéves háborúja, abba is beleavatkozott, még hozzá olyan sikerrel, hogy újabb magyarországi vármegyék is a fennhatósága alá kerültek.

Bethlen Gábor és utódja, I. Rákóczi György bibliaolvasó fejedelem volt. Úgy jártak el, mint akik Isten szavát követve az Ő akaratát hajtják végre. És nemcsak ők, minden igaz bibliaolvasó hívő élete fordulataihoz megtalálta az azokat igazoló bibliai kitételeket. Ezt tanúsítják Bethlen Miklós emlékiratai is. Míg a római katolikus vagy görögkeleti pap a hívők felett áll, és így közvetít Isten és ember között, a református hívő közvetítője csak és kizárólag Jézus. A református bibliokrácia világában a Biblia uralkodik, az uralkodónak pedig kötelessége a Szentírást mindenki számára hozzáférhetővé tenni. Ezért fordította le állítólag már Bethlen Gábor az Újszövetséget románra. Ennek szövegét nem ismerjük. Viszont Rákóczi György sikerrel járt. 1648-ban az ő hatatos támogatásával jelent meg az Újszövetség románul. A román reformációs törekvések kulturális, szellemi, sőt politikai fordulattal jártak, hiszen vallás, kultúra és politika egymástól elválaszthatatlan. Miért lenne a bibliokrácia kivétel? Viszont a körülményekhez kellett alkalmazkodnia azoknak, akik sikert akartak elérni: az uralkodónak és a papjainak. „Egy állam, egy vallás” a kor ideálja, mely véres polgárháborúkhöz és brutális kitelepítésekhez vezetett. A homogenitás eszményét a toleranciát éltető és korlátok közé szorító református hegemonia képviselte. A református uralkodó áll a világi hierarchia csúcsán, de egyháza működésének rendjét is neki kell biztosítani összhangban az egyházi vezetéssel. Bethlen Gábor óvott a megosztó hitvitáktól, a morva anabaptistákat befogadta, hiszen szorgalmas és hasznos polgárai lettek új hazájuknak. Zsidóknak is otthont adott szabadságlevéllel. Bár jócskán akadtak katolikus tanácsosai, a katolikus püspökséget továbbra sem engedte betölteni, a jezsuiták működését pedig helyenként engedélyezte, mert iskoláik színvonalát sokra becsülte. Ezért taníthatott Karánsebesen George Buitul. Ő az első román aki Rómában tanult, és miután magyar környezetben élt, anyanyelvi tudását fel kellett frissítenie. Latin betűs magyaros helyesírással lefordította a katolikus katekizmust, melyet Pozsonyban adtak ki, majd 1703-ban Kolozsvárt.⁷ Karánsebesről származott az ugyancsak jezsuita Gabriel Ivul, aki hamar elkerült otthonról, és 1654-ben Bécsben adta ki a betegeteket gyógyító Szent László királyról szóló latin művét.

⁷ Molnár Antal: „Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)”, in *Történeti Szemle* 1999. 1–2. sz. 151.

A fejedelmi hatalom az unitáriusokat kemény nyomás alatt tartotta, áttérítésüket és templomaik megszerzését szorgalmazta. I. Rákóczi György már Krisztus imadására kötelezte őket. (Innen az unitárius mondás: valljuk, de nem hisszük.) A szombatos, másképpen judaizáló felekezetet nem tűrte, és úgy üldözőbe fogta, hogy ez már csak néhány falu parasztnépe körében élhette titkos életét. A hatalom számára a nagy kérdés az maradt, hogy mi legyen a görögkeleti ortodoxiával.

Bethlen Gábor a partiumi román kálvinistákat a magyar református püspök fennhatósága alá helyezte, és aztán olyan román görögkeleti püspököt nevezett ki, akinek a református püspök már előírta, hogy a kálvinizmust óvatosan mozdítsa elő. Az új román püspök keresztút-
be került. A görögkeleti ortodoxia megújuló energiával lendült harcha. Annál is inkább, mert 1629-ben Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka Genfben olyan kátét tett közzé, amelyben Kálvin egyes hittételeit is magáévá tette. Például az úrvacsora folyamán a kenyérben jelen van Krisztus valóságos teste és a borban az Ő valóságos vére, de mindezt lelki módon vesszük át. Ez dogmatikai merénylet a keleti ortodox és a nyugati katolikus egyház ellen. És az a tézise is, mely szerint az egyház tévedhet, de a Biblia nem.⁸ Ellenségei elérték, hogy 1638-ban a szultán árulás vádjával kivégezze, és a bizánci nép a főpap tetemét kikövetelte és a tengerbe vetette, ahonnan hívei kimentették és eltemették. Az egyház mártírjának tekinti, és okkal, mert tanaival arra is ösztönzött, hogy a görögkeleti egyház tanítását újrafogalmazzák.⁹

Érdekes intermezzo, hogy Bethlen Gábor is felvette a kapcsolatot Lukarisszal. 1629 tavaszán arra szeretne volna rávenni a pátriárkát, hogy a kozákokat lázítsa fel a lengyel király ellen, amiből nem lett semmi, de azt elérték, hogy a szultán menessze a moldvai vajdát, Miron Barnovschit, aki a lengyel király híve volt. Közben Bethlen megkérte Lukariszt, hunyjon szemet az erdélyi románok reformációját célzó törekvések fölött. E levelet nem ismerjük, csak a választ, amelynek írója támogatását megtagadta, és a térítő akcióról külön megjegyezte: „ennek szerencsés és békés keresztülviteléhez mindenekelőtt el kellene szakítani a vérségnek és vonzalmaknak ama kötelékét, mely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh- meg Moldvaország lakosai között alattomban bár, de annál szorosabban fennáll. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmei sohasem fognak beleegyezni, és – ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással gátat fognak elébe állítani.” Ezt sok minapi és mai történész a román népi-nemzeti egység korhű jellemzésének tartja.

⁸ Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940, 177–179.

⁹ Ovidiu-Victor Olari: „Paroles de pierre. Kyrillos Loukaris et les débats religieux du XVIIe siècle”, in *Archaeus. Studies in the History of Religions* (2010) 3. sz. 165–196.

Viszont újabban felmerült a gyanú, hogy ez a kitétel a levelet lemásoló Kemény József szüleménye. A nagy oklevélgyűjtő ugyanis 1848 előtt és után a románokat hol kifejezetten sértő okleveleket hamisított, hol pedig olyanokat, amelyek a román nemzeti hiúságot legyezhették. És így magát mulattatta.¹⁰ Némileg az utókort is.

Viszont mind a reformáció, mind a görögkeleti ellenállás új erőre kapott. 1633-ban Geleji Katona István foglalta el a református püspöki széket, és a fejedelem őt a román püspök fölöttesévé nevezte ki, sőt néhány román esperességet közvetlenül alá is rendelt. Geleji a református és a görögkeleti egyházat óvatosan egyesíteni akarta. De meggyőzéssel és nem erővel. A református püspök a görögkeleti felekezetet minden más keresztény felekezethöz közelebb érezte magához. „Én – írta Geleji 1640-ben a fejedelemnek – a szenteknek és a képeknek tiszteletében és a Szentléleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazataiban mitőlünk; hanem inkább mind csak a külső rendtartásokban és ceremóniákban vagyunk a különbség.”¹¹ Geleji egyházegyesítési elképzelése széleskörű irénikus vízióba illeszkedett.¹² Az irénikusok országokat és földrészeket felölelő vallási egység (*eirene* görögül béke) hívei voltak – Erasmustól Newtonig. Közben az angol John Dury (Duräus) megküldte Gelejinek a protestáns egyházak uniójának tervezetét, és egyben azt tudakolva, hogy milyen esélyei vannak a kálvinisták és lutheránusok egyesülésének. Erre Geleji 1634-ben öszszehívta a gyulafehérvári zsinatot, és a résztvevők fantáziája úgy megoldult, hogy lelki szemeik előtt már kialakult a protestáns „nagyszerű unió”, mert „keleten és magában Indiában levő egyházak is [...] arra fognak indíttatni, hogy hozzánk csatlakozzanak”.¹³ A nagy protestáns egységből nem lett semmi, de a románok áttérítése elérhető célnak tűnt. És a lehetőség valóra váltását megfelelő püspök kiválasztásával akarták elkezdni. Ennek latolgatása Gelejit és közegét egyaránt jellemzi. Gondoltak arra, hogy a szomszédból kellene görög püspököt hozni, és inkább neki ítélni a tisztséget, „mint valamely oláh babonáskodásban megrögzött együgyű embernek; mert itt ez országban én köztök arra valót nem hallok, s jobb is volna talán kegyelmes uram a görög, mert még sem szintén olyan corrupta a görög vallás, mint ez az oláh, mely nagy részint csak merő superstitio!” – írta Geleji a fejedelemnek, akinek

¹⁰ Nagy Levente: *A román reformáció*. Budapest, 2020, 118–125.

¹¹ Ötvös Ágoston: „Geleji Katona István élete és levelei”, in *Új Magyar Múzeum* (1859) 1. sz. 215.

¹² Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994, 170–173.; Nagy: *A román reformáció* 165–167.

¹³ Révész Mihály: „Protestáns unió és az erdélyi reformátusok”, in *Magyar Protestáns egyházi és iskolai Figyelő* 1887. május-június. 172.

lelkére kötötte, hogy mindent tegyen meg, mert „az Úristen mitőlünk vészén számat érette,” és ha nem is sikerül megfelelő püspököt választani „nagyságod Isten előtt lelkét megmenti, ők pedig magok menthetetlenek lesznek”. Kesergett is Geleji, hogy nem talált olyat, aki religióját”, mert a pátriárka kiközösítené, az „az oláhság is be nem venné, sőt ha közijek kimenne, ki tudja, mi is esnék rajta”, ezért az lenne a járható út, ha először a babonákat „a vak községgel elhagyathatnák; azonban az Úristen őket jobban világosítván, idővel többre is vehetnők; főképpen hogy ha scholában tanúlván gyermekik, a deákságban valamit épülnének, mert egyszersmind mindent elhagyni velek nehéz, sőt lehetetlen; mint az egyéb nemzetségeknek megtéréseknek példájok bizonyítják”. Végül sikerült megfelelő embert találni, Simion Ștefant, aki 1643-ban elfoglalta a püspöki széket. Viszont elkötelezte magát, hogy kemény feltételeknek tesz majd eleget. Nemcsak a román nyelvű igehirdetést és könyvkiadást segíti elő, hanem egyszerűsíti és a reformátusokéhoz közelíti a liturgiát. Megtiltja az ikonok csókolgatását, a szentekhez való fohászkodást. Irtja a fentebb említett „babonákat”. Márpedig ezek nem voltak formális cselekedetek. Amikor például a temetéskor a temetkezési ceremónia résztvevői egy tyúkot nyújtották át egymásnak az elhunyt teteme fölött, akkor ezzel biztosították a lélek zavartalan távozását, a tyúk ugyanis a hiedelem szerint a másvilági utat tisztította meg. Ennek a szokásnak a tiltása pedig a hiedelem szerint azzal a veszéllyel járt, hogy a lélek strigójként (valamiféle vámpírként) visszatér, kárt téve emberben és állatban. Ugyancsak az elhunyt és az élők nyugalmát szolgálta az, hogy a koporsóba pénzt és eledelt tettek, mert így akadálytalanul távozhattak. Ezeket az utasításokat legfeljebb az immár valóban református román egyházközségekben lehetett kivitelezni, melyek hívei kismesek voltak. De azok körében is élhettek a korábbi vallásgyakorlat egyes elemei. Karánsebesen például a reformátusok – többek között – böjtöltek, megülték a katolikus ünnepeket, rózsafüzérrel imádkoztak.¹⁴ Az átlényegülés kérdését a feltételekben nem is feszegették, mert tudták, hogy az nyílt konfliktushoz vezetne. Formailag ugyanis a kálvinista úrvacsora és a görögkeleti szentáldozás hasonlított, mert kenyérrel és borral végezték mindkét esetben. A kálvinisták babonának tekintették azt, hogy az ortodoxok (és katolikusok) szerint áldozáskor Krisztus valóságos testévé és vérévé változna az áldozati kenyér és bor. Természetesen hitvallásukban és katekizmusaikban tagadták az átlényegülés eme felfogását. Ugyanakkor az úrvacsorát szentségnek tartották, hiszen lehívták a Szentlelket.

¹⁴ Molnár: „Jezsuita misszió” 139.

A görögkeleti és a református ortodoxia „párbeszéde”

A görögkeleti ortodox internacionálé válasza nem maradt el. A reformáció és a katolikus ellenreformáció kereszttüzében a görögkeleti ortodoxiának is világosan meg kellett fogalmaznia a maga hittételeit. Erre Petru Movilă (Petro Mohyla) kijevi érsek vállalkozott, Simeon havaselvi vajda fia, aki azonban apja rövid és talmi földi dicsősége helyett a teológiai választotta és az egyházszervező munkát. Emiatt Nagy Péterrel együtt emlegeti a hálás utókor.¹⁵ Tény, hogy a lengyel katolikus nyomás ellenében megszilárdította az ukrán ortodoxia helyzetét, és 1640-ben latinul olyan katekizmust állított össze, amelyet aztán az 1642-es jászvásári pánortodox zsinaton görögül öntöttek újabb formába, és később valamennyi görögkeleti főpap elfogadott. (1667-ben görögül jelent meg Amszterdamban, 1691-ben románul Havaselvén, 1791-ben magyarul Pesten.¹⁶) Movilă érsek nyomdával és nyomdászokkal látta el a két román vajdaságot. Ez lehetővé tette, hogy a reformációval saját fegyverét: az anyanyelvűséget fordítsák szembe. 1643-ban meg is jelentek Jászvásárt Varlaam érsek szentbeszédei. Ennek előszavában Lupu vajda „kegyelmet és békét és megváltást” kért „az egész mindenütt élő román nemzetségnek (toată semenția românească de pretutindeni), mely e nyelvhez tartozó pravoszlávokból” áll.¹⁷ Így lett a moldvai főpap az első román író,¹⁸ és igazi hitvitázó. Miután 1642-ben – állítólag Preszákán – a Heidelbergi Kátét románul is kiadták, a moldvai érsek, három év múlva Varlaam román nyelvű könyvecskében fejtette ki érveit „a halálos lelki mérég” közömbösítésére. A római katolikus vitairatok szerzőihez hasonlóan a jászvásári érsek is kifigurázta a hit általi üdvözülés tanát, mondván, hogy akkor nem kell semmit sem csinálni a kálvinistának, hiszen tőle nem függ semmi. Márpedig üdvözülni csak jó cselekedetekkel, imával és böjttel lehet. Varlaam a predestináció tanát még úgy is kifigurázta, hogy azzal vádolta a protestánsokat: „azt mondják, Istentől van a rossz és az ember nyomorúsága”.¹⁹ A magyarok szerint valóban a bűnökért mérte az Úr a sok megpróbáltatást a nemzetre. Ugyanakkor Kálvin világosan megírta, hogy Isten kegyelmét nem lehet szertartásokkal elnyerni, igaz hit nélkül nincs jó cselekedet, Isten az ő kiválasztottjait jó cselekedetről jó cselekedetre vezeti, más szóval sikerről sikerre. Ez

¹⁵ Teodor Bodogae: *Din istorie Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani*. Sibiu, 1943, 1.

¹⁶ *Igaz vallástétele a Nap-keleti közönséges és apostoli ekklesiának, a melyly görög nyelvből (Mogilas Péter után) magyar nyelvre fordítottatott*. Ford. Miskolczy István. Pest, 1791.

¹⁷ Varlaam: *Cazania 1643*. Szerk. J. Byck. Buc, 1966, 5.

¹⁸ Eugène Ionesco: *Littérature roumaine*. Paris, 1998, 14.

¹⁹ Varlaam: *Răspunsul împotriva catechismului calvinesc*. Opere. București, 1984, 211.

adott erőt református fejedelmeinknek, és általában a kálvinistáknak, a tudat, hogy nem földi hatalmak kalauzolja őket, hanem maga Isten, ahogy azt Szent Írásban kinyilatkoztatta.

Rákóczi György le is fordíttatta románra az Újszövetséget. Üssük fel a monumentális művet, és olvassuk a román püspöknek a fejedelemhez intézett előszavát: „A földi urakat és királyokat, kegyes uram, akiket Isten kiválasztott a földre az Ő szentségének képében, akikkel nevét egyesítette (81. zsoltár), mondván: istenek vagytok, kiválasztotta Isten embereinek pásztoraiként, hogy azokról számot adjanak és vigyázzák őket. Mert Isten nem a királyért teremtette az embereket, hanem a királyokat és az urakat rendelte az emberekért [...]. Amint Isten azt parancsolja a királyoknak és a fejedelmeknek, hogy őrizzék az uralmuk alá tartozó embereket, nemcsak azt írja elő, hogy törvényt és igazságot tegyenek, és hogy az ellenségeiktől védelmezzék őket, hogy gondot viseljenek és könyörüljenek a szegényeken és az özvegyeken, hogy a gonoszokat és a kegyetlenkedőket megbüntessék, hanem sokkal inkább az a tisztségük, hogy minderről úgy gondoskodjanak, hogy a hatalmuk alatt élő embereknek legyen lelki étele és itala.”²⁰ Ez első látásra valóságos politikai kiáltványként hathat, és új fejezet a román politikai gondolkodásban, hiszen a Kárpátokon túl az uralkodói akarat volt a törvény. És nemcsak az erdélyi diéták azon kitételét visszahangozza, melyek szerint a világi főhatalom Istentől való, hanem az 1581-es holland függetlenségi nyilatkozat parafrázisa, hiszen – hangzik a holland nyilatkozat első mondata – „mindenki számára egyértelmű, hogy Isten azért tette a fejedelmet az emberek uralkodójává, hogy megvédje őket az elnyomatástól és az erőszaktól, miként a pásztor megvédi juhait, mert Isten az embereket fejedelmük rabszolgáinak teremtette, azért hogy parancsainak, legyenek azok jók vagy rosszak, engedelmeskedjenek, hanem inkább a fejedelmet az alattvalók – kik nélkül nem lehetne uralkodó – javára, hogy méltányosan kormányozzák őket, szeressék és támogassák őket, mint az apa gyermekeit vagy a pásztor a nyáját, és ha életük veszélybe került védjék és óvják őket. És ha nem így viselkedik, hanem ellenkezőleg, elnyomja őket, meg akarja sérteni régi szokásaikat és privilégiumaikat, szolgai engedelmességet vár el, akkor nem fejedelem, hanem zsarnok, és az alattvalók nem is tekinthetik másnak.”²¹ A román Újszövetség előszava nem politikai jogokról, hanem elsősorban lélekmentésről szól, az uralkodó és alattvalói lelki üdvösségéről.

²⁰ *Noul Testament de la Bălgrad*. Alba Iulia, 1988, 735.

²¹ *The Library of Original Sources*. V. Szerk. Oliver J. Thatcher. Milwaukee, 1907, 191.

Minden mellett szól, hogy – az egykor Heidelbergben tanuló – Csulai György, a fejedelem udvari papja írta a holland mintát is részben idéző előszót. Csulai, hátszegi román nemesi család sarja, még tudott románul, végig figyelemmel kísérte a nagy mű készültét, és az ő szövegeit a román püspök vagy valamelyik munkatársa stilizálta.²² Arra vigyáztak, hogy csupán görög, latin és szlapon bibliákat említsenek forrásként, és mellőzzék a magyar vizsolyi biblia említését, holott kontrollforrásként azt is szem előtt tartották.²³ A Bibliában az egyes szent könyvek elé is írtak egy-egy néhány oldalas előszót, melyek forrásait ma is nyomozzák a keleti egyházatyák és a nyugati teológusok írásai-ban.²⁴ És méltán, mert ezek a román szövegek önálló művé állnak össze, amelyben lépten-nyomon felbukkannak a kálvini hittételek, például: „a hit a keresztyén ember keze, mellyel megfogja Krisztust, a jó cselekedetek pedig a hit gyümölcsei, melyeket felebarátainknak adunk”.²⁵ A legfőbb jó tett, amit a református misszió felmutathatott ez az Újszövetség volt, majd az 1651-ben kiadott zsoltárkönyv. 1656-ban pedig megjelent Varlaam művének cáfolata, vérbeli és a kor színvonalán álló vitairat. Ebben újraközölték az 1642-es katekizmust, melyből egy korabeli példány sem maradt fenn, alighanem a papok megsemmisítették. De aztán az elkövetkező háborús évek a nyomdát is megsemmisítették. Majd negyedszázadot kellett várni újabb erdélyi román könyvre.

A lélekmentés dialektikája

A lélekmentésnek már az idők kezdetétől sok arca van, hiszen „az emberi élet egységé”-ben a transzcendens és az immanens, a vallásos és a politikai indítékok szorosan összefonódnak.²⁶ A 16–17. század európai paradigmája: a paraszti lélek felszabadítása a test leigázásával párosul. Nálunk a történelem alakulásának főáramlata az örökös jobbágyság és a robotgazdaság térhódítása. A középkori ezermesterkedő termény- és pénzjáradékot fizető szabadon költöző parasztból szolga-paraszt lett, embertulajdon, akit ura földdel vagy anélkül adott-vett. Mivel ez a fejlemény a 13. század előtti állapotok rabszolgagazdálkodására emlékeztetett, nevezhető refeudalizációnak²⁷ vagy inkább „visszazök-

²² Nagy: *A román reformáció* 192–193.

²³ Nagy: *A román reformáció* 198–201.

²⁴ Emanuel Conțac: *Noul Testament de la Bălgrad (1648) și Reforma*. Iași, 2017; Nagy: *A román reformáció* 191–198.

²⁵ *Noul Testament de la Bălgrad*. 409.

²⁶ Révész Imre: *A reformáció az erdélyi oláhok között*. Debrecen, 1938, 7.

²⁷ Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle. III*. Paris, 1979, 49.

kenésnek”.²⁸ Az úr–jobbágy viszonyt úri részről a parasztot állatnak tekintő kegyetlenség, gyűlölet, valamint a keresztény lelki egyenlőségből fakadó szánalom és emberség jellemezte – mindenkit a maga mértéke szerint. Geleji ostromozta is a főurak visszaéléseit, az emberkereskedelmet, például a lopott gyermekek adás-vételét,²⁹ csak hogy akadt olyan közrendű vagy feltételes nemes, aki saját magát vagy éppen saját gyermekét adta el. De a szép szó és a kemény dörgedelem nem vehette elejét a nemesi önérdékérvényesítésnek. 1665-ben diétai törvénnyel Máramaros és Hunyad – e két jellegzetesen román gyökerzetű és jelentős román nemesség lakta – megye jogszokását egész Erdélyre kiterjesztették, és pedig azt, hogy immár nemcsak a két említett megyében, hanem máshol is a földesúr maga büntethesse meg jobbágyait.³⁰

Bizonyos értelemben mégis beszélhetünk fejlődésről: az adóztató uradalmak ugyanis komplex üzemekké alakultak, amelyek létbiztonságot kínáltak, hiszen évekre előre gabonát és majd minden lehetséges élelmet tároltak. Különösen a kincstári uradalmak, melynek urai a fejedelmek és nejeik alattvalóikról gondoskodó földesuraknak bizonyultak. Az érem másik oldala, hogy az uradalmak jövedelmei és bevételei fedezték az irányító és igazgató személyzet, különböző harcosok ellátását. Az alacsony termelékenység, egy elvetett mag után általában 2–3–4 maghozam nem is tehetett mást lehetővé, mint robotgazdálkodást. Gabonát csak alkalomadtán vittek piacra. Inkább állatokkal kereskedtek. Egyébként zárt monopolgazdaságról beszélhetünk. A parasztot olykor heti 3–4 napi robotra kötelezték, borának egy részét is köteles volt némi pénzért átengedni a földesúrnak, aki az év nagy részében jobbágynak pénzért mérte ki.³¹ A királyi Magyarországon a gazdasági depresszió nyomán és a hadjárások viszontagságai közepette a pénzért viszonylag sokaknak biztosítottak szabadmenetelt, és a hajdúk végül is nemesparasztok lettek.³² A sokáig békésebb Erdélyben kevesen váltották meg magukat, viszont annál inkább szökdöstek egyik birtokról a másikra, és sokan a szomszédos román vajdaságokba, majd onnan vissza, mert új uraik korlátozott időre kedvezményeket kínáltak. Míg Magyarországon a hajdúk közé telepedtek meg szabadságra vágyó parasztok, Erdélyben a Székely- vagy a Szászföldre. A paraszti sorból nemesítés révén lehetett kitörni. Az erdélyi fejedelmek nem is fukarkodtak

²⁸ Makkai László: *Az európai feudalizmus jellegzetességei*. Budapest, 1987, 159.

²⁹ Gál Lajos: *Geleji Katona István ígéhirdetése*. Debrecen, 1939, 28–29.

³⁰ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1948, 243. (helyesen: *Constitutiones*: III. R. XI. c. 1. tc.)

³¹ D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. București, 1986.

³² Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948; Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969.

az érdemeket nemesítéssel jutalmazni. A nemesi rendek igyekeztek is korlátozni a privilegizálás lehetőségeit, és korlátozni a román papok létszámát úgy, hogy egy faluban csak egy pap tevékenykedjen, mert ez kevésbé terhelte meg a híveket. A földbirtokos nemeseknek parasztjaik megkötése (és suttyomban újabb parasztok szerzése) volt a fő gondja. Igyekeztek is biztosítani román jobbágyaik tizedmentességét. 1628-ban a fejedelem a románokat is dézsmafizetésre szeretne volna kötelezni, de a diéta nem hozta meg a kért törvényt.³³ Két év múlva pedig törvényben kötötték ki, hogy „mely elpusztult magyar falukra penig az patronusok szabadságot adván bizonyos ideig, oláhok telepedtek meg,” amíg „szabadságoknak ideje el nem telik, se bárány, se méh, se búza, sem egyéb gabonadézma adásra ne erőltetessenek”.³⁴ Arra viszont vigyáztak az erdélyi rendek, hogy az inség miatt Lugos és Karánsebes vidékére jött havaselveiek, akik itt marhákra tettek szert, csak itt szerzett javaik egyharmadát vihessék vissza.³⁵

Az 1567-es esztendő követő háborús pusztítások valamennyi erdélyi népet sújtottak, de elsősorban a folyóvölgyek falvainak magyar és szász népét, mely nem tudott idejében erdei menedéket találni. A megürült részeket románok lakták be, olyan telkeket vettek birtokba, melyeknek korábbi gazdái a helyi református vagy lutheránus papnak adóval tartoztak. Apafi Mihály fejedelem 1676-ban éppen a szász fennhatóság alá tartozó Oltszakadátton figyelt fel arra, hogy a lutheránus templom körüli telkeket románok szerzik meg, ezért megtiltotta az ilyen telkek eladását, és mint a „magyarok patrónusa” figyelmeztette a hatóságokat, hogy „hisszük és az mindennapi experientia is azt bizonyítja, hogy az oláhság igen szaporodó nemzet lévén, az magyarság és szászság peniglen csaknem naponként fogytára kelvén”, ezért a románok „azt az kevés magyarságot is nemsokára elidegenítik avagy teljességgel el is pusztítják eklézsiájukkal együtt”.³⁶ Nem így történt, magyarok és románok viszonylagos békében éltek, 1848–1849-ben kölcsönösen megvédték egymást.³⁷ A román népesség átlagot meghaladó növekedése a 17–18. században mindennapi tapasztalat. 1668-ban Apafi már a diétának szóvá tette, hogy „vannak oly faluk is, kikben annak előtte magyar ecclesiák voltak, kik az sok változásokban elpusztulva, oláhok ülték meg és számmal az magyar ecclesiát meghaladván,” bár

³³ Erdélyi országgyűlési emlékek. VIII. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1882, 79.

³⁴ Erdélyi országgyűlési emlékek. IX. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1883, 92.

³⁵ Erdélyi országgyűlési emlékek. X. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1884, 876.

³⁶ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XV/2. Szerk. Nicolae Iorga, București, 1913, 1363.

³⁷ Pozsony Ferenc: *Egy Szeben megyei magyar szórványközösség*. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00020/08pozsony.htm> (2022.02.05.)

nem akarnak a papoknak úgy fizetni, mint korábban a magyarok fizettek, fizessenek. (A diéta elengedte a füle mellett a fejedelmi javaslatot, helyette arról hozott törvényt, hogy a román papokra új terheket ne rójanak ki a földesurak.)³⁸ A 18. század derekán Hadik János fő kormányzó országjárása alkalmával úgy látta, hogy sok faluban a magyar parasztok nem hajlandók magukat úgy alávetni a földesuraknak, mint a románok, ezért inkább ez utóbbiaknak a kezére játssza át a telket, és így sok olyan faluban, ahol korábban magyar jobbágyok éltek, ma már a lakosság fele román.³⁹ Egyébként Szakadáttra visszatérve: 1682-ben maga Apafi erősítette meg az ottani román pap dézsmamentességét.⁴⁰

Apafi a román papok minden korábbi privilégiumát megerősítette és újakkal egészítette ki. Ő nemesítette meg a legtöbb románt. A román nemesség soraiból olyan jelentős alakok már nem emelkedtek ki, mint korábban Jósika kancellár vagy Barcsay Ákos. De annál inkább vitézségükkel kitűnt katonák, mint a talán fogarasi Páris Pál, Bethlen Gábor egyik hadjáratában a román vajdák seregeinek biztosa.⁴¹ Boros János „paraszt oláh fiból nevededett hajdú” II. Rákóczi György egyik bizalmasa.⁴² Egyik mezőbándi román jobbágy transzba esve Rákóczinak megjósolta, hogy elfoglalja Budát és magyar király lesz.⁴³ Mindez inkább csak anekdota, az viszont nem, hogy a román egyház immár egyre jelentősebb politikai erővé vált.

A reformált görögkeleti ortodox egyház viszontagságai

A reformáció jegyében Erdélyben a hátszegi és bánági román református közösségek mellett sajátos, az egész kelet-európai ortodoxiából kiemelkedő reformált görögkeleti ortodox egyház született. Belső rendje tette sajátossá. Mert ugyan a református püspök felügyeletet gyakorolt fölötté, különböző feltételeket írt elő, de püspökválasztási jogra tett szert, és kiépült az esperesi kerületek rendszere. A választott püspököt a fejedelem nevezte ki, aztán a havaselvi érsek iktatta be hivatalába.⁴⁴ Az esperességek közül alkalomadtán néhányat kivontak a püspök

³⁸ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. XIV. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1889. 293., 331.

³⁹ Berlász Jenő: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság*. Szerk. Búza János, Meyer Dietmar. Budapest, 2010, 28.

⁴⁰ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. XVII. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1894, 287.

⁴¹ Ionuț Costea: *Solam virtutem et nomen bonum*. Cluj-Napoca, 2005, 80.

⁴² Kemény János: *Önéletírása és válogatott levelei*. Budapest, 1959, 327–328.

⁴³ Szabó Péter András: „»De profundis«. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában”, in *Századok* (2012) 5. sz. 1148.

⁴⁴ Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – religie reformată*. Cluj-Napoca, 2004.

fennhatósága alól, aztán visszahelyezték. A fogarasi uradalom viszont fejedelmi birtok volt, és a fejedelem Daniil, erdélyi származású moldvai szerzetest nevezte ki fogarasi püspöknek „az egyházak megreformálására”. Ez elsősorban a román igehirdetést és a korábbi feltételek teljesítését jelentette. A papképzésbe nem szólhatott bele.⁴⁵ 1657-ben ugyanis Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony iskolát alapított olyan szabályokkal, melyek „Isten dicsőségére penig és az oláh nemzetnek épületekre felette szükségesek”, valamint „a közjóra”.⁴⁶ A tananyag: a gyulafehérvári Újszövetség és Zsoltárkönyv olvasása, valamint a katekizmus megtanulása. Ennek a kálvinista képzésnek, úgy tűnik, csekély lett a hozadéka. A következő évben 39 falu 63 papjának felkészültségét vizsgálták meg. Kétségtelen, többen is megtanulták a zsoltárokat, a Miatyánkot, románul is prédikáltak.⁴⁷ De még akadtak írástudatlanok, és olyanok, akik a hagyományos egyházi szláv nyelven végezték a szertartást, és mormolták az – általuk sem értett – imákat, attól félve, hogy ha románul mondják, bűnt követnek el.⁴⁸ 1675-ben sokban ugyanezeket a követelményeket ismételte meg Bornemissza Anna fejedelemasszony rendtartása, sőt a részeges és kisebb-nagyobb kihágásokat elkövető papok számára még kemény büntetéseket helyezett kilátásba, ugyanakkor a papok védelmét is előírta.⁴⁹ Az iskola 1692-ig fennált. Tanítóját úgy kellett javadalmazni, mint a magyar iskoláét. A tehetősebb szülők is egyforma tandíjat róttak le, míg a szegények ingyen tanulhattak. A reformátusok a térítést nem erőltették, nyilván abban bízva, hogy az íráskorok ígéinek megvilágosító ereje megteszi a magáét. A román nyelv egyházi térhódítása, az egyház romanizálása volt az elsődleges cél. Bornemissza Anna ennek érdekében az alsókománai templomnak még a harcos görögkeleti moldvai Vaarlám prédikációs könyvét is megvette.⁵⁰

Közben viszont már érlelődött a román egyházon belül a hagyományörzők és a reformátorok konfliktusa. 1656-ban II. Rákóczi György Brankovics Szávát mint „a görögök, szerbek és románok között létező összes egyház” püspökét szólítja meg.⁵¹ A sorrend nemcsak az ő, hanem a fejedelem szándékait is jelezte. Lengyelországba készült, és kellett a görögkeletiek támogatása. Száva pánortodox jelenség. Szerb fejedelmi sarjnak hitte magát, a bizánci és havaselvi befolyásos Cantacuzino csa-

⁴⁵ Bunea: *Vechile episcopii*, 113–114.

⁴⁶ *Urbariile Țării Făgărașului*. II. Szerk. D. Prodan. Buc, 1976, 189.

⁴⁷ *Urbariile Țării Făgărașului*. II. 191–201.

⁴⁸ Valeriu Literat: *Biserici vechi românești din Țara Oltului*. Cluj-Napoca, 1996, 11.

⁴⁹ Fejér Tamás: „Bornemissza Anna fejedelemasszony 1675. évi rendelete és a fogarásföldi román gyülekezetek”, in *Erdélyi Múzeum* (2013) 4. sz. 52–64.

⁵⁰ Literat: *Biserici vechi*, 133.

⁵¹ Bunea: *Vechile episcopii*, 116.

lád rokona is volt. A havaselvi érsek iktatta be számos külföldi főpap jelenlétében. Aztán Száva Gyulafehérvárt megáldotta a harcba induló havaselvi zsoldosokat. Jellemző az is, hogy Szávának csak egyetlen fel-tételt írtak elő: román iskolák felállítását és román könyvek kiadását. Mindezt gondosan nem teljesítette, hiszen az egyházi szláv az oszmán-ellenes harc eszköze lehetett, amikor pedig 1668-ban Apafi megbízásából a cárt is felkereste, előadta a balkáni népek fellázítását célzó tervét. Egyébként voltak harci tapasztalatai. Amikor még Borosjenőn esperes-ként szolgált, kivette részét a végvári villongásokból, mint a törökök mondták: „nappal pap, éjszakán fegyveres ellenség és békességrontó”.⁵² A politika veszejtette el, és az egyházon belüli hatalmi harc. A gyulafehérvári monostor gondnokai gazdasági visszaélésekkel és a román nyelv terjesztésének szabotálásával vádolták. Apafi ezért 1669-ben elrendelte, hogy tartsa be az 1643-es feltételeket, és emellett Gyulafehérvárott, Máramarosban, Hunyad és Kővár vidékén állítson fel román iskolákat, távolítsa el azt a papot, aki román helyett „szerbül” végzi a szertartást, fogadja el a református püspök fennhatóságát. Száva püspök úgy próbált lazítani a szorításon, hogy Havaselvén a pravoszlávia védnökeivel, a vajdával és a jeruzsálemi pátriárkával erősítette meg kapcsolatát, vajdai adományban is részesült. Ugyanakkor Apafinál is újabb könnyítéseket járt ki papjai érdekében. 1675-ben Gyulafehérvárt maga írta alá azokat a feltételeket, melyekkel aligha értett egyet, hiszen a korábbiakhoz hasonlóan szigorúak voltak, amelyeket a zsinat még újjal töltött meg.⁵³ Igaz, a görögkeleti egyháztörténet-írás őszinte kvázi-nemzeti elkötelezettséget fedez fel abban, hogy Varlaam megígérte a román könyvkiadást. Valójában tovább rejtegette a nyomdát. Aztán belekeveredett a főúri frakciók vetélkedésébe. A hatalmi harc pedig nem ismert kegyelmet. Öt év múlva a fejedelem, aki sokáig pártfogolta Szávát, a román nyelv terjesztésének akadályoztatásának és paráznság vádjával perbe fogatta, zsinat elé idézték, és börtönre ítélték. A román reformátorok, mármint a román nyelv hívei oroszánrészt vállaltak a leszámolásban, a zsinaton keményen sorolták a vádak. Már a püspök öccse olyan hitvédő mártírt csinált Brankovics Szávából, aki ellenállt a „kálvinista uniónak”.⁵⁴

Ez az unió nem választotta le teljesen az erdélyi görögkeleti egyházat az ortodox internacionáléről. A fejedelmi hatalom sem akarta. Apafi a jószomszédság érdekében a havaselvi vajda ajánlására a görög Joasáfot

⁵² Silviu Dragomir: „Fragmente din cronica sârbească a lui George Brancovici”, in *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, 1923, 54.

⁵³ *Acte si fragmente*. Szerk. Tim. Cipariu. Blasiu, 1855, 145–150.

⁵⁴ Dragomir: *Fragmente*, 68.

nevezte ki püspöknek, anélkül hogy a zsinat megválasztotta volna. A reakció nem is maradt el. A hazaiak kifogásolták, hogy az új főpap nem tud románul, vele szemben nem ismerték el a konstantinápolyi pátriárka fennhatóságát. A „görögöt” megfosztották tisztségétől és immár hazait választottak. Apafinak pedig megírták, hogy „idegen nemzet”-ből származót nem kérnek, „konkoly, hadd épülhessen a reformatio közöttünk”. Ez a reformáció román könyvkiadást jelentett és egyházszervezeti reformokat. Ez utóbbiakat elmosta az idő. A könyvek megmaradtak. Megjelent a színen az első név szerint ismert román szerző: Ioan Zoba esperes, a román nyelvterjesztő papok hangadója, aki könyveivel nevelni akart. *Aranykoporsó* című prédikációgyűjteménye részben magyar prédikátorok beszédeinek átültetése.⁵⁵ Aztán Kézdivásárhelyi Matkó István *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje* című könyvét fordította le. A magyar is fordítás, angol puritán mű (*The Practice of Piety*) fordítása. Magatartástanácsadó, de nem a harcok forradalmi, hanem a kegyes életre felkészítő irányzat terméke.⁵⁶ A magyar világban a kegyesség lett a puritanizmus kulcsszava. A román közegben kialakult a kegyesség iránti igény, de a fogalmat a fordító körülírta.⁵⁷ Azokban a bizonyos feltetelekben szereplő babonaság (bobonaşag) kifejezést is kiiktatta, mert túl kálvinistának tűnhetett. Sok szó az ő egyéni leleménye.⁵⁸ Néhány év múlva felhagyott a nyelvújítással, visszatért a görögkeleti ortodoxiához, olyan egyházi szlávból átültetett imádságoskönyvet adott ki, amelynek néhány imáját ma is abban a változatban mondják.⁵⁹ A kálvinista „unió” a végéhez közeledett.

A reformáció kultúrája beragyogja az erdélyi 17. századot, az viszont, hogy az 1653-as törvénykönyv, az *Approbaták* (*Approbatæ Constitutiones*), „az oláh vagy görögök sectáján lévőket” megtűrtnek nyilvánította,⁶⁰ árnyékot vet rá. Az okok bonyolult szövevényt alkotnak.

A keleti és a nyugati kereszténység szembenállása hosszútávú történeti jelenség. A Kárpátok gerince választóvonal. A két fél hívei kölcsönösen nem tartották egymást kereszténynek. Népi szinten a különböző hívek vagy nem hallottak egymásról, vagy viszonylagos békében éltek

⁵⁵ Nagy: *A román reformáció* 305–312.

⁵⁶ Emanuel Conţac: *Ioan Zoba din Vinţ, Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare, ediție, note, studiu introductiv, glosar și lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman, transcrierea textului maghiar de Kolumbán M. Judit, Alba Iulia: Editura Cognitiv, 2019.* <https://www.academia.edu/45163780> (2022. 02.18.)

⁵⁷ K. Vásárhelyi M. István *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje*. Szeged, 1666, 18. „kegyesség gyakorlásával” = cu petrecanie credincioasă

⁵⁸ B. Kelemen: *Cu privire la lexicul lui Ioan Zoba din Vinţ. Cercetări de lingvistică* 1963, 239–241.

⁵⁹ Nagy: *A román reformáció* 318.

⁶⁰ *Approbatæ Constitutiones*, I. R. 3. C. 3. tc

egymás mellett, vagy erőszakig fajuló szitkozódásban. Sok az árnyalat. Akadt, aki csak – ékes románsággal – megjegyezte, mint a görög Joasáf püspök szolgálja, „az magyarok, oláhok és az pápisták nem keresztyének”.⁶¹ Az egyik szászvárosi polgár 1677-ben ünnepélyes nyilatkozatot tett arról, hogy bár „a dögleletes, babonás és bálványozó görög avagy [...] oláh vallásban” született, de miután az iskolában megértette, hogy az a vallás „ördögi és emberi tradíciókból” áll, és azt is megtanulta, hogy „nem recepta religió az ő ocsmányságokért”, áttért a református vallásra, majd román környezetének hatására visszatért, de most végérvényesen kálvinista lett.⁶² Mindez a kor szitokkultúrájába illő – szinte szelíd – mozzanat. A katolikusok és reformátusok egymást az Antikrisztus szolgáinak nevezték.

Természetesen akadtak kegyelmi pillanatok, amikor mint Krisztushívők keresték az ősi egység visszaállításának útját-módját. Az útkeresők az egyes egyházak elitjét alkotó értelmiségiek voltak. A reformáció esetében is. Az erdélyi románok jogi helyzetének szabályozását a múlt öröksége és a hatalmi viszonyok változásaiból fakadó új kihívások határozták meg. Az *Approbaták* összeállítói ennek megfelelően rostálták meg a régi törvényeket, és iktattak be újakat, egyszerre figyelve a fejedelmi hatalom és a rendek törvényhozási gyakorlatára. A fejedelmi hatalom – a református egyházi vezetéssel egyetértésben magasabb állami és felekezeti szempontokat követett. A bibliokrácia logikájának megfelelően óvatosan térített és brutálisan romanizált. A rendek viszont a maguk érdekeire és a lokális konfliktusokra figyeltek, olyannyira, hogy az erdélyi diéták már szinte tyúkperekbe illő mozzanatokot is szabályoztak. Az első olyan törvényt, amely a románok megtűrttségét kimondta, 1653 tavaszán hozta meg a diéta,⁶³ és ez a törvény némi módosítással be is került az *Approbatákba*: „Noha az oláh nemzet propter bonum publicum admittáltatott [a közjó érdekében bocsáttatott be] ez hazában; mindazáltal nem vévén eszében állapotjának alacson voltát, némely nemes atyánkfiait impediálták [megakadályozták], hogy az ő innepeken ne legyen szabad munkálkodni. Végeztetett azért azok ellen, hogy a magyar natióknak ne praescribáljanak [ne írjanak elő szabályokat] és ennekutána

⁶¹ Erdélyi országgyűlési emlékek. XVII. 301.

⁶² *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki. IX/1.* Szerk. Nicolae Iorga, București, 1897, 293–295.

⁶³ Erdélyi országgyűlési emlékek. XI. Budapest, Szerk. Szilágyi Sándor. 1886. 165: „Articulus V. Hogy az oláh nemzet mint alacsomb, nem praescribálhat az magyar natióknak az innepi tartásban. Noha az oláh nemzet propter bonum publicum admittáltatott ez hazában, mindazáltal nem vévén eszében állapotjának alacson voltát, némely nemes atyánkfiait impediálták, hogy az ő innepeken ne legyen szabad munkálkodni. Végeztük azért azok ellen, az Ngod klmes consensusából, hogy az magyar natióknak ne praescribáljanak, és ennekutána senkit is az feljebb megírt okból meg ne háborítsanak.”

senkit is a feljebb megírt okból meg ne háborítsanak.”⁶⁴ Ez a törvény helyi konfliktusból fakadt, és ebben az „oláh nemzet” a parasztság, a román nemest a „magyar natio” részének tekintették. És nyilván azt az ellentétet akarta a maga módján feloldani, hogy görögkeleti ortodox ünnepen a román jobbágyok nem akartak dolgozni, félve hogy a szent, akinek napján dolgoznak, bosszút áll. Persze a konfliktusra volt gyógyír. Akadtak, akik elvállalták a munkát, annak tudatában, hogy a szent majd a földesúr termését sújtja. Aztán a földesurak is olykor megegyeztek a pappal, hirdessen ünnepet, mert akkor a jobbágyok dolgoznak neki, ha kell, némi pálinka fejében. Ezek a törvények helyi konfliktusok orvoslására születtek és különböző – falvanként is változó – stratégiákba illeszkedtek. Hiszen kemény harc folyt a helyi hatalomért. És a közrendért. A zavaros időkre jellemző módon tiltották, hogy a parasztok és a románok – a pásztorok kivételével – fegyvert hordjanak. (Magyarországon törvény engedte a magányos hajdúk megölését.) A parasztok nem is öltözködhettek úgy, mint a nemesek, például nem viselhettek gyolcsinget sem.⁶⁵

A helyi hatalmi harcok országos szabályozáshoz vezettek. Elképzelhető, hogy ez a törvény adta az ötletet, hogy a megtúrtséget hangsúlyozzák a román „egyházi rendek”-re vonatkozó törvényekben is. Ezek előírták a püspökválasztást, és tiltották azt, hogy a papok közigazgatási ügyekbe avatkozzanak, mármint ne avatkozzanak be a földesúr és parasztjai viszályaiba. Ugyanakkor a maguk részéről ne sarcolják „a szegénységet”, mármint a jobbágyokat, tehát ne bíraskodjanak és bírságot adjanak. Kötelezővé tették, hogy a külföldről jött papok az esperesnél és a megyei tiszteknél jelentkezzenek, a papok a földesúri föld használatáért fizessenek, a pap fia, ha nem apja mesterségét folytatja, továbbra is jobbágysorban maradjon, s büntessék azokat a papokat, akik szemet hunynak a leányrablás fölött, és akik áldásukat adják olyan házasságra, melyben az egyik fél még házas.⁶⁶ 1665-ben vagyon- és hivatalvesztést helyeztek kilátásba az olyan papok számára, akik „magok hallgatójok közül némelyikre neheztelvén, egész falukat tiltottanak el a templomtól, holt embereket is el nem temettek, a kisdedeket is keresztleletlen hadták meghalni, amint most is történt Hunyadvármegyében”⁶⁷ A papok hatalmának korlátozása érdekében tiltották azt, hogy „az oláh papok ne afurizáljanak”, más szóval, ne átkozódjanak, mert – mint Alexandru Vaida Voevod 20. századi zsargonban írta – az „erdélyi diéta észrevette,

⁶⁴ *Approbatae Constitutiones*, I. R. 9. C. 1. tc

⁶⁵ Erdélyi országgyűlési emlékek. XI. 72.

⁶⁶ *Approbatae Constitutiones*, I. R. 8. C. 1–4. tc

⁶⁷ Erdélyi országgyűlési emlékek. XIV. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1889, 109.

hogy a román papok természetfeletti erővel rendelkeznek, mert átkukkal veszedelmet zúdítottak a feudálisok fejére, emberhalált és a termés elpusztulását idézték elő, tüzet és jégesőt zúdítottak a vidékekre”.⁶⁸ Ebben sok a mesés elem. Az átokkal természetesen engedetlen vagy annak nyilvánított híveiket és éppen aktuális ellenségeiket is sújtották a papok. Mágia nélkül nincs élet. Mindenki a maga módján a maga mágusa. Emellett a civilizációs szokásrendből is következtek konfliktusok. A nyugati keresztények élő „boszorkányokat” vittek máglyára, alkalomadtán román öregasszonyokat is, a román ortodoxok a holtakat ásták ki és darabolták fel, mint 1692-ben a Hunyad megyei Rápolton éppen magyar református temetőben, mert nyilvánvalóan az elhunytak vámpírrá változásától tartottak.⁶⁹ A 18. században a felvilágosodás hívei jól szórakoztak a vámpírúzés – főleg a Balkánon elterjedt – szokásán. Annál is inkább, mert ez feledtette, hogy a nyugati világ felekezeti fölötti egységét a boszorkányüldözés jellemezte, míg Keleten csak ritkán került sor emberégetésre.

A humanizmustól a felvilágosodás felé

A humanizmus nagy paradoxona: emberkultusza és egyben az emberi egyenlőtlenség korábbinál élesebb hangsúlyozása. Az emberi egyenlőtlenség durva tudati megnyilvánulása egész Európában részben a humanizmus hozadéka. Sok humanista nem ismerte az emberi egyenlőséget, holott a kereszténység a maga módján ezt képviselte, az ember lényegi egyenlőségét. A tizenöt éves háború küszöbén Bocskai persze nem ezért segédkezett a kiváló erdélyi humanisták megtizedelésében, hanem azért, mert nem akart a hátában esetleges ötödik hadtestet.

De miként hatott a felekezetiiség az emberi egyenlőség felfogására és elfogadásának gyakorlatára?

A 17. század az ellenreformáció élcsapatát alkotó jezsuiták és a forradalmár puritánok százada. Az ellenreformáció a maga barokk pompájával, elsöprő retorikájával hódított – felülről! Pázmány Péter a polémia és a stílus művészeként a főurakat nyerte meg, azok pedig áttértették a parasztjaikat. Kegyúri jogaikkal éltek, mondván, hogy „akié a templom, azé a vallás”. Magyarország így lett újra – immár csak zömében – katolikus ország. Pázmány elitizmusa megfelelt az örökös jobbágyság rend-

⁶⁸ Vaida-Voevod régi magyar törvénytudóssal válaszol a szinódus határozataira. *Ellenzék*, 1928. június 9. 128. sz.

⁶⁹ Ana Dumitran, Gudur Botond: *Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben*. Gyulafehérvár, 2000, 245.

szerének. Igaz, Erdélyben sem lazítottak ezen. Csakhogy a harcok hevében a bibliokrácia túllendített a szűk rendi felfogáson. Bethlen Gábor lehetővé tette a jobbágyok iskolalátogatását, megfenyegetve azt a földesurat, aki ez elé akadályt gördít. Aztán az angliai tanulmányútról hazatérő lelkészek már a presbiteri rendszert akarták bevezetni, melynek megfelelően az egyházközség ügyeinek igazgatásában parasztok is helyet kapnának. Emellett a puritán szemléletet terjesztették. Az új törekvések persze megtörték a püspöki mindenhatóságra épülő szervezeten. I. Rákóczi György és aztán fia az episkopalizmust támogatta, különösen azután, hogy 1648-ben lefejezték az angol király. Az eddig páratlan tettből ugyanis a puritánok is kivették a részüket. Miután az erdélyi fejedelem belépett a harmincéves háborúba, a linzi békében már ki tudta kötni azt, hogy Magyarországon a jobbágy maga választhassa meg felekezetét. A falvak népe eddig kollektív szabadságával élhetett, a többség mondta ki, hogy melyik legyen a község felekezete. Az egyéni szabadságot rögzítő kitétel a presbiteriánus irányzatot felkaroló nemesek befolyásának köszönhető. A presbiteriánus irányzaton is túllépő puritánok az egyéni vallásszabadságon is túlléptek, a rendiség kereteit kezdték feszegetni. Apáczai Csere János a méltányos úr-paraszt viszony iránti igényét juttatta kifejezésre: „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mái napi nyomorúságos jobbágyság, mely az egyiptombéli szolgálatot bizony felülhaladja hazánkban sok helyeken.”⁷⁰ II. Rákóczi György nem is tűrte meg a gyulafehérvári kollégiumban a puritanizmus felé hajló tudóst. Apáczai „a rendi rendetlenséget” elítélte, de ez valóságos paradicsom lehetett, ahhoz képest, ami az erdélyi fejedelem balszerencsés lengyel hadjáratát követte. Erdély évekig olyan oszmán–Habsburg csataterévé változott, ahol három fejedelem is életét vesztette. A káoszt stabilitás követte, bár Erdély politikailag vegetált, de kulturálisan virágzott. Apafi Mihály majd harmincéves uralma alatt a puritánok előre törtek, és a kegyességet állították előtérbe egyházpolitikai elképzelések helyett. A háromszéki Martonfalvi Tóth György Gyulafehérvártól távol, Debrecenben értekezett az emberi természetjogi egyenlőségről, amikor Werbőczy paraszti jogeljáráselméletével szemben az egy népen, nyelvi közösségen belüli jobbágyviszonyt elvetette, mondván, hogy legfeljebb idegenből hozott foglyokat lehet jobbágysorban tartani.⁷¹ Igaz, Tofeus Mihály udvari pap is figyelmeztetett mindenkit, hogy „ebben az országban a királyság, a fejedelemség, az hatalom, a méltóság, a tisztek, tanácsuraságok, ispánságok etc. mind istenői, úgy visel-

⁷⁰ Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti [Utrecht], 1655, 326.

⁷¹ Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*. Budapest, 1947, 12.

jétek magatokat, hogy elvészi az Isten köntösötöket, öveteket, tiszteket és annak adja, aki jobbnak látszik az ő szemei előtt.”⁷² És „átkozott, elveszett szolga az, kinek Bibliája nincs, mert az ő Urának akaratát nem tudja”.⁷³ Ez már a bibliokrácia hattyúdala. Az erdélyi protestantizmus műkedvelő teológus, János Zsigmond uralmával indult diadalútjára és a művelt, hivatásos teológus Apafi Mihály fejedelemségével ért véget, és azzal, hogy az Ószövetséget ugyan lefordíttatta románra, de kiadására már nem adott időt a történelem.⁷⁴

Kérdés, hogy a reformáció kulturális örökségéből mi marad, hogyan értékeli az elkövetkező értelmiségi nemzedékek, és kérdés, hogy mi marad a törvényhozók örökségéből. Röviden összefoglalva: az „oláh nemzet” egészének és vallásának megtúrtté nyilvánítása hatalmi eszköz volt egyén és közösség kézbentartására. Mivel a románság a maga szokásaival, vallásával, részben életformájával a maga önálló életét élte, valamiféle nem hivatalos teokratikus rendet alkotva, hiszen az egyházi hatalom olyan feladatokat látott el, melyeket a nyugati világban a világi hatóságok töltenek be, nos, ezekkel a törvényekkel ezt az életet – ha társadalmon rendi társadalmat értünk – társadalmonkívülinek tartva, próbálták megrendszabályozni, és ugyanakkor a maguk módján integrálni. Így igaz az is, hogy a megtúrtság nem üldözés; a megtúrt vallás egyben a fejedelmi hatalom által támogatott egyház volt, amelyet nem üldöztek, mint például a zsidóknak nevezett magyar szombatosokat. Az oláhtörvények viszont hosszú távon történelmi tehertételt jelentettek, hiszen az egyént úgy kezelték, mint egy közösség tagját, a közösséget másodrangúnak (megtúrt, nem bevett jellegűnek) bélyegezve. A majdan kialakuló román nemzettudatban, nem egy lokális konfliktus nyomán, ez a megtúrtság olyan egyéni és kollektív sérelem, mely két évszázadon keresztül vérző seb maradt, az új román elitek csoportkohéziója épült rá.

De ehhez földrengésszerű hatalmi változás kellett. Be is következett. Miután az 1680-as években a Habsburg hatalom kiűzte az oszmánokat Magyarországról, Erdélyt önálló koronatartományként a Monarchia részévé tette. Erdélyben is megindulhatott az ellenreformáció a jezsuitákkal az élen. Új egyház született: a görögkatolikus. A katolizált románok letörülték magukról a megtúrtság bélyegét. Kétségtelen, hogy az erdélyi és magyarországi görögkatolikus egyház ablakot nyitott Nyugatra – Bécsen és Rómán keresztül. Ugyanakkor a református magyarság Eu-

⁷² Tofaeus Mihály: *A szent soltárok resolútiója, es azoknak az erdelyi fejedelmi evangelica reformata, udvari szent ecclesiara, lelek es igassag szerint valo szabasa*. Kolozsvár, 1683, 775.

⁷³ Tofaeus: *A szent soltárok* 782.

⁷⁴ Nagy: *A román reformáció* 312–314.

rópára nyitott ablakját bezárta, a nyugati egyetemi világgal való kapcsolatunk megszakítása miatt is a bibliokráciából kinővő puritanizmus elhalt, márpedig a felvilágosodás alapja lehetett volna, mint tőlünk nyugatabbra. A katolikus hegemonia pedig hosszú ideig sokkal keményebb volt, mint a bibliokrácia által szelídített református.⁷⁵ De milyen jó lenne, ha itt és most az lenne érvényes, amit 1939. február 12-én Márton Áron püspökké szentelése alkalmával a kolozsvári Szent Mihály templomban mondott: „Vallom és hirdetem, hogy vannak olyan igazságok, amelyeknek alapján minden igaz embernek találkozniuk kell. Ahogy Erdély földjén a hegyek völgyekkel, a mezők erdőkkel, hófedte bércek a síksággal váltakoznak, éppen úgy váltakoznak a népek Erdély földjén, ahol három nyelven beszélnek és hat-hét féle szertartás szerint imádják Istent, de van a krisztusi evangéliumnak ereje, amely hozzásegít ahhoz, hogy különféle ellentétek összhangba olvadjanak fel és a testvéri együttműködés útját egyengessék.”⁷⁶

⁷⁵ Mályusz: *Magyarország története* 129–130.

⁷⁶ Marton József: *Márton Áron, Erdély püspöke*. <http://www.hhrf.org/gyrke/ma/elete.html> (2011-08-16)

HÓVÁRI JÁNOS

MAGYARORSZÁG ÉS A TÜRK VILÁG A 21. SZÁZADI KIHÍVÁSOK RENDSZERÉBEN

A külpolitika az ősidők óta olyan, mint amikor egy folyóba lépünk: mindig más víz folyik el mellettünk. A külpolitika a változások követésének művészete, de pontosan kell tudnunk, hogy mi változott és mennyit, s abból kinek van haszna, vagy kára. Amióta a világ – az elmúlt negyed évszázadban – a komplex globális összefüggések rendszerében él, egyre kevesebb olyan történés akad, amelynek csak helyi, korlátozott kihatása lehet. Az állóvizek (melyek szintér lettek) kora már régen véget ért, de ha visszagondolunk rájuk, tudjuk, hogy azokban is voltak tektonikus mozgások, csak nehezen – többnyire utólag – vettük észre őket. Az elmúlt évtizedben azonban a világban olyan strukturális változások zajlottak le a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, a világgazdaságban és a globális kommunikációban, amelyek rendre felülírták egymást: hol nyugatról, hol keletről, hol északról, hol délről fúj a szél; s hol vihart, hol szélcsendet, hol világjárványt, hol veszedelmes háborút hozott.

Magyarország már egy évezrede nyugati bástyaország, s szerves és szervesült része más térségbeli államokkal együtt – azokkal a sajátosságokkal, amelyet Szűcs Jenő a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmányában a *Bibó István-émlékkönyvben*, máig ható érvénnyel 1979-ben összefoglalt – annak a nagy nyugat-, közép- és kelet-közép-európai civilizációnak, amely erős struktúrákra, értékekre és hagyományokra épült olyan gerendázattal, hogy a szovjetrendszer is csak meggyengíteni, visszaszorítani, de elpusztítani nem tudta. A magyar és a kelet-közép-európai demokráciák ennek szellemi és politikai reminiscenciából, valamint a nemzetközi politikai helyzet számukra kedvező változásaiból szökkentek szárba az 1980-as évek végén. Közép-Európa – számos nagy világtérséghez hasonlóan – az elmúlt három-négy évtizedben hatalmas változásokon esett át s történelmi utat tett meg. Visszatért a nyugati (az 1990-es évektől euro-atlanti útra), amelyről legerősebben az 1945. évi jaltai szerződés térítette le. Az új történelmi helyzetben, az elmúlt 30 évben a közép-európai nemzetek a sikeres átalakulások és felzárkózások közepette is megőrizték saját regionális és nemzeti hagyományait, amelyeket a szovjetek egykoron eltaposni kívántak. Az, hogy ezt a nyugati világ egyes központjaiban nem értik, vagy félreértik, az Andalúziától a Baltikumig, a csodálatos görög szigetektől Skóciáig létező európai sokszínűség megkérdőjelezése. De ha belenézünk a történelem Thomas

Mann-i Jákob-kútjába, láthatjuk, hogy előfordult már ilyen sokszor, s a történelem folyt tovább a maga útján, hol minden jobbra fordult, hol minden rosszabb lett. S idézhetjük Thuküdidészt is, hogy az emberi természet sohasem változik: van ilyen ember, van olyan ember; van ilyen politikus, van olyan politikus; van ilyen állam, van olyan állam; van ilyen szövetség, van olyan szövetség. Ne kérjük számon az egyiken a másikat, vagy csak akkor, ha politikailag, gazdaságilag vagy katonailag valóban fenyeget bennünket; egyébként igyekezzünk tudomásul venni: *varietas delectat*.

A magyar külpolitikának a középkorig visszamenőleg számos irányra kellett figyelnie, s tudnia kellett, hogy melyiknek mi a súlya, és ez napjainkban sincs másként. Ehelyütt most nincs lehetőségünk 21. századi mérleget készítenünk, az utókor ezt majd megteszi, s akkorra már kiderülnek, melyek voltak jó lépések, melyek hibák, s melyek csupán diplomáciai faux pas-ák vagy érzéketlenségek. Jelen írásunkban a magyar külpolitikának csupán egy szegmensét tekintjük át, a türk politikát, amelyet a magyar és nemzetközi közbeszédben szeretnek időnként félreértelmezni vagy nem a helyén kezelni.

A türk világ mint önálló geopolitikai és geo-kulturális erő

A világban a turkológusok számvetése szerint közel 300 millióan 41 türk nyelvet beszélnek az Al-Dunától a Csendes-óceánig és a Jeges-tengertől az afganisztáni hegyekig. Valamivel több, mint felük él olyan országban, amelynek az államnyelve valamelyik türk nyelv: Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Törökország és Türkmenisztán. A többi türkök valamilyen más államkeretben élnek: a legtöbben az Orosz Föderációban, Kínában, Iránban és még több tucat más államban.

Önálló türk külpolitikára az 1991. évi világtörténelmi változások következtében már hat türk államnak nyílt lehetősége, ezek: Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Törökország és Türkmenisztán. 1991–1992-ben még pár tucat diplomatából álló minisztériumaikban ma már legalább ezren dolgoznak, minden tagállam remek diplomataképző intézményeket hozott létre. Baku, Asztana, Taskent, Bishkek és Ashgabat az elmúlt évtizedben sikeresen felsorakozott az évszázados külpolitikai hagyományokkal rendelkező professzionális, a világra nyitott ankarai diplomáciához.

Az átfogó türk együttműködés elkötelezett kezdeményezője a néhai Turgut Özal (1927–1993) török elnök volt, aki 1992-ben – felismervén a szovjet bomlási folyamatokból eredő új lehetőségeket – útjára indította

az éves államfői találkozókat. Ebből nőtt ki az a szorosabb kormányközi együttműködést biztosító szervezet, amelyet az azerbajdzsáni, a kazah, a kirgiz és a török diplomácia 2009-ben az azerbajdzsáni Nahicsevánban hozott létre a Türk Nyelvet Beszélő Államok Együttműködési Tanácsa (Cooperation Council of Turkic Speaking States/Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi) néven. 2019-ben a Tanácshoz Üzbegisztán is csatlakozott. Az államfők 2020-ban új nevet adtak a szervezetnek – Türk Államok Szervezete/Organization of Turkic States/Türk Devletleri Teşkilatı –, amely jobban kifejezi azokat az újabb törekvéseket a szervezeten belül, amelyek mélyebb, a politikai, a gazdasági és kulturális integráció elérését célozzák meg, egy sajátos – mindenképp több évtizedes – lépésről lépésre történő megvalósítási folyamatban.

A Türk Államok Szervezete napjainkban egy olyan kormányközi együttműködés, amelyben az állam- és kormányfők elkötelezték az Altáj-hegységtől a Földközi-tenger keleti medencéjéig húzódó hatalmas földrajzi térségben, az egymással valamilyen rokonságban lévő országok politikáinak a közös érdekek alapján való összehangolásában. A Türk Államok Szervezete mára már fontos, megkerülhetetlen geopolitikai, gazdasági és geokulturális kormányközi együttműködés a nemzetközi kapcsolatok rendszerében.

Magyarország, az EU és a türk világ

Az Európai Unió minden tagállama fontos kapcsolatokat ápol a türk világgal, számos nyersanyagkincset, mezőgazdasági terméket és iparcikket onnét szerzünk be. Ha ehhez a földrajzot is hozzátesszük, a Stockholm–Hamburg–München–Róma vonaltól keletre ennek nagyobb jelentősége van a szállítási utak és a gazdasági kapcsolatok okán, mint ettől nyugatra. Magyarország az előbbi térségben fekszik, s érdekei magától értetődően megkívánják, hogy sikeres gazdasági kapcsolatai legyenek Törökországgal, Azerbajdzsánnal, Üzbegisztánnal, Kazahsztánnal és Kirgizisztánnal, egyszóval a türk világ meghatározó államaival, amelyek népeihez történelmünk, nyelvünk és kultúránk okán számos más szál is köt bennünket. Magyarország a türk világban hagyományosan jól ismert állam, s ez nagy segítség abban, hogy a budapesti diplomácia előtt számos kapu könnyen kinyíljon, de ez természetesen csak akkor gördülékeny, ha a kölcsönösség alapján működik. Nincs semmi okunk rá, hogy ez ne így történjen.

Magyarország 2018. szeptember 3-a óta a Türk Államok Szervezetének megfigyelő tagállama. Természetesen nem véletlenül. A türk ál-

lamok vezetői mindig is nagyra értékelték azt a figyelmet, amelyben az 1990. évi rendszerváltozás óta az egymást váltó budapesti kormányok részesítették őket. A 2022-es esztendőben emlékezünk meg arról, hogy 30 évvel ezelőtt ismertük el a nemzetközi közösség több tagjával közösen Azerbajdzsán és a közép-ázsiai államok függetlenségét. A történelmi visszaemlékezésből látszódik igazán, hogy Magyarország az elsők között járt, akik baráti kezet nyújtottak az új államoknak. 1992. március 1-én Üzbegisztánnal, április 2-án Kazahsztánnal, április 17-én Kirgizisztánnal, április 27-én Azerbajdzsánnal, május 11-én pedig Türkmenisztánnal létesítettünk diplomáciai kapcsolatokat. De a történelem arra is figyelmeztet bennünket, hogy az 1923. október 29-én létrejött Török Köztársaság az első nemzetközi szerződését, a népeink közötti barátsági szerződést (Muhadenet Muahedenamesi/Dostluk Antlaşması) 1923. december 18-án – amelynek közeleg a centenáriuma – a Magyar Királysággal írta alá. A magyar külpolitika, amikor saját elveit követhette, így a két világháború közötti időszak első felében, vagy az 1990-ben helyreállított magyar külpolitikai szuverenitásnak köszönhetően, Budapest nyitott volt a türk világ felé. Itt most nincs lehetőség erről hosszan értekezni, de nem kérdés, hogy van mire emlékeznünk és büszkének lennünk.

Magyarországnak a rendszerváltást követően legalább két évtizedig új helyét kellett megtalálnia az euro-atlanti világban és Közép-Európában. Az egymást váltó magyar kabinetek a 2010-es évekig az előbbieket tekintették prioritásnak. Csak 2010-et követően történhetett meg a magyar külpolitika ártértelezése, s a meglévő euro-atlanti és közép-európai prioritások mellett a budapesti diplomácia, igazodva a világban zajló folyamatokhoz, globális nyitást hirdethetett meg. Ennek lett a türk világgal való átfogó kapcsolatépítés az egyik sikeres területe.

A magyar diplomácia hagyományosan kapcsolatban állt a különböző türkközi szerveződésekkel: az ankarai központú TÜRKSOY-jal (Nemzetközi Török Kulturális Szervezet/International Organization of Turkic Culture/Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı), a bakui központú TÜRKPA-val (Türk Nyelvű Államok Parlamenti Együttműködése/Parliamentary Assembly of Turkic-speaking States/Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi), az asztanai központú Türk Akadémiával (Turkic Academy, Uluslararası Türk Akademisi), valamint a szintén bakui központú Nemzetközi Türk Kulturális Örökség Alapítvánnyal (International Turkic Culture and Heritage Foundation/ Uluslararası Türk Kültürü ve Mirası Vakfı). Ezek az egyes területekre szakosodott intézmények a Türk Államok Szervezete irányítása alatt működnek, de természetesen önálló döntési jogkörrel is rendelkeznek. Magyarország 2014-ben a

TÜRKPA-val és a Türk Akadémiával írt alá együttműködési szerződést, s vált ezen intézmények megfigyelő tagjává. Ezekben az években Orbán Viktor miniszterelnök több sikeres látogatást is tett a türk államokban. Ezzel állt összefüggésben, hogy a Türk Tanács akkori államfői meghívták vendégként Orbán Viktor miniszterelnököt a kirgiz soros elnökség során 2018. szeptember 3-án megrendezett cholpon-atai VI. csúcstalálkozójukra (mely egybeesett a III. Nomád Világtalálkozó megszervezésével), s itt Magyarországnak megfigyelői tagságot ajánlottak fel. A tanács történetében először került sor ilyen jellegű bővítésre. Ez egyszerre jelentett Magyarország számára megtiszteltetést és lehetőséget egy új típusú kapcsolatrendszer kialakítására. A türk világ részéről pedig új ajtók kinyitását Magyarország, Közép-Európa és az EU egésze felé. Magyarországra egy olyan megtisztelő feladat hárult, hogy a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésén túl, a türk világ politikumát, gazdaságát és kultúráját közelebb hozhatja – amolyan új hídországgént – Közép-Európához és az Európai Unió egészéhez. Öröndetes az, hogy az elmúlt években a közép-ázsiai államok és Azerbajdzsán kapcsolata is erősödött az EU-val, különösen a Kiemelt Partnerségi és Együttműködési Megállapodások (Enhanced Partnership and Cooperation Agreement/EPCA) eddigi aláírásai révén: Kazahsztánnal 2015. október 26-án, Üzbegisztánnal 2022. július 6-án, Kirgizisztánnal pedig erre az év végén kerülhet sor. Azerbajdzsán az EU Keleti Partnerségének egyik meghatározó országa a Partnerségi és Együttműködési Szerződés 1996. április 22-i aláírása következtében. De ennek a folyamatnak különböző térségbeli fejlemények révén eddig leginkább áldozata volt. Mára már ugyancsak eljött az ideje annak, hogy Azerbajdzsán geogazdasági jelentősége okán végre előrelépéseket felmutatni tudó kedvezményezett legyen, amit egyébként Ursula von der Leyen elnökasszony a 2022. július 18-i látogatása során maga is hangsúlyozott. Törökországgal a csatlakozási tárgyalások 2016-ban elakadtak, de számos vita közepette is a török diplomácia fenntartotta széleskörű együttműködését az EU-val. Brüsszel és Ankara viszonya is – különösen a jelenlegi politikai, katonai és gazdasági válságok közepette – megérett már arra, hogy a felek új szemüveggel tekintsenek egymásra.

A Türk Államok Szervezete

A Türk Államok Szervezete tagállamaiban 156 millió ember él, területe 4,2 millió négyzetkilométer, Európai Unió nagyságú. Nem könnyű egy ilyen hatalmas földrajzi térben zajló politikai és gazdasági folyamatokat egy irányba terelni. Ez a rendkívül nehéz munka az isztambuli főtitkár-

ság feladata. A főtítkárság 2009-ben kezdte el koordinációs munkáját, amelyből a korábban megegyezett kvóta szerint minden érintett állam diplomataja kiveszi részét. A szervezet feje a főtítkár, akinek megbízása hároméves, s e hivatal betöltése az országnevek latin ábécé szerinti sorrendjét követi. A jelenlegi főtítkár Baghdad Amreyev kazah diplomata, akit egy kirgiz diplomata fog követni. Az országok éves elnökséget adnak. A jelenlegi soros elnök, Törökország 2022 novemberében adja át az elnökséget Üzbegisztánnak, s őket majd a kazahok követik 2023-ban. Magyarországon kívül 2021 óta Türkmenisztán is megfigyelő tagállam az együttműködésben. A Türk Államok Szervezete isztambuli Főtítkárságának Képviseleti Irodája 2019. szeptember óta működik Budapesten, ahol minden tagállamból egy-egy diplomata szolgál a magyar hivatali személyzettel közösen. A Képviseleti Iroda fontos eszköz abban, hogy a magyar diplomácia a türkközi együttműködést előmozdítsa, s ennek az EU-ban is új lehetőségeket keressen.

A Türk Államok Szervezetének létrehozása két évtizeddel ezelőtt sok tekintetben válaszcím volt a 21. század elején jelentkező, új tartalmú politikai, gazdasági és kulturális kihívásokra. De az is tény, hogy ekkorra már a nemzetközi kapcsolatok rendszerében megerősödött a vertikális politikai, gazdasági és kulturális együttműködés iránti igény. Az egymással valamiként közös gyökerű államok együttműködési törekvéseinek hátterében az állt, hogy új – az ő érdekeiket szolgáló – súlypontot képezzenek a világgazdaságban és a nemzetközi kapcsolatokban; másrészt pedig az, hogy együttműködésben erős terei legyenek a rajtuk átívelő globális kapcsolatoknak és struktúráknak, amelyek egyrészt lehetőségeket kínálnak számukra, másrészt pedig gátjai a nemzeti fejlődésüknek vagy nemzeti politikai útjaiknak.

A közös türk eredettudat annak a Balkántól az Altájig és Volga-vívidéktől a Taurusz-hegység keleti nyúlványaiig húzódó nagy földrajzi térség öntudatra ébredésének hozadéka, amely a 19. század második felében az itt élő népek politikai, gazdasági és kulturális törekvéseit új helyzetbe hozta és egyben identitásuknak egyik talapzata lett. Egymással párhuzamosan jelentek meg a nemzetcsírák, népöntudatok, nyelvi és kulturális ébredések, amelyek a vasútépítések, az iparosodás, az olajbányászat és a modern újságírás megjelenésének hajnalán a helyüket keresték az Oszmán Birodalomban és a cári Oroszországban. Ekkoriban minden türk nyelv az arab írást használta, s az újságok szövegét széles körben értették, mert a nyomtatott arab lapokban nem jelölték a legtöbb magánhangzót. A Krímben készített újság híreit Közép-Ázsiában is olvasni tudták, de az Oszmán Birodalom folyóiratait is. A türk világ egymásra találása a 19. század közepén útjára indította a modern turko-

lógiát, az egyes türk nyelvek és kultúrák akadémiai kutatását, s egyetemen való tanítását, amelyben Budapestet – ahol 1873-ban létrehozták a világ első turkológiai tanszékét – előkelő hely illeti meg.

Először a törökök – az 1908. évi ifjútörök forradalommal – léptek a nemzeti-népiségi fejlődés új útjára, amelyet az első világháborút követő nemzeti önvédelmi harcuk (1920–1923) tett teljessé. A Kaukázus előterében, a Volga-vidéken és Közép-Ázsiában szárba szökkenett nemzeti mozgalmaknak a bolsevikok sok mindent ígértek, hogy maguk mellé vonják őket. Ez a politikájuk sikeres lett, így megvetették lábukat a térségben. Amikor Moszkva már kellő erővel rendelkezett, a türk nemzeti mozgalmakat szovjetizálták, s ezzel párhuzamosan szétverték azt a nomád és félnomád társadalmi struktúrát is, amely az identitás megtartásnak fontos eszköze volt. A nagyobb türk népek tagköztársasági státuszt kaptak a Szovjetunióban, amolyan mesterséges határok között. A szovjet kolonializmus egyszerre hozott ipari fejlődést és nemzeti öntudatvesztést. A türk közösségiség tudata pedig egyetemi szobák sarkaiba szorult vissza, s a hidegháború éveiben csak suttogva lehetett beszélni róla.

A cári Oroszországból még a közép-ázsiai, a volgai és a Krím-félszigeti türk elit eljutott Isztambulba, s onnét különböző európai nagyvárosokba – Párizsba, Berlinbe és Budapestre is. A Szovjetunió ilyen lehetőségeket nem hagyott, s így érdemi türk együttműködés a hidegháború végéig szinte még a tudományban is lehetetlen volt, vagy nagyon nehézkesé vált. Olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy még a turkológiai tudományos könyveket is Budapesten, Berlinen és Varsón keresztül kellett kicsempészni Törökországból Közép-Ázsiába és Azerbajdzsánba, de a moszkvai kutatóintézetekbe is. Az isztambuli és az ankarai egyetemekre is ezen az úton érkeztek a szovjetunióbeli türk tudósok értékes könyvcsomagjai. A nemzetközi turkológia – benne számos magyar tudós – rendre hidegháborús tudományos falakat tört át egy-egy olyan tudományos tanácskozással, ahova a vasfüggöny mindkét oldaláról eljöhettek. Két magyar orientalistának – Sinor Dénesnek az amerikai Indiana Universityról és Hazai Györgynek a berlini Humboldt Egyetemről, amolyan hidegháborús magyar összekacsintással – sikerült egy első igazi nyugati-keleti turkológus-altaista találkozót 1969-ben Kélet-Berlinben megvalósítania a *Permanent International Altaic Conference (PIAC)* keretében, amely egyébként máig ható folytatással büszkélkedhet. A tudomány azonban csupán egy kis szegmense a mindennapi életnek: a jobb és a mosolygósabb. A politikai, a társadalmi és gazdasági kapcsolatokban a türk világ két egymástól teljesen elütő modellt követett: a Szovjetunióban a tervutasításos kommunista gazdaságpolitikában bíztak, amely az 1980-as évekre megbukott; Törökországban pedig

az 1980-as években bevezették a nyugati piacgazdaságot, amely a török gazdaságnak máig is tartó növekedését hozta. Így aztán a hidegháborút követően a türk világban volt bőven min egymásra csodálkozni.

**A türk együttműködés legfontosabb stratégiai kérdése:
a kaszpi-kaukázusi szállítási korridor,
s annak európai vonatkozásai**

A függetlenségüket kivívott közép-ázsiai türk államok és Azerbajdzsán (1991) modellként tekintett Törökországra, de hamar kiderült, hogy az eltérő történelmi utak következtében nem könnyű a türk világ fogaske-rekeit összekapcsolni. Még ma is sok olyan divergáló erő hat az Altaj-hegységtől a Földközi-tengerig, amelyek az elmúlt évszázadok keserves következményei, s gyakran hatalmi arroganciák, külső posztkolonialista érdekek belső megjelenítésének vagy csupán a helyi/nemzeti/törzsi öntudat ellehetetlenítésének az emlékei az orosz/szovjet birodalomépítés idejéből. Csak részben nyújtanak új lehetőségeket a türk világnak az eurázsiai kiterjesztések (Eurázsiai Gazdasági Unió, Sanghaji Együttműködés Szervezete), mert a türk államoknak a hatalmas és rengeteg erőforrással rendelkező Kínai Népköztársaság és az erős és az energiaszektorot illetően Euráziát uraló Orosz Föderáció között kell megtalálniuk a számukra legmegfelelőbb 21. századi *modus vivendit*.

A Türk Államok Szervezete 2020-ban türk integrációt hirdetett meg: az egymással politikai kapcsolatban lévő türk térségek újszerű gazdasági és kulturális együttműködését. De mind ennek az eredményességet csak akkor lehet biztosítani, ha a térség országai új közlekedési és szállítási infrastruktúrát tudnak teremteni, amelynek egyben a Kínai Népköztársasággal által 2013-ban meghirdetett, megkezdett és finanszírozott Nyugat-Kínát Európával és az Indiai-óceánnal összekötő Új Selyemút (One Belt One Road/Belt and Road Initiative) részének is lennie kell, amelyet a kérdéssel foglalkozó szakirodalom „Középső Folyosónak/Middle Corridor” nevez.

A Közép-Ázsiát és a mai Törökországot összekötő közlekedési és szállítási folyósó a Kaszpi-tengeren (Kazahsztából Azerbajdzsánba) és a Kaukázuson (Azerbajdzsánon és Georgián keresztül) halad át. Így volt ez némiképp valaha a középkorban a Selyemút virágzásának idején is, amikor a Turfáni-medencétől a Balkánig karavánok és a Fekete-tengeren itáliai hajók szállították a különféle árukat. Ezt a rendkívül jelentős szárazföldi úthálózatot, amelynek helyét ma romvárosok és összedőlt karavánszerájok jelzik, a nagy világgazdasági átrendeződés – a világ-

kereskedelmi utak új földrajzi térbe való áttevődése okán – a 16. század második felében elgyengítette, majd tönkretette. A karavánkereskedelem versenyképtelen volt a tengeri kereskedelemmel szemben. Az indiai és a kínai áruk legalább három évszázadig az Indiai- és az Atlanti-óceánon keresztül jutottak el Európába, amelyből előbb a portugálok, majd a hollandok és később a britek gazdagodtak meg. Ennek következtében a hatalmas közép-ázsiai és nyugat-ázsiai térségre, miként a Balkánra és Kelet-Közép-Európára is több évszázados gazdasági hanyatlás, s ezzel együtt elszegényedés, társadalmi és gazdasági megrekedés és mindezek következtében zsákutcás fejlődés várt.

A vasútépítések új kereskedelmi utakat teremtettek meg a 19. században, új lehetőségeket adtak a szárazföldi szállításoknak, s a világ számos nagy térsége kitörhetett a világgazdasági perifériális vagy még annál is rosszabb helyzetéből. A vasútvonalakat azonban nem a türk népek érdekei alapján építették, hanem az Oroszország és Nagy-Britannia közötti Nagy Játssza (Great Game) aktuális állása szerint, amelybe időnként az az Oszmán Birodalomnak is lapot osztottak; vagy a 19–20. század fordulójától a német birodalmi érdekek mentén, hogy a Berlin hatalma Bagdadon át megjelenjen a Brit Indiában. A Kaukázus térségének korridorról való átszelése nekik nem állt érdekükben, a világhatalmi oszmán-orosz szembeállítás ezt pedig egyértelműen lehetetlenné tette. A Kaukázus térsége csak azt követően válhatott kelet-nyugati korridorrá, hogy a Szovjetunió felbomlott. Amíg a birodalom állt, Moszkvának nem volt érdeke, hogy a bakui olaj és a közép-ázsiai ásványkincsek és mezőgazdasági termékek szállítási útja a kelet-európai síkságtól délre, a Fekete-tengerre és/vagy Észak-Anatóliába kerüljön át. Ebben változás csak 1992-ben, a Szovjetunió előző évi felbomlását követően kezdődhetett el. Ennek megvalósítása azonban a mai napig nehéz feladat elé állítja a türk világot és a Kaukázus más népeit is. Nem kérdéses, hogy ez a 21. századi türk együttműködés legnagyobb kihívása. De ez ennél sokkal több is. A 2022 februárja óta tartó orosz-ukrán háború rávilágított arra, hogy az Európai Uniónak is, az észak-oroszországi és kelet-európai síkságon áthaladó szállítási utak helyettesítésére égető szüksége van a kaszpi-kaukázusi korridorra. Az elmúlt években a Kaszpi-tengeren megteremtődött az Aktau-Baku kompkapcsolat (a Transzkaszpi Nemzetközi Közlekedési Útvonal/Trans-Caspian International Transport Route), amelynek fejlesztése gőzerővel zajlik. Egy évtizedes munkával fejújításra és megépítésre került a Kaukázust átszelő Baku-Tbiliszi-Kars vasútvonal, s vele párhuzamosan közúti szállítási infrastruktúra is épül. Binali Yıldırım török közlekedési miniszternek (2016–2018 között miniszterelnök, jelenleg elnöke a Türk Államok Szervezete Bölcsék Taná-

csának) az elmúlt két évtizedben hatalmas török vasútfejlesztési munkálatok fűződnek a nevéhez, s 2016-ban megnyílt az Eurasia Tunnel, amely lehetővé teszi, hogy a vasúti közlekedés átrakódás nélkül történjen a történelmi tengerszoros két partja között. Bakuból indított vasúti kocsik új módon tudják Európát elérni. De a Bakuból indított árukat Trabzonban hajóra is lehet rakni, hogy onnét útjukat a tengereken folytathassák. Hatalmas vívmányok ezek, de fejlesztésük, kapacitásaik bővítése sajátos érdeke a türk világnak és az európai népeknek. A rendszer fejlesztésének legnagyobb gátja jelenleg az, hogy az azerbajdzsáni és a georgiai vasút „orosz rendszerű”, széles nyomtávú, a török pedig ennél keskenyebb, európai típusú. A georgiai-török határon a vagonokat le kell cserélni, az átrakódás rendkívül időigényes. Napjainkban az egész rendszer ennek az áteresztő képességnek a foglya. Égető szükség lenne újabb átrakóhelyek és sínkapcsolatok építésére, hogy a rendszer jobban meg tudjon felelni az új igényeknek. Természetesen a továbbszállítást illetően komoly fejlesztésekre van szükség a balkáni vasútvonalakon is. Ha ez megtörténik, leginkább Budapestről lehet a távoli árukat vasúton tovább vinni, miként a visszárukat is ugyanebben a rendszerben lehet nyugatról keletre szállítani.

Az orosz-ukrán háború és kihatásai felértékelték a kaszpi térség olaj- és gázkészleteit. A Baku-Tbiliszi-Ceyhan (BTC) olajvezeték már 16 éves, a Transz-Anatóliai Gázvezeték (a Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline/TANAP) 2018-ban készült el, amelynek egy leágazása transadriai vezetéken (Trans Adriatic Pipeline) az itáliai csizmáig vezet, s ezen át érkezik az azerbajdzsáni gáz az európai rendszerekbe és természetesen egyéb kiegészítő gázátemelő rendszereken. Most látszik csak igazán, hogy mily nagy tévedése volt az Európai Uniónak, hogy nem állt kellőképp – a Közép-Európát kellő mennyiséggel azerbajdzsáni-iraki és türkmén gázzal ellátni tudó – Nabucco Terv mellé s hagyta, hogy ez a nagyszerű terv 2013-ban elvérezzen. Most ennek isszuk a levét. S erről legalább a nemzetközi politológiai irodalomban nem kellene elfeledkezni.

Szinte fájdalmas, hogy az orosz-ukrán háború világított rá leginkább arra, hogy az Európai Uniónak és a Türk Államok Szervezetének érdekei számos területen azonosak. Ennek kellő mélységgel való tudomásul vétele és átvezetése a brüsszeli politikába a világ számos országát érintő új gazdasági válság egyik orvoslási lehetősége.

JOÓ ADRIENN

APPONYI ALBERT KULTÚRPOLITIKÁJA: A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY

Első rész

Apponyi Albert politikai pályafutása

Apponyi Albert 1846. május 29-én született Bécsben aulikus, udvarhű arisztokrata család gyermekeként. 1857 és 1863 között a jezsuiták kalsburgi intézetében nevelkedett, majd Bécsben és Pesten jogot tanult. A bírói vizsgát 1868-ban tette le.

1870-ben a főrendiházban kezdte politikai pályáját, ahol jegyzővé választották. 1872-ben a szentendrei kerületben választották meg, majd 1878-tól haláláig Jászberény képviselője.¹ Pályafutása során több párt-nak volt a tagja, illetve vezetője.²

1895-ben Ferenc József azzal a feltétellel, hogy a hadseregére vonatkozó követeléseit³ elejti, felajánlotta Apponyinak a miniszterelnöki széket is, amit ő visszautasított.⁴ Ezért az uralkodó erős ellenszenvet táplált iránta, amely egy udvari bál alkalmával meg is mutatkozott. Ezt Apponyi köre a nemzet elleni nyílt kihívásként értelmezte. A képviselők országos tüntetést kezdtek szervezni azért, hogy az uralkodó kérjen bocsánatot tőle és a magyar néptől, de Apponyi mindent megtett a szervezkedés leállításáért.⁵

A politikai pályafutásában fordulatot hozott, hogy 1899-ben a Nemzeti Pártot beolvasztotta a kormányzó Szabadelvű Pártba. Az 1897–99-es gazdasági kiegyezés újratárgyalásának alkalmával kialakult válságot Széll Kálmán miniszterelnöknek még sikerült elsimítania, de 1903-ban a balkáni válsághelyzet következtében az ellentétek ismételten kiújultak. Az ellenzék obstrukciót szervezett, amelyhez Apponyi is csatlakozott. A rendkívül feszült helyzetet kiélezte az uralkodó kijelentése, miszerint a közös hadsereg a Monarchia minden népének a javát szolgálja, a szolgálati és vezényleti nyelv meghatározása pedig uralkodói jogkör.

¹ Felkai, 1999, 2., Csapó, 2003, 122–123.

² Jobboldali Ellenzék, Szabadelvű Párt, Egyesült Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt

³ Ez az ún. véderővita. Az önálló hadsereg ügyében a nemzeti jelleg erősítését szorgalmazta, amelyet nem a Monarchia gyengítésében látott. (Pusztaszeri, Felső-Magyarországi Szemle, 1995, 102.)

⁴ Csapó, 2003, 122–123.

⁵ Prohászka, *Magyar Kisebbség*, 170., Rászlai Tibor, *Új Magyarország*, 18.

Az uralkodó és Apponyi kapcsolata kiegyensúlyozottabbá vált, amikor a király tőle kért tanácsot az obstrukciós helyzet megoldására.⁶

Széll Kálmán miniszterelnök 1903. júniusi bukása után Apponyi lemondott tisztségéről, a Szabadelvű Pártból is kilépett. A következő miniszterelnök, Tisza István elhatározta, hogy új házszabályok elfogadásával véget vet az obstrukciónak. Ennek érdekében kiszorította Apponyit a képviselőház elnöki székéből.⁷ Tisza István 1905-ös bukása után a parlamentarizmus szabályainak és a választási eredményeknek megfelelően, ellenzéki kormány kellett volna alakuljon, az uralkodó azonban Fejérváry Géza⁸ tábornagyot nevezte ki miniszterelnöknek. Apponyi egy titkos paktum keretében megegyezett a királlyal, s így Ferenc József 1906 tavaszán az ellenzéki vezérek (Wekerle Sándor, Andrássy Gyula, Kossuth Ferenc és Apponyi Albert) kezébe adta a kormányzás lehetőségét azzal a feltétellel, hogy lemondanak a negyvennyolcas programjukról. Apponyi 1906. április 8. és 1910. január 17. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot.⁹

Az első világháború kitörésekor támogatta a háborús erőfeszítéseket, később azonban egyre gyakrabban bírálta a kormánypolitikát. Az egyik 1914. decemberi beszédében a háború végkimeneteléről olyan sötét víziót vázolt fel, amely később beteljesült a történelmi Magyarország bukásában.¹⁰ 1917. június 15. és 1918. május 8. között ismét vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót töltött be. A numerus clausust elítélte. 1920-ban, a *Kelet Népe*-ben úgy nyilatkozott, hogy a „zsidóüldözés a tunyaságnak, a versenyző munka vállalásától való idegenkedésnek” egyik megnyilvánulási formája, a „keresztényi útról” való letérés, és olyan irányba viszi a személyiséget, amely az emberi természet rossz tulajdonságait engedi érvényesülni.¹¹

Apponyi a trianoni béke delegáció élén mindent megtett, hogy a trianoni döntésen változtasson. Számos jegyzéket nyújtott be, híressé vált párizsi védőbeszédét 1920. január 16-án mondta el, de fáradozása, érvelése eredménytelen maradt. A magyar közgondolkodásra azonban hatással volt, meghatározta a két világháború közötti időszak irredenta gondolkozásmódját, a magyarság kultúrfölény eszméjébe vetett hitet.¹²

⁶ Prohászka, *Magyar Kisebbség*, 170., Rászlai Tibor, *Új Magyarország*, 18., Romsics, 2001, 71–72., Szabó, 1989, 130.

⁷ Romsics, 1991, 29.

⁸ Fejérváry Géza (1833–1914): 1884–1903 között honvédelmi miniszter. A darabont-kormány élén betöltött miniszterelnöksége (1905. 06. 18.–1906. 04. 08.) alatt az általános választójog bevezetését szorgalmazta.

⁹ Romsics, 2001, 71–72.

¹⁰ Zeidler, *Európai Útas*, 2001., 57., Romsics, 1991., 40.

¹¹ MOL K608 57 cs. 2. dosszié, 217. lap, *Esti Kurir*, 1925.11.26., Romsics, 1991, 118.

¹² Zeidler Miklós, 1998, forrás: rubicon.hu/magyar/oldalak/apponyi_albert_parizsi_beszede_

A Károlyi-kormány megalakulásakor a Nemzeti Tanácsnak Apponyi sem tette le az esküt, visszavonult a közszerepléstől. A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 novemberében tért vissza a fővárosba. Ekkor felmerült az a gondolat, hogy Apponyi alakítson új kormányt, de a terv megghiúsult a pártok egy részének ellenállása miatt. Az antant sem tartotta szerencsésnek Apponyi jelölését, mert németbarát politikus hírében állt. Államfőként is felvetődött a neve, de hasonló okok miatt ezt is elvetették. Legitimistaként is háttérbe szorult a királyság támogatásának hanyatlása, az 1921. évi XLVII. trónfosztó törvény, illetve a nagy pártok királykérdéshez való viszonya miatt.¹³

A húszas évek Magyarországon Apponyi szinte páratlan népszerűségre tett szert. 1921-ben 75. születésnapját és közéleti tevékenységének ötvenedik évfordulóját nagyszabású ünnepségek keretében ünnepelték meg. Belpolitikai tevékenységének befejezése után már szinte csak a külpolitikával foglalkozott. 1922 őszétől a Nemzetek Szövetségében Magyarország fődelegátusa lett. A nemzetközi fórumokon mint a „nemzet ügyvédje” képviselte hazáját, beszédeiben és írásaiban bírálta a trianoni békeszerződést. A területi revízióról nyíltan nem foglalt állást, de nem volt titok, hogy a történelmi Magyarország kereteinek helyreállítását tartotta ideális megoldásnak.¹⁴

1933 januárján Béciben egy konferencián vett részt, ahol beszédet tartott a Népszövetségi Ligák felkérésére. A következő hónap elején influenzában megbetegedett, tüdőgyulladást kapott, és február 7-én meghalt.¹⁵

Apponyi a magyarországi polgári átalakulás folyamatában résztvevő arisztokraták egyik jelentős vezető személye volt, s mint kultuszminiszter a nemzeti kultúra őrzésének és európai mértékű fejlesztésének érdekében tett sokat.

Apponyi Albert a szociális kérdésekről és a választójogról

Apponyinak jelentős szerepe volt az emberi jogok alkalmazásában, melyek egyike a szociális kérdésekben nyilvánult meg. Az ő kezdeményezésére került az első munkásvédő intézkedés az 1884. évi XVII. ún. ipartörvénybe: szabályozták a munkaidőt, valamint védték a női- és gyermekmunkát. Törvény tiltotta a 10 éven aluli gyermekek gyári alkalmazását, akik tanoncok sem lehettek. Naponta 8 órát dolgozhattak a

forraskozles/ (Letöltés: 2020.05.20.)

¹³ Zeidler, *Európai Utas*, 2001., 57., T. Kiss, 1999, 190., Romsics, 2001, 138., Anka, 2014, 84–90.

¹⁴ Balogh, *Magyar Kisebbség*, 1933.03.01., 5. sz., 132., Zeidler, *Európai Utas*, 2001., 58.

¹⁵ Csapó, 2003, 122–123., Szécsényi András, *Hitel*, 2006., 93.

12 éves gyermekek, és 10 órát a 14 évesek, de a törvény kötelezővé tette, hogy elengedjék őket az iskolába. A törvény tárgyalásakor Apponyi hangsúlyozta a kézműipar fontosságát, mely a gyári iparral szemben az individuális értékek előállítását képviselte.¹⁶

A földbirtokreformmal kapcsolatban konkrét elképzelései is voltak: pénzintézeteket akart létrehozni, azért, hogy a parasztság meg tudja művelni a földjét, a földbirtokos pedig a leadott földrészt ellenértékét megkaphassa. A magyar szövetkezeti mozgalom kialakításában is szerepet vállalt.¹⁷

Apponyi másik gondja az általános titkos választójog volt. Ő volt az egyike azon konzervatív politikusoknak, aki eme emberi jogot általánossá kívánta tenni. Ugyanakkor ellentmondásos volt a hozzáállása, hiszen politikai szereplésének kezdetétől elviekben és szóban is mindvégig kiállt az ügy mellett, de ha a cselekvésre került a sor, a gyakorlati megvalósítás elmaradt. 1917-ben nyújtotta be Vázsonyi Vilmos igazságügyminiszter a választójogi törvénytervezetét, amelynek alapján a választójoggal rendelkezők aránya megháromszorozódott volna az 1910-es, és megkétszereződött volna az 1913-as választásokhoz képest. 1922 januárjában Bethlen már szigorítani akarta a választójogot,¹⁸ Apponyi néhány legitimista (pl. Friedrich István), demokrata (Rassay Károly, Rupert Rezső) és keresztényszocialista (Giesswein Sándor, Budaváry László) képviselőtársával együtt nem értett ezzel egyet, és obstrukciós vitát kezdeményeztek.¹⁹ Még 1926-ban is azt nyilatkozta különböző sajtóorgánumoknak, hogy a választási rendszer tarthatatlan, és az általános titkos szavazás bevezetése szükséges. Parlamenti felszólalásában még 1929-ben is követelte a demokratikus törvényhozást a választójog tekintetében.²⁰

Apponyi Albert művelődés- és kultúrpolitikai elképzelései

A dualizmus időszakában az úgynevezett általános műveltség a polgári társadalom többé-kevésbé körvonalazódó elvárásainak és igényeinek függvénye volt. A kor iskolarendszerében élesen elkülönült az alapismeretek elemi iskolai szintje a jelentősen szélesebb körű műveltséget

¹⁶ Földes: Apponyi gazdaságpolitikai..., In: *Adalékok*, 1926, 58.

¹⁷ Sztérenyi: Apponyi a szociálpolitikában. In: *Adalékok*, 1926, 263.

¹⁸ Nemcsak csökkenteni akarta a választásra jogosultak számát, de a vidéki körzetekben a nyílt szavazást is vissza kívánta állítani.

¹⁹ Romsics, 1991., 146.

²⁰ Sztérenyi: Apponyi a szociálpolitikában. In: *Adalékok*, 1926, 263., MOL K608. 57. cs., 4. dosszié, 26. lap. *Magyarország*, 1928.11.28., 28. lap. *Újság* 1928.11.28., 5. dosszié, 110. lap, *Esti Kurír*, 1929.03.12.

adó humán gimnáziumétól.²¹ A népoktatás felső szintjét²² lényegében már a nyolcosztályos középiskola négy alsó osztálya jelentette. Két képzési feladatot láttak el az ehhez az oktatási típushoz tartozó iskolák. Egyrészt amolyan rétegspecifikus képzést kellett nyújtaniuk a kispolgári rétegek számára, másrészt szakképzést az alsófokú állami és magánhivatalnokok részére. Hasonló rétegződést mutattak a század elején a magánalkalmazottak szakképzését biztosító kereskedelmi iskolák, valamint a gimnáziumi és reáliskolai képzés is.²³

Az első hazai községi, illetve állami népiskolák az 1868-as népoktatási törvény után jöttek létre, számuk a század utolsó évtizedétől kezdve csak viszonylag lassú ütemben növekedett. A népiskolák száma 1896 és 1914 között 14 ezerről 17 ezerre nőtt.²⁴ Apponyi – mivel az említett képzési formát nem ítélte igazán megfelelőnek – foglalkozott a polgári iskolai tanárokat képző főiskola létrehozásának gondolatával is, ami egy új középiskolai szintű iskolatípusként jelent volna meg. Több javaslata ellenére (pl. a négy évfolyamos polgári iskola fölé szervezett három évfolyamos középiskolával számoló iskolatípus) minisztersége alatt egyik változat sem valósult meg. Többször emelte fel szavát a középiskolák szerényebb oktatási nivója, működése és a gyakorlati típusú képzési formák hiánya miatt, de konkrét eredményeket már nem tudott elérni. Bírálta a középiskolai tanárképzést is, és szükségesnek látta annak megreformálását. Az volt a véleménye, hogy az egyetem bölcsészkarja nem készíti jól fel a tanárokat a későbbi pályájukra. Kevesellte a tanárjelöltek rendelkezésre álló kollégiumok számát és befogadóképességét. Az Eötvös Kollégium²⁵ bővítésére ezért különített el az addiginál nagyobb összeget a költségvetésből.²⁶

²¹ Romsics, 2001, 41–42.

²² A magasabb szintű népoktatást az 1868. évi népiskolai törvény rendezte. Eredetileg hatosztályos elemi iskolát kívánt bevezetni, azonban a korszak folyamán csupán a négyosztályos elemi iskola valósult meg. A századfordulón indultak fejlődésnek a polgári iskolák. Míg 1892-ben 186 polgári iskola működött, az 1912/13. tanévben már 498. Ezek elsősorban állami iskolák voltak. (Szabó, 1978. <https://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm> – Letöltés: 2021.09.01.)

²³ 1908-ban 37 kereskedelmi és 44 ipari iskola működött, melyből 2 volt egyháza, 18 állami, 9 községi és 8 magániskola. A századfordulótól megkezdődött az alsófokú szakoktatás kiépítése is. (Szabó, 1978. <https://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm> – Letöltés: 2021.09.01.)

²⁴ Az első állami népiskolai tanterv 1869-ben látott napvilágot. Apponyi az 1890-es évek elején mondott egyik beszédében nyíltan megfogalmazta, hogy jónak tartaná az állami népiskolák súlyának növelését, de tudta, hogy ennek még nem jött el az ideje, valamint megfelelő anyagi háttér is szükséges a megvalósításhoz. Amennyiben az iskola valahol nem tudta a nemzeti politikát szolgálni, akkor ott állami iskolát volt szükséges létesíteni. Úgy látta, hogy addig is az állami ellenőrzés megerősítése révén lehet a felügyeletet kézben tartani. (Apponyi Albert beszédei, 1896, 718–729., *Pedagógiai Lexikon*, 1. köt., 58–59.)

²⁵ Az Eötvös József Kollégium 1895-ben jött létre a középiskolai tanárképzés bontakázós intézményeként. Az egyetemi tanulmányokkal párhuzamosan külön képzést is nyújtott a választott szaktárgyakból és idegen nyelvekből. 1950-ben bezárták, de 1958-ban ismét megnyitotta kapuit. 1990 után az ELTE hallgatóit befogadó önálló felsőoktatási intézmény lett, 1995 óta pedig az ELTE Egyetemi Tanácsa keretei között működik. (*Pedagógiai Lexikon*, 1. köt., 368–369.)

²⁶ Felkai, 1999, 207.

Kultuszminiszterként azt vallotta, hogy a nemzeti kultúra a népművelés eszközével menthető meg. Jelentős Apponyi oktatáspolitikai intézkedése is, amelynek következtében 1906 és 1909 között 59%-kal növekedett a népoktatásra fordított összeg, és kétezer új tanterem is megnyílt – zömében éppen nemzetiség lakta területeken. Amikor másodszor foglalta el a miniszteri széket, mintegy háromezer iskolában nem volt tanítás tanítóhiány miatt. 1918-ra ez a szám néhány százra apadt.²⁷

A tanítóképzés fejlesztésében Apponyinak kiemelkedő szerepe volt. A századfordulón mindössze 48 tanítóképző intézett működött az országban, ám – elsősorban Apponyi iskolapolitikájának köszönhetően – ez a szám az 1913/14-es tanévre 84-re emelkedett (ebből 49 tanító- és 35 tanítónőképző volt). Közoktatási politikájában jelentős az 11890/1906. sz. rendelet, amely a tanítóképző-intézeti tanárképzést szabályozta. Alapgondolata az volt, hogy a tanítóképző-intézeti tanárjelölt tizenegy éven át folytasson közép- és felsőfokú tanulmányokat. A hallgató az ötéves tanítóképző után, nyolc féléven át a választott szakokon pedagógiai főiskolai, és ezzel párhuzamosan egyetemi képzésen vehetett volna részt. Ezt követően, négy féléven át elvégezte volna a tanítóképző-intézeti tanárok kollégiumát, az Apponyi Kollégiumot, amelyet az 1906. február 17-én kiadott 11890. sz. VKM rendelet hozott létre, és az 1949/50-es tanévig működött. A kollégium a tanítóképző intézet tanárainak külön képzéséről és képesítéséről gondoskodott. A kollégium tagja csak az a polgári iskolai tanár lehetett, akinek tanári oklevelében jeles érdemjegy szerepelt a továbbtanulásra választott szaktárgyakból, és a többi tantárgyból is legalább jó minőségű osztályzata volt. A tanítóképző intézeti tanárok ellenállásának oka az volt, hogy – hacsak külön le nem érettségiztek – 1938-ig nem doktorálhattak, s így egyetemi magántanári címet sem szerezhettek.²⁸

Apponyi tervei között szerepelt külön gazdasági népiskola létrehozása is, amely a tanítók számára speciális gazdasági népiskolai tanítóképzést tett volna lehetővé. Emellett szorgalmazta a reáliskolák létesítését, és minisztersége alatt folytatódtak a középiskolai építkezések.²⁹ A vidéki szellemi élet fellendítéséért kultúrházakat építtetett. 1906 és 1910 között számos kulturális, elsősorban oktatási intézmény kezdte meg működését. Többek között 1906-ban létesült az Országos Pedagógiai Könyvtár, 1907-ben nyitotta meg kapuit a X. kerületi állami gimnázium, a budapesti Érseki Katolikus Gimnázium, 1908-ban Szombathe-lyen beteg gyermekek számára létesült a „szabad levegős erdei iskola”.

²⁷ Kiss József, 1993, 54., Ogy. Napló, XXXVII. köt., 768. ülés, 1918. 02. 07., 281.

²⁸ Donáth, 2001, 219–234., Donáth, 2020, 90., 207–208.

²⁹ Mann, 1993, 132.

A századelő reformpedagógiai mozgalmának időszakában a bentlakásos elitképző iskolák mellett, azok hatására jöttek létre az erdei iskolák.³⁰

A felsőoktatásról szóló törvény megalkotása is szerepelt Apponyi tervei között. Ez javaslat formájában testet is öltött 1908-ban: az egyetemi tan- és vizsgarend, valamint a fegyelmi szabályozás meg reformálásában fogalmazódott meg. Minisztersége alatt fejeződött be a műegyetemi építkezés. Jelentős szerepe volt a pozsonyi és a debreceni egyetem létrehozásában.³¹ Az 1920-as évek elején, a trianoni határokon kívül zajló egyetembezárásokról a *Pesti Napló*ban úgy nyilatkozott, hogy ez a cselekedet „egyenlő a kulturális leépítéssel”, az pedig egyenlő a „nemzet leépítésével”.³²

Apponyi azok közé tartozott, akik felismerték a kulturális külpolitika fontosságát. A Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagjaként lehetővé tette, hogy magyar tudósok és neves művészek rendszeresen részt vegyenek nemzetközi tudományos és művészeti rendezvényeken. Az 1908-ban rendezett nagy jelentőségű londoni magyar kulturális kiállításnak az volt a célja, hogy a kiállítás felölelje a magyar iskolaügy és kultúra teljes körét.³³

Apponyi Albert a felnőttképzésről és felnőttoktatásról

A dualizmus korának művelődéspolitikájában új színfoltként jelent meg a felnőttoktatás. A műveltségben elmaradt, iskolai tanulmányaikat önhibájukból vagy azon kívül megszakított – rosszabb esetben még el sem kezdett – felnőttek részére szervezett képzések gondolatát már Táncsics Mihály is megfogalmazta. Ő indítványozta az országgyűlésben 1871-ben az iskolából kimaradt felnőttek továbbképzését. 1890 és 1907 között a szabadoktatás, a szabadtanítás mondhatni „virágkorát” élte, de a hivatalos politika nem támogatta, és nem is szervezte a felnőttoktatást. Nagyszámú egyesület, egyesület vált a felnőttek képzésének színterévé, a számukra szervezett tudományos ismeretterjesztő tevékenység is fontossá vált.³⁴

A századforduló felnőttnevelési, felnőttoktatási és képzési tevékenységével kapcsolatos hivatalos álláspontokban elmozdulás történt

³⁰ Szűcsné, 148.

³¹ Mann, 1993, 133.o., T. Kiss, 1999, 197–198., Németh, 2004, 160–175.

³² Apponyi, *Pesti Napló*, 1925.05.10, 1., Erdész, 1998., 257–276.

³³ T. Kiss, 1999, 203.

³⁴ Németh, 2004, 161., 168., 174.

a korábbi időszakhoz képest. Berzeviczy Albert³⁵ minisztersége alatt igyekeztek az iskolán kívüli formákat is állami támogatásban részesíteni és ehhez kapcsolódott az a gondolat, miszerint bízzák ezek szervezését egy olyan szervre, amely állami támogatásból működik. Ennek a gondolatnak volt folytatója Apponyi, aki kezdeményezője lett az 1907. október 4. és 6. között a szabadoktatás³⁶ gondolkörében tartott pécsi országos kongresszus összehívásának. Ő, a konzervatív szellemiséggel egybecsengően, a hazafias összefogásban gondolkodott, mely összhangban állt oktatási koncepciójával. A pécsi kongresszuson a különböző politikai irányzatok között megjelentek a baloldali és a liberális értelmiség képviselői is Pikler Gyula vezetésével. Aktívan jelen volt még Jászi Oszkár, Szabó Ervin³⁷ és Kunfi Zsigmond, akik már a konferencia elején szellemi frontot nyitottak, és éles vitákban fölénybe is kerültek a kormányhű konzervatív erőkkal szemben.³⁸ A kongresszuson és a későbbiek során felvetett eszmék az 1918/19-es forradalmak idején keltek életre. A felnőttoktatás ebben a rövid időszakban valóban erőre kapott, és a kormányzat részéről jelentős támogatásban részesült. A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének a megalakulása a pécsi kongresszushoz fűződik. Azután visszaszorult, átértékelődött a szabadoktatás és a szabadtanítás szerepe. Míg a konzervatív gondolkodók és politikusok elsősorban az egyházi embereket és jogtudosokat vélték alkalmasnak az iskolán kívüli tanításban való tevékenységre, addig a szociáldemokrata politikusok a szabad tanítás elképzelését tartották eredményesnek.³⁹

A felnőttoktatás, a népművelő kurzusok elsősorban a nyugati szocialista mozgalmak gyakorlatából kerültek a hazai programokba. Az ilyen irányú tevékenység a Társadalomtudományi Társaságon belül működő Társadalomtudományok Szabad Iskolája megalakításával indult meg 1906 elején. Elsősorban egyetemisták haladó szellemű szociális képzésével foglalkozott, miközben odafigyelt a munkáskurzusok szervezésére is. A Társadalomtudományi Társaság analfabéta-tanfolyamokat szervezett, ahol az előadók között találjuk például Jászi Oszkárt, Szabó Ervint

³⁵ Berzeviczy Albert (1853–1936): konzervatív kultúrpolitikus, miniszter, esztéta és történetíró, az MTA t. és ig. tagja. 1903 és 1905 között Tisza István kormányának kultuszminisztere.

³⁶ A szabadoktatás fogalma ekkor az iskolán kívüli művelődést, felnőttoktatást és ismeretterjesztést jelentette.

³⁷ Szabó Ervin (1877–1918): szociológus, könyvtárigazgató, anarchoszindikalista forradalmár Országos művelődési hálózatot tervezett, a könyvtárat a széles néprétegek számára igyekezett hozzáférhetővé tenni. Társadalomtudományi munkásságot elsősorban a Társadalomtudományi Társaságban és a Huszadik Században folytatott.

³⁸ Agárdi, 2001, 39., Agárdi, 2007, 6.

³⁹ Mann, 1993, 133., Szabó, 1989, 183., Felkai, OPKM, 2002, 7–26., Felnőttoktatási és -képzési lexikon, 2002, 183., Németh, 2004, 174–175.

és Somló Bódogot is. A felnőttoktatásnak is szerepe volt abban, hogy az írástudatlanok aránya 1890 és 1910 között a felére csökkent. 1906–1907-ben az egyházi és világi tanítók körében is ellenállás mutatkozott a klérus – Apponyi, majd pedig Zichy János⁴⁰ kultuszminisztersége idején erősödő – politikai tevékenységével szemben. Az ellenállás középpontjában az 1906 novemberében megalakult Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete állt, amely elsősorban érdekképviseleti szakegylet volt, de a szekularizációt és a természettudományos alapra épülő világi közoktatás megteremtéséért folytatott harcot is feladatának tekintette.⁴¹

1907-ben formálódott meg Apponyiban a felnőttoktatási törvény életre hívásának terve, amellyel támogatni és rendezni akarta a közművelődést. 1908-ban elkészítette törvénytervezetét az iskolán kívüli oktatás tagozatokra osztására, és az iskolán kívüli oktatást szervező, irányító és koordináló szervek teendőire és jogaira, az Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanács szervezetére, feladataira és jogkörére. A tervezet a községek, a rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal felruházott városok számára előírta, hogy népakadémiai tanfolyamokat kötelesek szervezni, viszont megfogalmazta azt is, hogy az állam szigorúan felügyelje és irányítsa a szabadoktatást, valamint előírta, hogy az állami segítséget a magyar nyelvű tanfolyamok és előadássorozatok kaphassák meg. Az analfabéták oktatása a nemzetiségek lakta területeken is csak magyarul történhetett volna, amely az erőltetett asszimiláció eszközének tekinthető. Végül ez az újdonságnak számító törvényjavaslat egyetemi tanárok és hivatalnokok ellenállása miatt lekerült a napirendről.⁴²

(Folytatjuk.)

⁴⁰ Zichy János, gróf (1868–1944): országgyűlési képviselő, a főrendiház tagja. 1910 és 1913, majd 1918 májusa és októbere között vallás- és közoktatásügyi miniszter a Khuen-Héderváry- és a Lukács-, majd a Wekerle-kormányban.

⁴¹ Szabó, 1989, 183., Felnőttoktatási és -képzési lexikon, 2002, 183.

⁴² T. Kiss Tamás: Felnőttoktatás-történet Magyarországon, *Educatio*, 1999/1, 3–13., Németh, 2004, 173–174.

A GENDER STUDIES EREDETE ÉS JELENTŐSÉGE, AVAGY A NŐK A TÖRTÉNELEMBEN

Nem a gender studies tehet arról, hogy egyes körökben szitokszóvá, illetve legitimációs tényezővé vált. A politikai csatározások mindig áldozatokat szednek a kultúra és a tudomány térfeléről, amelynek nyomán kifejezések, ágazatok tűnnek el, vagy kapnak új értelmet. Hosszú oldalon lehetne taglalni, hogy számos, a 21. században használt kifejezésen őseink mit értek, és minek a kapcsán alkották meg azt a fogalmat. Ezért igen fontosnak tartom, hogy az eredeti értelmezést – noha nem emeljük domináns helyzetbe – továbbra is tartsuk a köztudatban. Különösen fontos ez a gender studies esetében, amely napjainkban divatos hivatkozás – főleg a politikában.

A társadalmi nemek története nem a 21. század újtónak vélt, a cancel culture-rel¹ átítatott szellemi kohójának terméke: a nők történelmével történő foglalkozás ennél jóval régebbi eredetre nyúlik vissza. Különösen fontos e téma: egyre több irodalom, értekezés, kiadvány szól a szépnemről, és szerepükről a társadalomban, a történelemben. Nem is véletlenül: a feminizmus európai győzelme után² a nők helyzetének újraértelmezése elengedhetetlen. A tanulmányom célja, hogy átfogóbb eszmetörténeti áttekintést nyújtsak a női jelenség történelmi hátteréhez, hogy aláhúzzam a történettudomány feladatát a kérdéskörben, hogy érintsem a különféle értelmezési lehetőségeket, hogy rámutassak, hogy hol vannak a gender studies történetiségének a gyökerei és egyáltalán választ találni arra a kérdésre, hogy mi tulajdonképpen a gender studies? A kérdés költőinek tűnhet, hiszen a kifejezés hallatán mindenki valamiféle meghatározással próbálkozik, de igazából a történettudomány sokáig nem tudott mit kezdeni vele. Hosszú idő telt el ahhoz, hogy a toposz – miszerint a történelem az élet tanítómestere –, értelmét veszítse a mozgásba lendült történelem újkori horizontján³, hogy az adatok, az események, illetve azok szereplői ne oldódjanak fel a történettudomány egészében, s hogy ez a tudomány képes legyen az elvonatkoztatások és a modern paradigmák megalkotására. Szeretném körbejárni az értelmezés kérdését, a feminizmus küzdelmét, és kitérni arra, hogy milyen rendszerben képes a történettudomány értelmezni e fogalmat.

¹ Kodolányi Gyula: „Végképp eltörölni?”. In: *Magyar Szemle*. 2021/3–4, 3.

² Természetesen vannak egyének és csoportok, akik nem tartják a feminizmus győzelmét teljesnek.

³ Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003, Atlantisz, 41.

A gender mint fogalom elsősorban az irodalomtudomány és a grammatika égisze alá tartozik, s főként szociológiai szempontok szerint szokás vizsgálni, de a kérdéskör bonyolultsága miatt érdemes a történettudomány felől is megközelíteni. A gender eredetileg *sexet*, tehát a biológiai nemet jelentette az angol nyelvben. A 20. század második felétől kezdett feltűnedezni más jelentésekben. A fogalmat a modern feminista mozgalmak is előszeretettel használják. Simon de Beauvoir francia egzisztencialista filozófus így ír erről: „Az embernőstényt – úgy, ahogy a társadalomban megjelenik – nem határozza meg önmagában sem biológiai, sem pszichikai, sem gazdasági végzete; az emberiség egész múltja és jelene alakította azzá, aki...”⁴

De hogy jutottunk el Beauvoir felfogásáig? A történettudomány hosszú utat járt be, hogy eljusson a mai sokszínűségéig. Ha csak a közvetlen előzményeket vesszük, akkor beszélhetünk Hegelről, aki a történelmet egy lineáris folyamatként fogta fel, és azt állította, hogy a természet és a társadalom története a szellem története.⁵ Nem hagyható ki a fejlődés sorából Leopold von Ranke, aki a 19. század egyik legnagyobb történésze volt. Szerinte az emberiség nem egy ősállapottól halad egy cél felé, hiába kötjük ezt vezetőkhöz vagy belső hajtóerőhöz.⁶ Bírálta Hegelt, mert az általa teremtett iskola szerint az emberiség története logikai folyamat. Ez esetben csak az eszméknek van önálló életük, s az emberek csak eszmékkel feltöltendő üres vázlatok. Ranke vezető törekvéseknek nevezte a minden évszázadban uralkodó tendenciákat. Ő nem haladni akart, hiszen úgy vélte, hogy az alapok már le vannak fektetve, viszont tapasztalatokkal és nézőpontokkal még gazdagodhatunk. Ezek szerint nem tudunk nagyobb történetírók lenni egyik ókori elődünknél sem, viszont más megközelítéseket alkalmazhatunk.⁷ Karl Lamprecht – aki a Magyar Tudományos Akadémia tagja is volt – felszínesnek tartotta a korabeli történetírást, mert a politikára, nevezetes személyekre és az államokra összpontosított. Meg kell vizsgálni – hangsúlyozta – az adott kor gazdasági, társadalmi, jogi és politikai viszonyait, hogy érthetőkké váljanak a történelem mélyebben fekvő okai, illetve a néplélek lényege. Szerinte a történelemnek az ember, az emberi közösség a mozgatórugója, s ezt lélektani elemzés nélkül megérteni nem lehet, mivel az ember lelki élete be van ágyazva a közösség

⁴ Simone de Beauvoir: *A második nem*. Budapest, 1969, Gondolat, 197.

⁵ George Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. In: *Történetelmélet II*. Budapest, 2006, Osiris, 419–457.

⁶ J. D. Braw: *Vision as Revision: Ranke and the Beginning of Modern History*. In: *History and Theory*. Vol. 46, No. 4, 45–60.

⁷ Leopold von Ranke: *Az újabb kori történelem szakaszairól*. In: *Történetelmélet II*. Budapest, 2006, Osiris, 1045.

lelki életébe. Ezért az éppen uralkodó szemlélet határozza meg a vallás, a művészet és a tudomány minőségét is.⁸

Marc Bloch viszont már azt állította, hogy a történelem nem a múlt, a jelen, vagy a jövő tudománya, hanem az emberé, a társadalomé, a szervezett csoportoké – és mindenekelőtt az egyéné. De nem csak emberben kell gondolkodni, hanem időtartamban, ami bár folytonos, örökösen változik is.⁹ A posztmodern történetírás meghatározó alakja Michel Foucault¹⁰ volt – az 1970-es évek Franciaországában a jövő reménysége –, aki megváltoztatta a társadalomelméletet és a jövőről való gondolkodást. Elmélete szerint a különböző állítások és jelenségek értelmét a diskurzus határozza meg. Hétköznapi értelemben ez nem több társalgásnál. Szerinte viszont ez egy új tudományos paradigma. Minden korszak diszkurzív gyakorlatok egymásra ható mozgásterében születik meg. Tehát lehetetlen a történettudományt objektív tudománynak tartani, mivel az egy diszkurzív közegben születik meg. Ezért az objektív – mint olyan – szubjektívvé válik. Az ember mindig egy ellenőrzött diskurzusrendszerben nyilatkozik meg, mely nem csak a megszólítás módját, de annak természetét is meghatározza. A társadalom nem évszázadok, népek, kultúrák alapján határozódik meg, hanem praktikák és gyakorlatok révén. S ezek az eredmények egy diskurzus alatt válhatnak felismerhetővé. Maga az identitás is diskurzus alapján konstruálódik.¹¹ „Akkor veszélyes a történelmi eszme koncepciója, ha a történész nem érti meg, hogy azt nem a múltban kell keresni, ahogyan ezt a historikusok, Ranke és Humboldt tették, hanem a történész diskurzusában, a történelmi valóság interpretációjában, amely a múlt koherenciáját a történelmi eszmében megtestesülő fogalmakkal írja le.”¹²

Látható tehát, hogy a történelem feladatáról, értelmezéseiről minden korszakban másképp vélekedtek. A jelen témánk kiindulási pontja viszont Foucault diskurzus-elmélete. Ez adja meg annak az alapját, hogy egy olyan új elemzési kategória születhessen, mint a társadalmi nem. Tehát, hogy nem csak a nemzetnek, a munkásoknak vagy a fajnak van történelme, amelyek egy-egy diskurzusban való gondolkodást jelentenek, hanem a társadalmi nemnek is. Ez a kategória arra

⁸ Karl Lamprecht: *Modern történettudomány*. In: *Történelemelmélet II*. Budapest, 2006, Osiris, 280.

⁹ Lucien Febvre: *Más történelem születik*. In: *Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Atelier, 137–156.

¹⁰ Valójában mindennek a szellemi atyja, amit posztmodernnek nevezünk.

¹¹ Michel Foucault: *Por és felhő*. In: *Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Atelier, 437–462.

¹² Frank Ankersmit: *History and Tropology: the rise and fall of metaphor*. Berkeley, 1994, University of California Press, 155. Idézi: Jürgen Pieters: *Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*. In: *Aetas*. 2003/3–4, 215–229.

utal, hogy a nőkről szóló információk ismereteket közvetítenek a férfiakról is, és rámutatnak a velük folytatott társadalmi kapcsolatokra. „Gyakran a mai történelemtudomány javára írják, hogy megfosztotta az egyedi eseményt hajdani kiváltságaitól és rámutatott a hosszú távú struktúrákra. Ez igaz. Bár nem vagyok bizonyos benne, hogy a történészek e meghatározott irányban dolgoznak. Inkább úgy tűnik, mintha a csatákon, a dekrétumokon, dinasztiákon, országgyűléseken túli évszázados, vagy akár több évszázados tartós jelenségek éppen a legszorosabb értelemben vett eseményre összpontosítva rajzolódtak volna ki: vagyis a történelmi elemzés hatalmát kiterjesztették egészen a piaci árakig, a legjelentéktelenebb feljegyzett aktusokig... De az fontos, hogy a történelemtudomány ne vizsgáljon egy eseményt ama sorozat meghatározása nélkül, amelyhez tartozik, az elemzési mód meghatározása nélkül, amelyből a sorozat származik... Az alapvető fogalmak most már nem a tudat és a folytonosság fogalmai... nem is a jel és a struktúra fogalmai, hanem az esemény és a sorozat fogalmai, a velük összefüggő fogalmakkal együtt a szabályszerűsége, a véletlenre, a diszkontinuitásra, függőségre és transzformációra gondolok; az a diskurzuselemzés, amelyről itt beszélek...a történészek tényleges tevékenységében.”¹³

A 19. században már megjelentek hangok az intézményesült történetírás ellen, miszerint az férfiközpontú, politikatörténet-írás, a polgári erények védelmezője, melyen kívül rekednek a nők. A történelemnek identitásformáló ereje is van, és a történelem emlékezeti helyként való működését már a korai nőjogi mozgalmak is felismerték. Ők új ismeretek megszerzését és új politikai távlatokat vártak.¹⁴ Az egyenjogúságért folytatott küzdelemben a saját múlt megszerzése kulcsfontosságú kérdéssé vált a 19. századra. Még szerencse, hogy egyre több tanítóra volt szükség, s így a nők közül is sokan értelmiségi területen kaphattak állást, noha ez sokáig csak a tanítói pálya maradt. A nők számára tehát kitörési lehetőség volt, ha alkalmazkodtak a férfias szakmákhoz.¹⁵ A 20. század derekára már jelentős eredményeket értek el, az 1968-as nagy társadalmi mozgalmak hatására pedig elfogadottá vált a nők politikai szerepe. Az a tudásanyag, azok a források azonban még nem voltak elérhetőek, amelyekből identitást lehetett volna kovácsolni.¹⁶ A társa-

¹³ Michel Foucault: *A diskurzus rendje*. In: *A fantasztikus könyvtár: válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Budapest, 1998, Attraktor – Pallas, 66–67.

¹⁴ Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003, Osiris, 514–522.

¹⁵ Uo. 523.

¹⁶ Uo. 526.

dalmi nem kutatása lassan elfogadott történeti elemzési móddá vált, de hatékonyságát nagyban befolyásolta a politikai keret.¹⁷

Alapvetően három nőtörténetírói iskolát különböztethetünk meg, és azok szorosan összekapcsolódtak. Az első célja, hogy láthatóvá tegyék a nőket a történelemben. Ez az iskola viszont eléggé visszás eredményt ért el. A kutatásai felerősítették a nemi szerepeket, rávilágítottak a nők szerepére a történelemben, de az apácákra, a bábákra, mosónőkre, cselédekre és egyéb olyan foglalkozásokra történő összpontosítás nem segítette kellően a mozgalomnak a sztereotípiákból való kitörését. Igaz viszont, hogy az 1970-es évekre jelentős irodalom született a témakörben, és kifejezetten a nők történelmi szerepére koncentrálnak adatgyűjtemények láttak napvilágot. Az is elismertté vált, hogy az egyes történeti események mást jelentenek a nőknek és mást a férfiaknak.¹⁸ Ebből az következett, hogy a hagyományosnak számító történetírás bevett formái és fogalmai megkérdőjeleződtek. A nőtörténetírás másik ágazata a nőket mint társadalmi csoportot vizsgálta, a szociológia és néprajz módszereivel. Ezzel megszületett a társadalmi nem fogalma mint a harmadik ágazat. A társadalmi nem arra utal, hogy a nemek közötti megkülönböztetés alapvetően társadalmi eredetű.¹⁹

A társadalmi nem ugyanakkor módszer is, mely a férfiak és nők által együtt, vagy külön-külön létrehozott formákat, és azok hatalomhoz való kapcsolatát vizsgálja.²⁰ Joan Wallach Scott történész a 70-es évek végétől foglalkozik a feminizmussal és a társadalmi nemmel. A legtöbb tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy szükség van egy elméleti keretre, és arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi nemet lehet használni leíró, illetve magyarázó módon.²¹ A leíró megközelítés a jelenséget vizsgálja ugyan, értekezik is róla, de magyarázat nélkül hagyja. Kialakulásukról, változásairól nem szól, a korábbi alapvetéseket nem kérdőjelezi meg. A magyarázó módszer viszont a jelenségekhez igazított elméleteket hoz létre. Ezen belül érdemes kiemelni a feminista törekvéseket, mely a férfiuralommal magyaráz meg társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezzel persze azt is állítják, hogy a társadalmi nem minden társadalmi szerveződés felett áll, azaz semmi másra nem szolgál magyarázattal a társadalom működésén belül. A feminista megközelítés a férfiuralomra helyezi a hangsúlyt, amelynek többek között az is a bizonyítéka, hogy a

¹⁷ P. J. Corfield: *History and the challenge of gender history*. In: *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*. 1997/3, 241–258.

¹⁸ Pető: i. m. 528.

¹⁹ Mrinalini Sinha: *Gender and nation*. Washington DC, 2006, American Historical Association.

²⁰ Szilvay Gergely: *A genderelmélet kritikája*. Budapest, 2020, Jogállam és Igazság Nonprofit Kft., 60.

²¹ Joan Wallach Scott: *Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája*. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, Balassi, 130.

nőknek kötelessége gyermeket szülni.²² Egyes feminista nézetek szerint a szaporodási technológia megreformálása is kívánatos lenne, hogy a nő teste ne pusztán eszköz legyen a fajfenntartásban.²³ Mások a feminista megközelítés során az öntudat fejlesztésére hívták fel a hangsúlyt: ha az elnyomott nők öntudatra ébrednek politikai erőt képesek felmutatni az elnyomóikkal szemben.²⁴

A második elméleti csoport a marxista lenne, amely a társadalmi nemet is változó gazdasági struktúrákkal magyarázza.²⁵ Tehát, ahogy minden korszakot meghatároz egy-egy termelési mód, úgy ezeknek a változó termelési módoknak a végterméke a család, a nemiség, a háztartás. A feminizmus marxista felfogása a női lét egészét társadalmi felépítménynek tartja, melyben a nők a nőiségre vannak utalva.²⁶ A harmadik értelmezési-magyarázási mód a pszichoanalitikus. Joan Scott hosszan tárgyalja egyik tanulmányában²⁷ a pszichoanalitikus iskola különböző megközelítési módszereit. Ezen belül is két ágot kell elkülönítenünk. Az egyik Nancy Chodorow²⁸ és Carol Gilligan²⁹ nevével fémjelezhető elmélet. Az amerikai iskola a hangsúlyt az erkölcsi fejlődésre teszi, a francia pedig a freudiánus strukturalista és posztstrukturalista elméletekre. A közös bennük, hogy mindkét ágazat szerint a társadalmi identitás létrejötte a kisgyermekkorban történik. A tárgykapcsolat-elmélet kiemeli a környezeti befolyásokat, a francia iskola a nyelvet, illetve a jelentés- és szimbólumrendszereket állítja középpontba. Lényeges különbség még, hogy Chodorow szerint a tudattalan alá van vetve a tudatos megértésnek, Lacan³⁰ – a francia iskola képviselője – szerint a tudattalan a szubjektum felépítésének fontos eleme.³¹ Joan Scott a pszichoanalitikus megközelítés mindegyikében talál kivetnivalót, mely cáfolja a megoldáshoz való eljutást. A tárgykapcsolat-elmélet szerinte túlságosan ragaszkodik a szöveghez, és a kölcsönhatás viszonylag kis struktúráira támaszkodik, amelyek a társadalmi nem identitását létrehozzák.³² Chodorow elmélete pedig kis egységekre összpontosít: a családra és a háztartásra, s így nem

²² Uo. 133.

²³ Shulamith Firestone: *The Dialectic of sex*. New York, 1970, Bantam Books, 8.

²⁴ Catharine MacKinnon: *Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda for Theory*. In: *Signs*. Vol. 7, No. 3, 514–544.

²⁵ J. W. Scott: *i. m.* 134.

²⁶ Anne Phillips – Barbara Taylor: *Biológiai nem és szakképzettség: megjegyzések a feminista közgazdaságtanról*. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, Balassi, 189–190.

²⁷ J. W. Scott: *i. m.* 137–138.

²⁸ Amerikai pszichoanalitikus, szociológus, a feminista pszichológia egyik meghatározó elméletalkotója.

²⁹ Amerikai fejlődépszichológus.

³⁰ Jacques Lacan, francia pszichoanalitikus. Sigmund Freud írásait újraértelmezte és radikalizálta.

³¹ J. W. Scott: *i. m.* 137.

³² J. W. Scott: *i. m.* 138.

lehet nagyobb hatalmi rendszerekkel párhuzamba állítani. Továbbá a férfi és női nem szubjektív eredetű antagonizmusát a társadalmi nem központi kérdésévé teszi.³³

A társadalmi nem fogalma mint történettudományi elemző kategória, és mint a társadalom és a nemi kapcsolatok vizsgálati módja még meglehetősen fiatal, és a 20. század végére tehető. A folyamatok összetettek. Meghatározhatjuk a kiindulópontot, szem előtt tartva a kialakulását, de érdemes a végeredményből kiindulni a társadalmi nem története kutatásának kapcsán. Számolnunk kell az individuummal, a társadalmi szervezettel és kapcsolatukkal. És ahogy már említettem, a társadalom és társadalmi hatalom központosított és egységes voltát el kell vetni, ugyanakkor emlékezni kell Foucault szavaira: „Ha valaki valamit mond, muszáj neki minden lehetséges kezdetet is megnevezni... amit mond, azt egy beszédmódba illeszti, egy diskurzusba illeszti bele, ami mögött semmi nem rejtőzik el.”³⁴ E struktúrán belül az ember megkísérrelheti egy identitás kialakítását, melynek jól megszabott határai is vannak. A társadalmi nem a nemek közötti különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok fontos alkotóeleme, a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja. Ahogy a hatalomban változás történik, úgy áll be változás a társadalmi kapcsolatokban is, noha az irány nem mindig egyforma. A nemek közötti látható különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóelemeiként megkülönböztethetünk kulturális jelképeket és jelképes utalásokat változó szövegösszefüggésben, mint például a nő képe a nyugati keresztény világban. Másodsorban normatív fogalmakat, melyek a jelképek megértését segítik és az alternatív lehetőségek elfojtásától vagy elutasításától függenek.³⁵ A normatív megközelítés szerint az uralkodó álláspont az egyetlen lehetséges álláspont. A normatív álláspontok ugyanis társadalmi konszenzus eredményeként tetszelegnek, nem úgy, mintha konfliktus eredményeként jöttek volna létre.³⁶ Például egy család viktoriánus életvitelét dicsérik, vagy fundamentalista nézetek, melyek a nők hagyományosabb életvitelét szeretnék visszaállítani, mert jobbnak tartják, nem törődnek azzal, hogy kevés történelmi forrás támasztja alá azt a „jobb létet”.

A társadalmi nem viszonyainak harmadik oldala a politika, illetve a társadalmi intézményekről és szervezetekről szóló utalások vizsgálata. A rokonsági rendszeren túl a munkaerőpiacot, az oktatást, az államigazgatást is figyelembe veszik. Végezetül a szubjektum identitása képezi a

³³ J. W. Scott: *i. m.* 140.

³⁴ Michel Foucault: *A szexualitás története*. Budapest, 1999, Atlantisz, 34.

³⁵ Pető Andrea: *i. m.* 530.

³⁶ J. W. Scott: *i. m.* 144.

társadalmi nem negyedik oldalát.³⁷ Ezt a kérdést talán a szokásosnál több oldalról vizsgálják a különféle tudományok képviselői. Történeti szempontból úgy érdemes közelíteni e kérdéskörhöz, hogy az adott társadalmi nemmel felruházott identitások, s azok eredményei milyen társadalmi szerveződéshez és történetileg meghatározott kulturális ábrázoláshoz kapcsolhatóak. A történettudomány feladatkörébe tartozik a nemek közötti látható különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok, a normatív álláspontok, a politika, a társadalmi intézmények és utalások, valamint a szubjektum identitása közötti kapcsolat vizsgálata és értékelése. A társadalmi nem jelöli a hatalmi viszonyokat is, illetve a hatalom fogalmazódik meg azon keresztül, hiszen a társadalmi nem fogalmi építik fel a társadalmi élet konkrét és szimbolikus szervezetének észlelését. A testek nemi különbségei sokszor szerepelnek bizonyítékként olyan esetekben, ahol nem kellene, tehát legitimációs tényezőként hivatkoznak rá. Van, aki a mezőgazdasági termelés változásait magyarázta a hímnem-nőnem kapcsolattal, van, aki irodalmi művekben visszatérő fordulatokat vizsgált e szemüvegen át, és van, aki a középkori spirituális beállítottságra vezette vissza a társadalmi nem általi megközelítést.³⁸ Valójában amekkora mértékben megkapja ez a megközelítés a valódi és szimbolikus források feletti ellenőrzést, akkora mértékben lesz a hatalom meghatározó eleme. A természetes kapcsolatok általánosított felfogása megfelelő táptalajt szolgáltatott a hierarchikus kapcsolatok felépítésére. Például a francia középosztálybeli reformerek nőies (kihasznált, elesett) tulajdonságokkal ruházták fel a munkásosztály tagjait, a munkáspárti vezetők viszont ragaszkodtak a mozgalom maszkulin (erős, védelmező) jellegéhez.

A különféle megközelítések vitáján átjutva a történeti konstrukció mélyére kell eljutni, hogy meghatározzuk a nő fogalmát. Hiszen ez olyan fogalom, amelyet történetileg alkottak meg, és jelentése mindig viszonylagos más fogalmakhoz képest. Az egyes állapotok – jelen esetben a női lét állapota – annak függvényében változnak, hogy a környezetük miként jellemzi azokat, s így tartalmi telítettségük is folyton változik. Nem vehetjük mindjárt készpénznek a történelem megfoghatatlan egésze által használt „nők” gyűjtőfogalmat. Pedig sok minden alakította e fogalom tartalmát: a környezet, a természet, a kaszt, az emberek, az értelem stb. Különbséget kell tenni tehát az elemző szókincsünk és az elemezni kívánt tárgy között.

³⁷ J. W. Scott: *i. m.* 146.

³⁸ J. W. Scott: *i. m.* 148.

A posztmodern történelemszemlélet kapcsán az változik meg ahogy gondolkodunk, arról, ahogy gondolkodunk. Értelmezési módszereink sokszor ingatag alapon nyugszanak. Az interpretatív magyarázat gondolati konstrukciók összessége.³⁹ Nem csak egy témára lehet használni, hanem bármilyen csoportra. Így népre, fajra, vallási közösségre egyaránt, ami közös, mivel ez határozza meg, hogy a vizsgált egység hogyan gondolkodik önmagáról. Mert a cél az emberi tapasztalat feltárása. Az elméletek általában analógiákra épülnek. Foucault szerint többet ér egy elmélet vagy egy tudományág létrehozása a kézzel fogható dolgok leírásánál. Az értekezés a konkrét mű létrehozásán túl lehetővé teszi más szövegek létrehozásának lehetőségeit. Persze nem mindegy, hogy milyen megközelítési vagy értelmezési módot alkalmazunk. Például Victor Turner rituáléelmélete alkalmazható ugyan a törzsi formáktól a 60-as évek politikai megmozdulásáig, de a finom különbségekre nem tud rámutatni, és egysíkúvá teszi az élesen elkülönülő dolgokat is.⁴⁰ A rituáléelmélet kiegészítésére vállalkozott a szimbolikus cselekvésselmélet, mely egy bizonyos kijelentés jelentését vizsgálja.⁴¹

Mindezek után lássuk, hogy mi is a nő? Más és más töltetet kap a kifejezés, ha azt írjuk, hogy „a Nő” vagy azt, hogy „a nők”. De akármelyiket is használjuk, a csoportok tagjai folyamatosan változnak, és nem figyelhetünk meg egy folytonosságot. Szabálytalan közösségről beszélünk, amely nem nyújt egyértelmű filozófiai meghatározást. Persze próbálkozások mindig voltak, ahogy korábban említettem a marxista, a „társadalom által konstruált nő” elméletét, vagy a női természet függetlenségébe vetett hitét.⁴² Maga a feminizmus is ingázik az értelmezések között. A 20. századi feminizmusra jellemző volt, hogy hol „alulfeminizálta” a nőket, hol pedig „túlfeminizálta” őket, különösen társadalmi kérdésekben.⁴³ A szándék tisztaságát nem vonjuk kétségbe, sem a küzdelem értelmét a túlbuzgó azonosításokkal szemben, csak hogy a „nők” kategória változékonysága megakadályozta az identitások és ellenidentitások létrejöttét. Ha a nőiséget úgy fogjuk fel, mint egy állapotot, amely attól függően változik, hogy azt hogyan jellemzik, akkor a tartalmi telítettség mindig változik. Ha egyértelmű tényként kezeljük, hogy a „nők” meghatározása korszakonként változott, akkor a definíálás történetisége vész el, hiszen a jelentést befolyásoló fogalmak maguk sem mozdulat-

³⁹ Kiss Balázs: *A tapasztalat történetétől a történetírás tengelyéig*. In: *A történész szerszámosládája*. Budapest, 2002, L'Harmattan – Atelier, 57–58.

⁴⁰ Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 1994, 314–315.

⁴¹ Uo. 316.

⁴² Denise Riley: *Van-e egy nemnek történelme?* In: *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, Balassi, 27–45.

⁴³ Uo. 30.

lanok, azokat is be kell vonni a vizsgálatba. És nemcsak a nőiséget, hanem a férfiasságot is definiálni kell, hiszen egyik sem lehetséges a másik nélkül. Aztán a férfiak esetében is felmerülne a férfiasság mibenlétének kérdése például az eunuchok kapcsán.⁴⁴

Valójában a nők fogalma társadalmi nemként a hosszú politikai csatározások alatt született meg, ahogy a választójog elnyerése felé menteltek új politikai alanyok csoportosulásaként. Viszont mindezt leszámítva szükségszerűen léteznie kell egy közös, progresszív identitásnak. Ennek az önazonosságnak a gyökerei pedig a történelemben keresendők, jóval a feminizmus „hivatalos” kezdete előtt, még a középkorban, kora újkorban.⁴⁵ Kezelhetjük két egységként a női lét meghatározását. Az egyik a 17–18. század előtti, a másik pedig azutáni. A 17. század után kezdenek megváltozni a nőkről kigondolt elképzelések. A „nők” akkor váltak modern társadalmi kategóriává, amikor helyet kaptak a többi 19. század folyamán létrejött modern társadalmi kategória között.

Összegezve: a gender studies sokkal több a modern politikai diskurzusokban betöltött szerepénél, mivel szoros összhangban van a nőtörténelemmel. A nők történelme az elmúlt években kapta meg a méltán megérdemelt figyelmét. Az persze egy külön tanulmány témája lenne, hogy vannak-e „női dolgok”, mint például a mindennapok történelme, a viselettörténet, a gasztronómia és a „férfias” témák, mint a politika- és hadtörténet.⁴⁶ Mindenesetre a nőtörténelem kifejezés a nőket politikai alanynak tekinti, a társadalmi nem viszont amellet, hogy magába foglalja, nem nevezi meg őket, így nem jelent kritikai veszélyt. Ha a társadalmi nem kifejezést használjuk, azzal azt sugalljuk, hogy a téma vizsgálatával ugyanannyi információhoz jutunk a férfiakról, mint a nőkről, hiszen a nők világa a férfiak világán belül jött létre. A társadalmi nem a „dolgok” jelentésének megfejtésébe enged bepillantást, az emberi interakciók összetett kapcsolatrendszerébe. Történeti feladat azt kutatni, hogy a társadalmi nem fogalma miként legitimálja és formálja a társadalmi kapcsolatokat, miként világít rá a kölcsönhatásokra, a társadalom és a társadalmi nem kölcsönös természetére. Azt is láthatjuk, ahogy a politika létrehozza a társadalmi nemet, majd a társadalmi nem megalkotja a politikát. Ha úgy vesszük, maga a politikatörténet is bizonyos értelemben a társadalmi nem táptalaján alakult ki. Állandónak látszó terület, mégis folyamatosan változik. Ha a hímnemű és a nőnemű ellen-

⁴⁴ Uo. 34.

⁴⁵ Lásd: Jane Anger: *Her Protection for Women...* London, 1589. Online: digital.library.upenn.edu/women/anger/protection/protection.html (Letöltés időpontja: 2022. 04. 13.)

⁴⁶ Mary A. Larson: *Research Design and Strategies*. In *Handbook of Oral History*. Lanham, 2006, Altamira Press, 107–111.

tét kapcsán elfogadjuk, hogy azt a kontextus határozza meg, akkor fel kell tennünk a kérdést: mi a tétje azoknak a kijelentéseknek és vitáknak, melyek a társadalmi nemmel igazolják álláspontjukat? Vizsgálni kell az államhatalom és a nemi alapú törvények kapcsolatát is.

A sokrétű kérdéskör kapcsán megannyi tudomány kéri a jussát. És fennáll a veszély, hogy az antropológiai és szociológiai kutatások romantikus ábrándokba torkollanak, a pszichoanalitikus vizsgálatok pedig nagyon behatárolttá válnak. Azt hiszem, csak a történelem tud közép-utas magyarázattal szolgálni a feltett kérdésekre. „Nem olyan könnyű egy olyan diszciplínát jellemezni, mint az eszmetörténet: bizonytalan tárgy, rosszul megvont határok, jobbról-balról kölcsönzött módszerek, az egyenességet és az állandóságot nélkülöző eljárás. Egyfelől elmeséli a mellékes és marginális jelenségek történetét... Másfelől viszont az eszmetörténet feladatul szabja önmaga számára, hogy keresztülhaladjon a létező diszciplínákon, tárgyalja és újraértelmezze őket. Ez esetben az eszmetörténet nem egy marginális területet, hanem egy elemzési stílust, sajátos nézőpontot jelent.”⁴⁷

Véleményem szerint a gender studiesnak az a jelentősége, hogy segít elhelyezni a nőket a sokat sejtető „nők a történelemben” fogalom mögött. Keretbe helyezi a nőtörténetet és irányt szab neki. Mindezek mellett még színesíti is a történettudományt, és szemlélteti, hogy a történelem nemcsak adatok, tények és események időrendi halmaza, hanem különféle fogalmak, nézőpontok és irányelvek megfelelő diskurzusban történő újraértelmezése.

⁴⁷ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Budapest, 2001, Atlantisz, 175–176.

MÁTHÉ ÁRON

AZ ALKALOM SZÜLI AZ ERŐSZAKOSOKAT

S. Király Béla interjúja

Máthé Áron a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese, kivételes szakmai életpályát mondhat magáénak. 2020-ban megjelent könyve kapcsán – *Vörös karszalag: Ideiglenes karhatalmi osztatok 1944–1945-ben* (Jaffa Kiadó) – kérdeztem írásairól és életútjáról.

– *Könyvében alapos helytörténeti és levéltári kutatások után új reflektorfényből világítja meg a „demokratikusnak” titulált rendőrség 1944 végétől 1948-ig tartó működését. Szerzőként hogyan foglalná össze könyve lényegét?*

– Egy ilyen kérdésre kockázatos válaszolni, hiszen egy könyvet sokféle nézőpontból lehet olvasni. Nekem természetesen volt üzenetem, amit át akartam adni. Az 1945 után újjáalakított magyar rendőrség születéstörténetét foglaltam össze. E történetben volt véres tragédia, tragi-komédia, dráma, és persze bőven a hétköznapi esendősége is. Arra akartam felhívni a figyelmet, hogy mindig és minden helyzetben akadnak olyanok, akik személyes sértettségből vagy megátalkodott balhitekből táplálkozva egy idegen, megszálló hatalom szolgálatába állnak, sőt, készek honfitársaikat is feláldozni, hogy frusztrációikat feloldják, kudarcos életük buktatóinak okát másokban keresve kiéljék gyűlölködésüket, hogy eszméiket ráerőltethessék azokra, akik egyébként nem kíváncsiak rá.

– *Hogyan öltött testet elképzelése, kutatásainak az eredménye?*

– A könyv születéséhez hozzátartozik, hogy amikor 2001-ben a Terror Háza Múzeum létrehozásában vettem részt, számomra kiderült, hogy eltelt ugyan egy évtized a diktatúra bukása után, de még mindig keveset tudunk az elhurcolásokról. Sőt, az egész egy rejtett, apokrif történetnek tűnt nekem akkor. Nem voltak biztos adatok, és nem léteztek összefoglaló könyvek e korszakról. Sőt, nem voltak fotók sem. Stark Tamás háborús emberveszteségekről írott tanulmányai, Kun Miklós átfogó szovjetológiai könyvei mellett Bognár Zsolt éppen csak feltűnt akkor a páston. Ez még az elég rosszízű politikai véralgebra időszaka volt, tehát az írástudók és a farizeusok a vészidőszak magyar áldozatainak számának megkérdőjelezéseként vették, ha valaki a málenkij robotról beszélt. Szóval, ilyen helyzetben kellett a múzeum úgynevezett GULAG-termét megcsinálni. A kutatómunka közben jelentkezett Nyírkarász községből az ottani gyógyszerész, bizonyos Tóth István, hogy az édesapjának

nagy hagyatéka van a szovjet fogságról. Volt pufajka, levelezőlapok, és egy csajka is. Másfél évtizeddel később újra megkeresett egy nagy doboz könyvvvel. Elsősorban visszaemlékezéseket hozott, amelyek az 1990-es évek elején jelentek meg, és a málenkij robotról és a GULAG tapasztalatairól írtak szerzők. Ezekben szó esett az úgynevezett policájokról is.

– *Mindig jól jön az ilyen segítség...*

– 2005-ben a múzeum már létezett, megvédte magát a baloldali támadásokkal szemben, és éppen a Magyar Tragédia sorozat időszaki kiállításait készítettük. Ekkor ismét a „nép hangja” segített. Egy helytörténész, Zsíros Sándor bácsi Felsőzsolcáról olyan adatokat adott közre, amiből arra következtettem, hogy a helyi, antifasiszta ellenállócsoport, a MOKÁN-Komité tagjai is részt vettek az elhurcolásokban. Listákat készítettek, a gyűjtőhelyekre hurcolták a kiszemelteket, vagy éppen őrséget adtak a gyűjtőpontokon. Megpróbáltam az egykori kommunista alapítású Magyar Munkásmozgalmi Intézet levéltárában a MOKÁN-ra vonatkozó adatokat gyűjteni, de csak névsorok és valami nyúlfarknyi leírás akadt a kezem ügyébe. Arról persze semmi, hogy a MOKÁN-osok kollaboráns segédrendőri szerepben közreműködtek volna az elhurcolásokban. Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy a volt Munkásmozgalmi Intézet – a Politikatörténeti Intézet és Levéltár, amit mindenki csak Párttörténetiként emlegetett – személyzete gúnyos vállvonogatással és megjegyzésekkel kísérté erőlködésemet, hogy az antifasiszta hősöket mondvacsinált indokkal akarom a sárba rángatni. Valójában rossz helyen kerestem. A miskolci levéltárosok és a Hermann Ottó Múzeum kutatói azóta gondosan adatolt munkákban, a náluk levő dokumentumok alapján feltárták, hogy a MOKÁN igenis elég ronda módon vett részt a málenkij robotra való elhurcolásokban. Úgyhogy a baloldali levéltárosok hiába húzták a szájukat. Mackievicz *Minden másképp történt* című regénye jut eszembe az esetről, hogy mennyire egy adott olvasaton keresztül ismerjük a háborút és a háború utáni világot. Miközben ez az olvasat nem is magyar olvasat. A *Vörös karszalag* című könyvben azután már a miskolci mellett a többi azóta megjelent helytörténeti munkára is tudtam támaszkodni, nem beszélve a levéltári forráskiadványokról.

– *Milyen mértékű átfedés volt a karhatalmista osztagok és a „magyar” politikai rendőrség között? Közismert, hogy 1944. október 18-án a kommunisták megtarthatták első nagygyűlésüket a Vörös Hadsereg által elfoglalt Szegeden. Azt írta a 2019-ben megjelent könyvében – A nyilaskereszt árnyéka. A magyarországi nemzetiszocializmus elmélete és gyakorlata (Máriabesnyő, Attraktor) –, hogy Szegeden hozták létre a politikai rendőrséget, itt létesítettek először internálótábort, és itt kezdeményezték az első bírósági eljárást. A másik kérdésem: Mi az oka annak, hogy szinte egy időben foglalkozott e két témával?*

A nyilas illetve a karszalagos jelenség közt személyi vagy csak időbeli folytonosság volt?

– Először beszéljünk a történelmi háttérrel, s utána kerülhet a csizma az asztalra. Sem a nyugati – pontosabban poszt-nyugati – „mainstream” történetírás, sem az orosz emlékezetpolitika nem tud mit kezdeni azzal, hogy Európában a második világháborúval párhuzamosan polgárháborúk is zajlottak. Ernst Nolte *Az európai polgárháború* című kötetében részletesen szolt a kérdéstről, de sajnos ez a mű a mai napig nem jelent meg magyarul. Ez egy többoldalú küzdelem volt, minden esetben egy-egy külső nagyhatalom támogatásával. Egyfelől voltak a kommunisták és társutasaik, az ő támogatójuk a Szovjetunió volt. Másfelől voltak a helyi nemzetiszocialisták, ők keresték a Német Birodalom támogatását, de őket többnyire csak takaréklángon tartották, afféle ultima ratioként tekintettek rájuk. Hitlernek ugyanis kollaboráló, de legalábbis kooperáló kormányok kellettek, nem pedig zavaros fejű, véres kezű, sötét szívű banditák. Ők legfeljebb a piszkos munka – tömeggyilkosságok – elvégzésére voltak jók. Harmadrészt ott voltak a konzervatív erők, akik szemben álltak mindkét előzővel, s az angol-amerikai hatalmakra számítottak. De általában nem volt rájuk szükség, mert szuverenisták voltak, s különben is, túlságosan is „reakciónak” tűntek az ekkorra már liberális rezsimnek szemében. Sokatmondó tény, hogy a brit Special Operations Executive (SOE) nevű gerillaakciókra, szabotázsra specializálódott titkosszolgálat elsősorban baloldaliakból építette ki hálózatát. Ez persze így egy sematikus kép, az utak is többfelé ágaztak el, vagy keresztezték egymást néha. Ez a polgárháborús viszonyrendszer megjelenik például egy köztéri emlékműben, Ljubljanában.

– *A Terror Háza Múzeumban egymás mellé került a nyilaskereszt és a vörös csillag...*

– Vegyünk egy nagy levegőt. Amikor a Terror Háza Múzeumban egymás mellé került a nyilaskereszt és a vörös csillag, akkor tulajdonképpen nemcsak arról volt szó, hogy a két totális kísérlet ugyanannak az érmének a két oldala, hanem arról is: itt az ideje azokról beszélni, akik mind a két eszmével szemben álltak. És hogy ez ama örökség, amire ma is építhetünk. Ahogyan a kommunistákról szóló bon mot tartja: nekik nem azzal van bajuk, aki nyilas volt és kommunista lett, hanem azzal, aki nyilas sem volt és kommunista sem lett. Amikor elkezdtem kutatni a Magyar Királyi Belügyminisztérium rezervált iratait, egymás után jöttek elő az adatok: noha mindkét totális eszmerendszer fennhirdette, hogy a másik halálos ellensége, de valahogy a támogatói bázisuk és néha az ideológusaik is jószerivel azonosak voltak, és helyel-közzel csereszabatosnak tekintették a két pártot, a két eszmét. Ebből elkezdett kirajzolódni

egy irány, ami azután lett izgalmas, hogy más témájú anyaggyűjtésem során kiderült: a szovjetek mellett az elhurcolásokban a nyilasok sokszor szedett-vedett fegyvereseihez nagyon hasonló karhatalmi osztagok, az úgynevezett „policájok” vettek részt. Erről a magyar történetírás mélyen hallgatott, és az olyan, egyébként rendkívül fontos szerepet betöltő szervezetek, mint az R-Gárda, jószerivel a feledés félhomályába merültek. Manapság divatos a „történelmi morfológia”, ami a hasonló „alakzatok”, egymásra hajazó eseménysorok kutatását és összehasonlítását jelenti. Nos, itt a nyilasok és a kommunista fegyveresek nemcsak távolról hasonlítottak egymásra, hanem összetartozó szereplők, ahogyan mondjuk Görögországban is ugyanannak a felvonásnak a szereplői a Biztonsági Zászlóalj és az ELASZ kommunista partizánjai. Természetesen a második világháborúban sem lehet minden élesen antikommunista, antibolsevik szereplőt besorolni a „nácibarát”, a „kollaboráns” vagy egyszerűen a „fasiszta” címke alá. Hiszen különösen is Kelet-Európában a népek jelentős része egyszerűen ki akart maradni a háborúból, mert az nem az ő háborúja volt. Azután így vagy úgy, de belekényszerültek.

A kérdésben említett két kötet nem véletlenül követi egymást: a nyilasokról szóló tanulmánygyűjtemény után logikus volt, hogy régi kedves tervemet megvalósítva megírom a kommunista, vörös karszalagos „policájok” történetét. A nyilasokat tárgyaló tanulmánykötetben azt hiszem, újszerű a budapesti Royal-házi nyilasok története, hiszen ez kifejezetten egy belvárosi környezetben lezajlott „esemény” volt. Ami pedig a policájokat illeti, nem árt tudatosítani, hogy a kommunista diktatúra alapjainak lerakása már 1944 végén megkezdődött. Az alig burkolt, a szómágiába csomagolt hétköznapi terror már ekkor megjelent, gyakorlatilag mindenkivel szemben, akiről feltételezték, hogy szemben állhat a kommunista párt törekvéseivel. Ezt a terrort, különösen a magyar vidék mindennapjaiban eddig csak nyomokban érintette a hazai történetírás, tehát ez a könyv új kérdésekre igyekszik válaszolni.

– *Visszatérve a nyilasokkal foglalkozó munkásságára, van egy korábbi könyve is, A zuglói nyilasok pere 1967-ben, ami a Századvég kiadónál jelent meg Értelmezési lehetőségek alcímmel. Ami pedig a Royal-házi nyilasokat illeti, hadd idézzek A nyilaskereszt árnyéka című könyve 147. oldaláról: „Szemben azzal a felfogással, amely a nyilasokat komoly, értelmiségi háttérű mozgalomnak akarja lefesteni, ismét csak az derült ki, hogy a Royal-ház nyilasai is a kispolgári, munkás társadalmi rétegekből érkeztek, összefüggő világkép nélkül, valamiféle szocialista meggyőződéssel, és elvadult antiszemita érzelmekkel. Talán emellett a legfontosabb mozgatórugójuk a frusztráció volt.”*

– Kevesen gondolnak bele, hogy mennyire formálja a marxizmus a modern ember világképét. A marxizmus központi gondolata – az ere-

dendő bűn ördögi majmolásaként –, hogy valahol egyszer elromlott a tökéletes emberi társadalom, és ennek a romlásnak a lényege, hogy az egyik ember kizsákmányolja a másikat. Tehát ebben a világtképben mindig van egy bűnös, aki felelős a jelenlegi tökéletlen állapotokért. Vagyis a kereszténységgel ellentétben a marxizmus nem belül keresi a bűnt, az énben, hanem a másik emberben. Nincs elég pénzem? Hát a gazdagok a hibásak! Nem jól megy a kiskereskedőknek? Hát a zsidó nagykeres a hibás! Nem olyan az életem, amilyen a másiké? A másik a hibás! Ezért írtam, hogy a frusztráció a legfontosabb hajtóerő. Magyarországon az 1930-as évek második felétől – majd különösen a győri program utáni iparosítási programtól kezdve – a modernitás új hulláma tört rá a társadalomra. Budapesten megjelentek a fogyasztói társadalom első csírái, s ez éppen elég volt ahhoz, hogy a másokra eleve idegenként tekintő nagyvárosi ember irigykedni kezdjen. Persze ez még az a világ, ahol ismerték egymást az emberek egy-egy kisebb környéken, de ahhoz már elég nagy volt a város, hogy ezen túl a tömegben való feloldódás élménye is kézzel fogható legyen. Egyszóval az elidegenedés marxi fogalma tényleg létezett: de Marxszal szemben nyugodtan mondhatjuk, hogy a modern ember önmagától, a gyökereitől idegenedett el. Azután van egy bökkenő: a modernitásban tényleg léteztek úgymond „összeesküvések”, vagyis egyszerűen arról van szó, hogy a társadalom és a gazdaság komplexebbé, „sűrűbbé”, átjárhatóbbá vált, így kevés, de befolyással bíró ember összehangolt cselekvése is nagyobb hatású, mint az elmúlt évszázadokban bármikor. Ettől függetlenül a marxista irigység – idézzük fel: „a tulajdon lopás” – alaptalan, és a Teremtés során kapott emberi felelősség elutasítását jelenti. Tulajdonképpen erről szól a nyilasok története is, és általában mindenfajta szocializmusé a XX. században.

– *Franciaországot járva azt tapasztalom, hogy napjaink nyugati embere azért idegenedett el a gyökereitől, mert fél évszázadon keresztül módszeresen elidegenítették attól, azt súlykolva, hogy minden baj oka a többségi társadalom, illetve a fehér férfi... Térjünk azonban át egy másik eseményre! Három lengyel történész mellett – egyedüli magyarként – Ön A szabadság városai: Poznan és Budapest, 1956 című kötet egyik szerzője, amely 2021-ben jelent meg a Lengyel Intézet támogatásával. Ebben – úgy látom – alkalmam nyílt egy átfogó szintézist írni az 1945 és 1948 közötti évekről „Fényes szelek” – sötét idők: remény és realitás címmel. Ebből kiderül, hogy a magyarság számára már a kezdet kezdetén az volt az „antifasiszta” kommunisták politikai üzenete, hogy „örüljetez neki, ha egyáltalán megmarad az országotok”. Ahogy a könyv 228. oldalán olvasható, a moszkoviták végzetesen eltorzították a nemzeti önképet, az „utolsó csatlós” kifejezés pedig Georgi Dimitrov javaslatára került be a Kommunista Párt programjába.*

– A *Remény és realitás* címet az első konferenciánkról kölcsönöztem, amelyet a Nemzeti Emlékezet Bizottságával rendeztünk. Ezt még 2014 őszén tartottuk az Országházban. Nagyon jól kifejezi az akkori időket. Nekem Mistéth Bandi bácsi, egykori Magyar Közösség-peres elítélt azt mondta: úgy gondoltuk, hogy guggolva is kibírjuk már, amíg az oroszok kimennek. Szóval hit nélkül nem lehetett belevágni az ország újjáépítésébe. Sajnos, azt érzékelti lehetett, hogy a kommunisták nem túrnek valódi ellentmondást, és ebben ultima ratioként a szovjetekre, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra mindig számíthatnak. A fegyveres testületek fölötti kontroll megszerzése mellett a nyilvánosság leuralása volt a fő eszközük, s egy új nyelv bevezetésével egyszerűen elvették a szavakat az ellenfeleiktől. Ismerős esetleg a XXI. század elejéről ez a módszer? Ne lepődjünk meg! Az utolsó csatlós ügyéről pedig annyit érdemes elmondani, hogy nézzük meg a nagyhatalom – kisállam, birodalom – nemzetállam viszonyrendszerben. A szovjetek történelmi galaxisában egyszerűen nem volt szükség az erős magyar nemzeti eszmére. Magyarországnak csak akkor jutott egy rövidke szerep, amikor úgymond „frontállammá” vált a Sztálin-Tito féle szakítás utáni néhány évben. De ezen kívül a Trianon óta kísértő nagyhatalmi átok sajnos ekkor is érvényesült: a Duna-medencében a magyarokra mint rendbontókra tekintettek. Olyanokra, akiket megtúrnek, de nincs szerepük sem a franciák, sem pedig a szovjetek befolyási övezetében. Akik számára igazából nincs „hely a Nap alatt”. Annak idején Rothermere lord címlapsztóriájának nem véletlenül volt ez a címe. Ami pedig a könyvet illeti, valóban, 1956-ról akartam egy történelmi elbeszélő munkát alkotni, ami inkább ismeretterjesztő, mint akadémiai munka. Engem nagyon megragadott Francois Furet *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* című monumentális írása, különösen annak stílusa. Ez amolyan parlando-rubato történetírás. S erre sarkallt engem a Norman Stone professzorral végzett közös munka is, amikor afféle helyi vezetőként segíthettem őt a modern magyar történelmet bemutató kis könyvecskéjének szerkesztésében. Az a típusú ember volt, akinek volt érzéke a nagyság iránt, ami sajnos idehaza a céhes történetíráson belül néha mintha bűnnek számítana. S mert tudott nagyban gondolkodni, ennek óhatatlanul is volt egy gravitációs vonzereje. Nagyképűségnek hangzik, hiszen Stone milliók gondolkodását befolyásolta tanári és történetírói munkásságával, de a könyv írásakor megpróbáltam az általa képviselt angolszász történetmesélés stílusát ellesni.

– A *Szajna partján napjainkban minden politikai vagy ideológiai ellenérre a megfellebbezhetetlen hatalmi válasz a „köztársasági értékre”* (*valeurs républicains*) való hivatkozás. Pedig a köztársasági és jórészt baloldali kormány

fojtotta vérbe a Kommünt, amely nem volt sem marxista, sem szociáldemokrata, hanem népi, azaz munkás esemény. 1889-ben, a Dreyfus-ügy idején köztársasági honvédelmi miniszter, bizonyos Gaston de Galliffet ült a kormányban, és a Versailles környéki béke is baloldali republikánusok – George Clemenceau, Alexandre Millerand – műve volt. Aztán a köztársasági baloldali többség adott Pétain marsallnak teljhatalmat, akivel ma a hivatalos média példálózik: reductio ad Pétaimum. Ráadásul a francia kommunisták két évig Hitler szövetségesei voltak. A III. és a IV. Francia Köztársaság – mindkettő csúfosan megbukott – a szabadkőműves burzsoázia műve, amely hozzájutott az általa szított francia forradalom során az áhított egyházi vagyonhoz. Azért tértem ki erre, mert a Kommentár 2021/4. számában összegző tanulmányt írt A szabadkőműves vita utóirata címmel, amelyben kitért a keresztényüldöző francia szabadkőművességre. A téma iránti érdeklődése a kutatásaival függ össze, vagy csak a sajtóban zajló vitához kívánt hozzászólni, mintegy lezárva azt?

– A szabadkőművesség valahogy tabutémának számít a történettudomány görcsösen pozitivista hazai művelői között. Én nem akartam semmi egyebet mondani, mint azt, hogy a szabadkőművesség történeti jelenség, ha úgy tetszik, „társadalmi tény”, és mint ilyen, igenis vizsgálható, sőt, vizsgálandó. Az más kérdés, hogy a vizsgálata nehézségekbe ütközik, hiszen egy titkos szervezetről van szó. Azt sehogy sem értem, hogy miért kellett évtizedeket várni, hogy valaki szisztematikusan elkezdje vizsgálni a százezres nagyságrendű szabadkőműves iratokat, amelyeket a páholyok betiltása után koboztak el. Miért van az, hogy a levéltár-fetisizmusban szenvedő céhes történészek ódzkodtak ettől a kitűnő irategyüttestől? Miért lehet olyat mondani, hogy az 1920 előtti elit és értelmiség jó részét soraiban tudó szabadkőműves páholyoknak ne lett volna semmiféle hatása? Csak nem arról van szó, hogy ez szembe menne az 1945 után vérrel megírt új kánonnal? Hogy még a megátalkodott „horthystáknak” is lehet valami igazsága? Nos, ez a kérdéseknek az egyik része. A másik, hogy azoknak, akik 1918 előtt a szabadkőművesség ellen beszéltek, miért nem jutott eszükbe egy saját titkos társaság létrehozása? Miért nem befolyásolták a hazai szabadkőművességet nemzeti, intrazigens irányba? Mert amikor azt mondjuk, hogy „szabadkőműves”, akkor a szélsőliberális és hasonló jelzők jutnak eszünkbe. Pedig volt a dolognak egy hazafias irányzata is, amely valamilyen okból kisebbségbe került. De miért ne lehetett volna nemzeti szabadkőművességünk? Ebben az írásban megkockáztattam egy feltételezést, ami a kérdést a nagyhatalmi erőterrel helyezi összefüggésbe. Tegyük félre tehát a zsidóság szerepét boncolgató, rosszízű feltételezéseket, és próbáljunk európai léptékben gondolkodni. Arról van szó, hogy a francia politika a Duna-medencében már 1914 előtt is próbált valamilyen

németellenes bázist találni. Miután a magyar nemzeti eszmében csalódtak, megkezdtek a tájékozódást az úgymond „elnyomott” nemzetiségek irányában. Idehaza pedig a magyar nemzeti eszmét romboló, a magyar államot befeketítő vonalra tettek. De ne gondoljunk valamilyen központi döntésre, hiszen a szabadkőművesség is inkább a politikai szalonok franchise-rendszere volt, mintsem egy központilag irányított szervezet. Szóval szó sincs itt szabadkőműves Kominternről, inkább az egész egy MLM rendszerre emlékeztet, persze nem pénzbeli javakat keresnek, hanem politikai építkezésről van szó. Összességében nem tudom elképzelni, hogy az erősen szabadkőműves vállalkozású francia III. Köztársaság kihagyta volna ezt a politikai befolyásoló-eszközt, a soft-power politika korabeli csúcstermékét, amelyen keresztül elég volt – elnézést a képzavarért – egy szoftvert telepíteni a fejekbe, s ezután az eszmék, vélemények, gondolatok a fejek között szinte „politikai felszívódással” terjedtek. A francia szerepvállalásra persze nincs mindent kizáró bizonyítékom, pusztán a gyanú merül fel. De ez a gond a huszadik századdal, hogy ha az ember hosszú ideig tanulmányozza – különösen az egyes szolgálatok dokumentumait –, akkor kissé paranoiássá válik.

– *Nem követtem rendszeresen a 2014 februárjában létrejött Nemzeti Emlékezet Bizottság (NEB) tevékenységét, de elmondhatom, hogy nekem, és szűkebb munkahelyi környezetemnek nagy élmény volt a NEB támogatásával elindult Farkasverem című Karc FM történelemóra Belényesi Csaba szerkesztésében. 2016 őszétől csaknem háromszáz adáson keresztül hallgathattunk kerekasztal beszélgetéseket a huszadik századról és a kommunizmus bűneiről. Csak ajánlani tudom az ő és az Ön szerkesztésében 2019-ben megjelent válogatást a műsor legemlékezetesebb darabjaiból. A NEB elnökhelyetteseként intézményük milyen más megvalósult munkáira és terveire hívná fel a figyelmet?*

– A Nemzeti Emlékezet Bizottsága fordulatot jelentett a modernkori történelmünk elbeszélésében. Nem szeretem a „feldolgozás” kifejezést, mert ugyan hogyan tudnánk „feldolgozni”? És pontosan mi lesz azután, hogy „feldolgoztuk”? Erről még senki nem mondott semmi értelmeset. Közelebb áll hozzám az „elbeszélni” kifejezés, hiszen a történelem nagyon más képet mutat, ha nem egy szovjetizált hagyaték, hanem a külső szempontok alapján mondjuk el a történeteinket, hanem a saját megközelítésünk szerint. Ez már magában foglalja azt is, hogy létezik egy sajátos magyar szempontrendszer – tudom, lesz erre olyan, aki majd „tudománytalannak” bélyegez, meg hogy számonkéri az „objektivitást”. Ettől nem kell megijedni, és a vitákat le kell folytatni. Egy szóval, a NEB tevékenysége azért jelentett fordulópontot, mert különösebb hókuszpókusz nélkül elkezdtuk feltárni a saját történeteinket, és felfedezni a hőseinket. Manapság létezik és virul egy olyan áltörténeti

hozzaállás is, amely a magyart már nem csak a huszadik század első feléért, de a második feléért is felelőssé teszi! Eszerint a magyarok kedvelték és támogatták a kommunizmust, s hogy Rákosi „nacionalista” lett volna. Ennek más célja nincs, mint az, hogy a magyarok kényelmetlenül érezzék magukat a bőrükben. Egyfelől tehát törvényes feladatunkhoz híven több ezer kommunista hatalombirtokos fényképes nevét hoztuk nyilvánosságra – és ahol lehet, igen részletes életrajzzal –, bizonyítva, hogy nem „mi” voltunk a diktatúra működtetői, hanem „ők”. Ehhez kapcsolódik, hogy átfogó jogtörténeti monográfiát szenteltünk az igazságtételnek, beszéltünk annak sikereiről és kudarcairól. Itt bizony el kell mondanom, hogy mivel minden évben előkerül az úgynevezett ügynökkérdés, mi minden évben elmondjuk, hogy nem „ügynökkérdés”, hanem kommunistakérdés van, és most már nem „ügynökközní” kell, hanem az igazságtételt kellett volna végig vinni. De ha már ügynökközünk, akkor csak pontosan, szépen: egyik legnagyobb eredményünk az *Impexek kora* című könyvünk.

Számos kritika érte ezt a munkát, hiszen alapvetően csak egy forrásra támaszkodva írta meg Borvendég Zsuzsa, amiről tudjuk, hogy egy rivális szerv hagyatéka. De ettől függetlenül ez egy nagy fegyvertény volt. Aztán megemlíteném a vidéktörténeti munkacsoportunk tevékenységét. Az a szenvedéstörténet ugyanis még nem volt feltárva, amit a magyar vidék 1945-től kezdve, több erőszakhullám révén át kellett élnen. Ez tetéződött a téjeszesítésben, ami nem a magyar agrárcsodához vezetett, hanem a kistelepülések gleichschaltolásához. Gondoljuk végig, hogy milyen lehetett volna az a vidéki Magyarország, amit a vállalkozó kedvű gazdák – akiket kuláknak bélyegeztek! – működtetnek?! Bizonyára Németh László „Kertmagyarország”-ára hasonlított volna. Utazó kiállításunkat, rövidfilmünket és kiadványunkat az ország összes mezőgazdasági szakiskolájába eljuttattuk, előadók mindenhon rendkívüli történelemórákat tartottak. És most vegyünk egy nagy levegőt, mert nemcsak a vidékről van szó. Egy másik kiadványunkat, a *Magyar Hősök* címűt, azért állítottuk össze, mert, ahogyan Sára Sándor egyik filmjében fogalmazott: „Nem csak azt kell vállalni, amik vagyunk, hanem amik voltunk, és amik lehettünk volna.” Ebben a kötetben olyan magyarok tűnnek fel, akik egyik vagy másik, sok esetben mindkét totalitárius rendszerrel szemben életük egy-egy adott pillanatában hősként léptek fel. Feltűnedezik tehát egy olyan nemzedék, egy olyan társaság, ami a háború után egy saját, magyar történetet valósított volna meg. E helyett egy brutális elitcsere következett, amelynek hatását a mai napig nyögjük. Amikor a rendszerváltás kapcsán a nagybetűs „Hálózat”-ról beszélünk, valójában csak arról van szó, hogy ennek az elitcserének a

következményeivel kell szembesülni. A Magyar Hősök tehát arra szolgál, hogy a saját szereplőinkkel, a saját hőseinkkel népesítsük be a huszadik század második felét. És hadd tegyem hozzá, hogy e könyvből immár színpadri produkció is készült, és most ősszel folytatjuk a bemutatókat.

– A Vörös szalagokat méltatva, Grób László kritikát is megfogalmazott. Idézem: „...rövidebb-hosszabb tanulmányt érdemelne egy csupán odavetett megjegyzés helyett több kérdés is, például a kommunista gyilkosoknak adott ’48-as közkegyelem! Ez egyáltalán nincs a köztudatban (...), bővebb kifejtést érdemelne a Kolozsvár szovjet megszállása utáni történetek leírása. Ezt olvasva döbbenünk rá, mennyire terra incognita számunkra a »kis magyar világ« és a Ceaușescu bukása közti negyven év.” Mit gondol e figyelmeztetésekről?

– Egyetértek azzal, hogy az erdélyi magyar történet nincs megírva. Sőt, a magyar-román viszonyról sincs átfogó képben lefestve. Vajon hogyan állnánk ahhoz mi, magyarok, ha valaki azt mondaná: Románia számára a XX. század a román-magyar ellentét, és versengés évszázada volt? Valakinek már fordult meg a fejében, hogy ’56 után Kádárék még a román kommunista diktatúrával szemben is alárendelt szerepben voltak? Hogy a román elvtársak segítettek a magyar belső elhárítás újjászervezésében? Tudjuk, hogy mit jelent ez? S arról sincs szó, hogy nem nemzeti érdekből ugyan, hanem pusztán a „béketábor” hatalmi logikájából fakadóan egy idő után Kádáréknak terhes lett a román elvtársi segítség, és igyekeztek kibújni a kettős alávetettségéből. Én azonban erre már nem vállalkozhattam, ráadásul a könyvem nem is erről szólt. Pusztán egy epizódot akartam felvillantani, ami beleillett a trianoni országterületen megfigyelhető irányvonalakba. Még egy kérdésre fel szeretném hívni a figyelmet, éspedig Ablonczy Balázs megfogalmazásában: „A nacionalista történettudomány hosszú előkészítő munkájának hála, amely Nagy-Románia születését a román történelem logikus következményeként állította be, az 1918–1919-ben megszerzett területek gyorsan felkerültek a román értelmiség mentális térképére.” Nos, ne szégyelljünk tanulni másoktól. Itt az ideje, hogy a Kárpát-medence egészét visszahelyezzük mentális térképünkre, és népesítsük be saját szereplőinkkel. Ha van igazi értelme a magyar történetírásnak, akkor ez az. Ezért került a kolozsvári fejezet a könyvembe.

NEMZET ÉS BALOLDAL – ILLYÉS ÉS A KOMMUNISTÁK

I.

Mindenki születik valamilyen világképbe, de az már rajta múlik, mit kezd vele. Illyés a társadalmi hierarchia alacsony fokán élő családba, ebből következően a baloldalra született. Ez természetesen nem ideológiát, nem politikai elkötelezettséget jelentett. A szociális kiszolgáltatottság természetes következménye a szociális igazságérzet – ami mindennemű baloldaliság közös nevezője, és ami nem elszánás kérdése, hanem identitásé. Ilyenformán egészen más, mint az a baloldaliság, ami teóriákból, etikai megfontolásokból, kordivatból, álmodozásból, alkalmasint kaland, vagy éppen (coriolanusi) bosszúvágyból születik. Mindenekelőtt abban különbözik a tanult baloldaliságtól, hogy kevésbé kiszolgáltatott: a valóság élménye nemcsak hitelesíti, hanem stabilizálja is. Azaz nagyobb eséllyel óvja a szélsőségektől, a fanatizmustól. Illyés baloldalisága így volt eleve immunis a kommunizmussal szemben – bármilyen vonzerőt is gyakorolhatott rá ifjúi szellemi útkeresése idején, a háború után oly elemi erejű forradalmi messianizmus sokféle eszméi között.

Illyés ösztönösen tudta, hogy mire kell figyelnie. Szociális igazságérzete az oly sokat emlegetett pusztaiak körében formálódott: hogyan tudott volna azonosulni azokkal, akik egyike lehetett volna? A puszták világa olyan posztfeudális zárvány volt, amelynek elfogadhatatlanságát csak tetézte a kapitalizmus. Ennek kritikája a marxizmus maradandó teljesítménye, amire, mint oly sokan, Illyés is fogékony volt, különösen addig, amíg nem szembesült az e tanokból kinövő kommunista ideológiával és politikai törekvésekkel. Az ő baloldalisága nem teóriákra, hanem minden sorából kitűnő személyes tapasztalásra épült. Ez a gondolkodásmód eleve megkülönböztette az elméletekből fogant forradalmiság mozgalmáraitól. Gyakorlati humanizmusa ugyan érintkezhetett a kommunista elképzelésekkel, de azoknak inkább ellensúlya lett, és ahogyan Ady a „Nyugat ellen nyugatot” hozott, úgy Illyés életútja arra példa, miként lehetett valaki baloldali – a kommunizmus ellenében.

Miben állt ez a baloldaliság? Mit jelentett Illyés számára a kommunista messianizmus villanásnyi ideig tartó vonzása, a forradalmi baloldal tevékenységében való részvétel – és hogyan kapcsolódott össze mindez nemzetelvű gondolkodásával? Hogyan védelmezte gondolkodói és alkotói autonómiáját a kommunizmussal szemben? És a későbbiekben milyen kifinomult diplomáciára volt szüksége, milyen személyes kap-

csolatai voltak, hogy meggyőződését föl ne adja, se magát, se másokat ne kelljen elárulnia, hogy úgy törekedjen céljai megvalósítására, hogy ne legyen azok kollaboránsa, akik nélkül semeddig sem juthatott?

A maga szempontjából vállalt, majd kényszerűen ráháruló feladatok szolgálatában példamutatóan helytállt, amivel kivívta a több irányból is rázúduló vádaskodást. Közéletiségét tekintve ez azt jelentette: ha szembezáll az egyik irányból érkező támadásokkal, azzal az ellentétes oldalról érkező rohamokkal szemben válik védtelenné. Ebben a csapdahelyzetben csak vele született, kivételes diplomáciai érzéke segíthette, ami rendre kivívta azok ellenszenvét, akik kizárólagos érvénnyel szerették volna a maguk oldalán látni. Több volt ez, mint értetlenség, sőt, nagyon is kiszámított racionalitás működött benne. A sokféle szélsőség egyaránt érdekelt volt az Illyés reprezentálta baloldali centrális tér szűkítésében: ellenfelei azért törekedtek a körülötte épülő árokrendszer mélyítésére, mert tudták, hogy a közgondolkodás alakításában óriási szerepe van. Ez a szerep irányát-tartalmát és lehetőségeit tekintve egészen mást jelentett a két háború között egy (némileg fogyatékos) demokráciában, mint az 1945 után több lépcsőben kiépülő kommunista diktatúra idején. A változó külső körülmények és feltételek között Illyés gondolkodása következetesen ugyanazokra az értékekre épült – és éppen e következetesség miatt került más és más pozícióba.

Illyés Gyulának és nemzedéktársainak 1918 és 1919 olyan életre szóló élmény volt, mint a későbbi ifjú generációknak 1956 forradalma: olyan események voltak ezek, amelyekben ott volt minden előzményük és következményük. De e nagy sorsfordulóknak is megvolt a sorsuk: éppen akkor nem lehetett róluk beszélni, amikor erre a legnagyobb szükség lett volna. Pedig ezeket a forradalmakat (függetlenül a politikai felszíntől) nem kellett „megcsinálni”, a történelmi idő dobta a magasba őket, lezuhantuk után is éltek azok a problémák, amelyek miatt kiobbantak. Az ellenforradalmak (kezdetben a kádári-szerovi fordulatnak is ez volt a neve) nem tudtak mit kezdeni emlékükkel. Pedig még egy valamirevaló ellenforradalomnak is az a dolga, hogy legalább valamennyit elvégezzen annak a forradalomnak a feladataiból, amelyiknek a helyébe lépett. Kétszer is másként alakult Magyarország sorsa: a hatalom régi-új birtokosai úgy viselkedtek, mintha ami történt, csak aprócska üzemzavar lett volna.

Az első fordulat idején Illyés részben született, de már tanult baloldalisága okán sem tudott megbékélni ezzel a helyzettel. Nem kétséges, hogy baráti köre révén, a maguk „forradalmi buborékjában” kapcsolatba került azokkal, akik szorosabb kapcsolatot áptak a kommunizmus-sal. De egy hitre sóvárgó közösségben, a diákszobák messianisztikus

légkörében kevesebbet számít, hogy pontosan mit gondol valaki (és az az elképzelés miben különbözik a többiek, szintén nagyon különböző eszméitől), mint az, hogy együtt akarják megváltani a – de mit is? Túl azon, hogy az emberiséget, a világot. A munkásosztályt? A parasztságot? A nemzetet? Önmagukat? A nőket? Ez szinte mindegy, a lényeg, hogy mindenki meg akarjon valamit váltani. Ezt a tárgyát megtalálni vélő hitbéli forradalmiságot, amit a lélek Sturm und Drangjaként élt meg Illyés, függetlenül attól, hogy az életút egészét tekintve villanásnyi ideig tartott, nevezhetjük éppen „kommunista” korszakának, attól is függetlenül, hogy a szó pártkötődést jelentő értelmében korántsem volt kommunista. Elképzelései inkább voltak szocialistának vagy szociáldemokratának mondhatók, de valójában csak baloldalisága volt bizonyos – az indulatoktól feszített jobboldali magyar közegben.

Hogy határozott tartalma ellenére ez az adott pillanatban a kapcsolatok milyen képlékeny rendszerébe épült, az életútja minden szakaszában foglalkoztatta Illyést. Több oka is volt rá. Elsőként a maga személyiségének alakulásán gondolkodva, hiszen olyan élményeket, fölismeréseket, tapasztalatokat, kapcsolatokat szerzett e korán belobbant és elhúzódozó szellemi kamaszkorban, ami tárgyi és lelki értelemben is meghatározta további útját, és maga is látta, hogy amikor egy forrongó-alakuló ifjú lélek és sors keresi álmai pályáját, akkor a realitásoknál erősebben befolyásolhatják olyan hatások, amelyeket leginkább a pillangóeffektus fogalmával és a káoszelmélettel jellemezhetünk.

Illyés baloldaliságának története ezért hipotetikusan sem írható le állítólagos kommunizmusával, sokkal inkább a kommunizmus kísértétől és kísértésétől való idegenkedéssel. Aminek alakulása azért különösen érdekes, mert (félig még gyerekkori) baráti köréből többen meghatározó szerepet kaptak a kommunista mozgalomban és hatalomban, és velük való kapcsolata, ha többször szünetelt is, de nem szakadt meg. Ez akkor is figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy vannak olyan kamaszkori ismeretségek, amelyek kivételes erővel kötik a sokban már egymástól nagyon messzire kerülteket. Bármennyire is eltávolodott diákkori baráti körétől Illyés, nem szakított vele, de nem kétséges: ezt nem lehet kizárólag érzelmi-lelki okokkal magyarázni. A kapcsolatok fenntartásának voltak esetleges és gyakorlati okai, de az ambivalenciájuk miatti feszültség visszatérő problémát jelentett Illyés számára. Különösen azért, mert hat évtizeden át láthatta, hogy az ifjú idealisták önfeláldozó rajongása a zsarnokság szolgálatáig vezethetett, és hogyan váltak az egykor bármilyen áldozatra képes álmodókból másokból áldozatot csináló hatalmi megszállottak – vagy éppen miként rettegtek saját eszmetársaiktól. Eközben a valahai társakkal folytatott párbeszéd túlnőtt a személyes

kapcsolatokon: életek, értékek, reménységek, sorsok lettek tétjei. Az egykori kapcsolatok és megújult változataik alkalmat teremthettek aktuális küzdelmek látszólag baráti formák közti megvívásához: kommunista részről hagyománnyá vált az Illyéssel folytatott párbeszéd.

Hogy aztán ezt az Illyéssel sohasem rokonszenvezők miként ítélték meg, az nem tőle függött. A magánszorgalmú ítélkezőket motiválhatta a művészvilágban szokásos féltékenység, személyes sértettség, gyűlölet, de támadásaiknak a legtöbbször ideológiai és politikai okai voltak.

Ezek közül a legfontosabb Illyés baloldaliságának nemzeti tartalma, színezete. Voltak, akiknek szociális elképzelésük megegyezett Illyésével, de idegen volt tőlük az, amit a nemzetről és a demokráciáról gondolt, mások ezzel rokonszenveztek, de elfogadhatatlan volt számukra szociális radikalizmusa. Szellemi kapcsolatainak jelentős részében ezért mindenkor kísértett valamiféle feszültséggeneráló aszimmetria. Ha áttekintjük Illyés életútját, akkor kiderül: ez az aszimmetria a kezdetektől ott van a kommunizmussal való kapcsolatában.

* * *

Illyés közéleti szereplését a népi mozgalomban betöltött szerepe reprezentálja. Fellépése az első pillanattól kezdve kivívta a később urbánusnak nevezett kör elítélését. A Bartha Miklós Társasághoz kapcsolódása még bocsánatos bűn volt, de a Pusztulás-vita már megmutatta a későbbi szellemi polémia fontvonalát. Az Illyés elleni támadások legfőbb oka az volt, hogy Hitler hatalomra jutása után nem a német belpolitikai változások, hanem a magyar nemzeti integritást fenyegető német expanzió veszélyével foglalkozott. Hogy az „urbánus” gondolatmenetben mekkora szerepet kapott a nácik agresszív antiszemitizmusa miatti szorongás, és mennyit a kommunista világhatalmi tervek kisiklása miatti féltékenység, az aligha deríthető ki, de a továbbiakban a kettő összeadódott, és a népi-urbánus vita egyik fontos motívuma lett.

A népiek emblematisztikus alakjaként Illyés a támadások kiemelt célpontja volt, a mozgalom is rendre megkapta a nacionalizmus, a nácizmussal való kacérkodás és a hatalommal történő kollaboráció, azaz a paraszti érdekek elárulásának vádját – ami mögött fölismerhető volt támadóinak a nemzetközi kommunista mozgalom irányvonalához illeszkedése. Eközben, ugyan némi késéssel, a szemközti oldal szélsőségei hasonló buzgalommal támadták az általuk kommunistának mondott Illyést.

Nem kétséges: a harmincas évek közepén a politikai közvélemény hisztérikus állapotba került egész Európában, ami nem volt ellenére Moszkvának, ahol nem adták fel a világméretű kommunista hatalom-

átvétel gondolatát (még ha már az orosz nagyhatalmi érdekek szolgálatába állították is). Ezért a „minél rosszabb, annál jobb” elve jegyében Hitler hatalmának megerősödését egy ideig nem érezték végzetesnek, azt remélve, hogy az eltakarítja az útból a veszedelmes baloldali versenytársat, a szociáldemokráciát.

A világforradalom eszméje a hazai baloldali gondolkodásban is napirenden maradt. Az 1919-ben csődöt mondott magyarországi kommunista hatalmi kísérlet kompromittált vezetőit a Bécs–Berlin–Moszkva útvonalat követő emigráció és hazai szimpatizánsai azért fordultak a népiek ellen, mert azok közvélemény-formáló szerepe veszélyeztette hosszabb távú terveiket. Hogy Illyés nem hozzájuk igazodott, az különösen irritálta őket. 1919-es, a (nagyon) fiatal Illyésről maradt emlékeik okán úgy képzelték, hogy benne nem egyszerűen szövetségest, hanem valóságos fegyvertársat találhatnak.

Ezzel nem állt szembe Illyés párizsi emigrációja, hiszen ott is a mozgalom közelében maradt. Csakhogy Párizs nem volt sem Berlin, sem Moszkva – Illyés útja másfelé vezetett. Jellemző, hogy minden olyan alkalommal távolodott a kommunizmustól (vagy éppen szembe került vele), amikor közvetlen közelébe került. Ugyanakkor látványosan sosem fordult ellene. Neki nem kellett olyasféle módon kiábrándulnia a kommunizmusból, mint pl. Koestlernek, mert bele sem „ábrándult”. Mi több, az ifjúság eszmei útkeresésének kijáró nosztalgiával emlékeztetett azokra az időkre, amikor kommunista idealistákkal találkozott. Ez azonban nem jelentette, hogy az „eszmét” magáénak vallotta volna.

Ezt a sajátos távolságtartást a hithűséget fanatizmusként gyakorló egykori barátai a maguk eszméit követve szívesen értették félre. Nem tudtak mit kezdeni azzal, hogy Illyés, miközben őket (az ifjúságát!) nem tagadja meg, de mégsem lép az ő útjukra. Pedig rajtuk igazán nem múlt semmi, sem Párizsban, sem akkor, amikor 1934-ben őt hívták a szovjet írókongresszusra, és nem a kommunista József Attilát. (Ami egyébként abszolút logikus döntés volt: a pogányokat meg kell téríteni. Kiirtani az eretnekeket kell.)

Illyés baloldalisága ezért keltett folyamatosan indulatokat, kiváltotta azt a kommunista követelést, hogy „valljon színt”, mert nem akarták elhinni, hogy színvallás az is, he nem tesz mellettük hűségnyilatkozatot. De ezzel a sajátos ideológiai rezerváltságával céltábla lett, és meg kellett tanulnia elviselni az őt ért támadásokat. Naplójában 1935-ben már sajátosan letisztult keserőséggel ír erről. A belterjes irodalmi életben, ahol mindig mindenki mindent visszamond, természetesen tud a kétkulacsosság vádjáról, a jobbra és balra behódolásáról szóló mendemondákról. Egy Babitséknál töltött este után (ahol költőtársának Németh

László-ellenes indulatát akarta mérsékelni) jegyzi fel: „Szegény betegek ők, Laci is – csak én vagyok egészséges, aki mindenkitől kapom a sértést és pofont. Kétkulacos vagyok, vagyis két kulacccsal vernek.”¹

Megjegyzését személyes elkötelezettségeinek kettőssége határozza meg: neki Babits és Németh László akkor is egyaránt fontos volt, ha konfrontálódtak. Arról, hogy őt mi motiválta néhány héttel korábban írt. „Nem vagyok sem opportunist, sem áruló. Egy célom volt mindig. A zsellérség és cselédség sorsán javítani. E célból mindenkivel társulok. Különböző mozgalmak közeledtek e kérdés felé, én valamennyit támogattam, a szocialistákat éppúgy, mint az ifjúsági egyesületeket. Tehát én vagyok a fix pont, a világ hullámszik körülöttem. Amelyik eltávolodik tőlem, azt nem én hagyom ott, hanem az lesz árulója az én problémámnak.” A megjegyzés azzal záródik, hogy „a történelem ítél”.²

Csakhogy ez az ítélet fölöttébb bizonytalan, a történelem ítéleteit is gyarló emberek fogalmazzák, és ami rosszabb: ők is értelmezik. Nemcsak az elmúlt évtizedekben, de években is hallhattunk dermesztő időkből ismerős tónusú, megalapozatlan bírálatokat Illyésről, három évtizede lekommunistázása járja, részben az egykori urbánusok (kommunistából liberálissá előlépett) örökségének folytatóitól, részben a nemzeti oldal fanatikusai részéről.

* * *

Egy korszak kimagasló életművének, az abban kifejeződő értékeknek és a század egyik meghatározó politikai ideológiájának kapcsolata fontosabb kérdés annál, mintsem denunciánsok és ismerethiánnyal alátámasztott előítéletek határozzák meg a róla szóló diskurzust. Illyés baloldalisága azért fontos, mert némely vonásában karakteresebben jelenik meg benne e gondolat történetisége, mint sok hozzá közeli eszmetársánál. Foglalkozhatnánk tehát Babits, Kosztolányi, Kodolányi János, Veres Péter, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Bibó István és Németh László (a névsor oldalakon át folytatható) baloldaliságával és alkalmasint a kommunizmussal való szellemi (vagy más) kapcsolatával is, vagy éppen Kasák, József Attila, Nagy Lajos, Derkovits baloldaliságának kommunista vonásaival.

Nem lehet kétséges, hogy a kommunizmus egyike volt a 20. század legnagyobb hatású szellemi és politikai áramlatainak. Történelemformáló erővé az I. világháború utáni lázas periódusban, az orosz forradalomban kivívott győzelmével vált. Szellemi kisugárzását a sztáliniz-

¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp. 1986, Szépirodalmi. 78.

² Uo. 70.

mus rémségei ellenére is meg tudta őrizni, a II. világháborúban győztes Szovjetunió pedig világforradalom nélkül is Európa szívéig terjesztette ki uralmi rendszerét. Megjelenésének, sikereinek évtizedeiben jelentése és jelentősége, törekvései elképesztően sokat változtak. Korai emelkedett filantrópiájától a világtörténelem legbrutálisabb tömeggyilkosságait rendszerszinten igazoló eszmeiségének megítélésében ezért mindig oda kell figyelni arra, hogy miről, melyik periódusáról beszélünk. Az viszont biztos, hogy politikai jelentkezésének lényegéhez tartozott a baloldali gondolkodás kisajátítására irányuló törekvése, e harcában legalább olyan következetes és kegyetlen volt, mint a vele szembenálló áramlatok elleni küzdelmében.

* * *

Ebből következik, hogy sokak számára nehezen értelmezhető Illyés és a népinek nevezett iskola baloldalisága, ami némelykor kifejezetten radikális volt. Tény, hogy baloldali és radikális a kommunizmus is, akár mint eszme, akár mint politikai mozgalom, párt. Ennyi bőven elég volt ahhoz, hogy egymásba ütközzenek. De ha volt Magyarországon nagyhatású ellenfele a kommunizmusnak, a népi mozgalom volt az, benne Illyéssel, mint a néhány meghatározó tekintély közül is elsővel.

Egy összeurópai szociális válság idején a pártpolitikában csak határozott szociális programmal lehetett sikeresen szerepelni – és a szociális elkötelezettsége a baloldali gondolkodás legfontosabb pillére. A háború befejeződésekor tízes évei végén járó Illyés elkötelezett baloldalisága, kommunista baráti körével való intenzív kapcsolata idején általános volt a különféle szocialista törekvések jelentkezése. Erős pozíciókat szerzett a szociáldemokrácia, a keresztényszocializmus, az agrárszocializmus, ide sorolható még a szindikalizmus is. A nagy szocialista áramlatoknak sok színe volt – így a kommunizmus is elfért mellettük. Szocialistának indult Benito Mussolini is, és a náci párt is szocialista pártként határozta meg magát.

A baloldaliság azonban nem ekkori találmány volt, Illyése is inkább gyökerezett 1848 és 1849 forradalmi radikalizmusában (amely attól lett baloldali, hogy a feudális felfogással szemben a „népet” is beemelte nemzet fogalmába). Ennek hátterében összetett, nemcsak a társadalom, hanem a család történetében meghúzódó tényezők hatottak. Az a társadalmi helyzet, amelyben az uradalmi gépész jogállása a szegődött cselédkéhez volt hasonló, de családját mégis jóval azok fölé pozicionálta, amit mentálisan is igazolt a sokféle tradíciót összefogó rokon hálózat (benne a gazdatársadalomhoz kötött, de azon kívül maradó juhász-

számadó nagypapa, vagy a lelkesz ős). Ez köztes helyzet, a szűkebb családon kívüli igényességével, a magasabb státusz emléke és az emelkedés vágya elválasztotta a családot környezetétől – amelynek életmódját élte. Ebből adódóan másként élte meg a szociális igazságtalanságok rendszerét is. Illyés így egy olyan közegbe született, amely eleve elrendeltem csak baloldali lehetett, és csak idő és alkalom kérdése volt, hogy az milyen formát talál magának: a világháborús összeomlás elhozta az alkalmat, hogy megkereshesse a maga szerepét. Nem volt ez olyan egyszerű: a háború kitörésekor tizenkét éves, a végén tizenhat, a kamaszkor békés körülmények között is testi-lelki forradalom, hát még ha egy társadalmi forradalom felé közelítő világban zajlik, amely ugyancsak a maga irányát keresi.

* * *

Illyés úgy volt közéleti ember, hogy 1945 előtt pártpolitikai vagy közvetlen ideológiai értelemben nem volt politikus, mégis némelykor megkerülhetetlen politikai tényező lett (ahogyan, akarata ellenére, de mégis kedve szerint, Németh László). Gondolkodása, elvei, értékrendjei nem sokat változtak, de a történelem egymást gyorsan követő fordulatok között rendre más összefüggésrendszerbe kerültek. Magatartása következetes: minden lehetséges eszközt megpróbál fölhasználni céljai eléréseért. Ezért vállalja a beszélgetést Gömbössel, ugyanezért Révai-val, Rákossal, Kádárral, Aczél Györggyel. E kapcsolatok nem barátiak, Illyés sajátos jószolgálati küldetést teljesít. Más kérdés, hogy mindig tudja, személy szerint mennyit érnek tárgyalópartnerei, közéleti diplomáciájában pontosan fölméri kvalitásaikat, emberi minőségüket, és ennek megfelelően kezeli ezeket a kapcsolatokat, ami a civil politizálásban különösen fontos.

Formális politikai szerepet csak a koalíciós időkben vállalt: nem háríthatta el a korábbi, irodalmi és „civil” szerepvállalásából ráháruló feladatokat. Ez sokkal inkább az írói erkölcs parancsából következett, mint valahai ideológiai kíváncsiságból, politikai törekvésekből: eljött az a pillanat, hogy ténylegesen tegyen azokért, akikért mindig is tenni akart. Ha ezt nem vállalja, az egész addigi életútjának megtagadását jelentette volna, hiszen az iskolapadból kilépve kezdte el a maga harcát.

Az elvetélt forradalmak utóvédharcai, a politikai szerepük miatt (okkal vagy méltatlanul) üldözöttek családjainak segítkezésében való részvétele, mozgalmi kapcsolatai miatt fenyegetettsége okán hagyta el az országot, majd hazatért utáni tevékenysége politikai értelemben egy irányba mutatott. Előbb a bel-, majd még a külpolitikai okok miatt meggyötört nép és néprétegek sorsának jobbítása volt a célja – előbb egy

pártrendszer periferiáján, majd a baloldali és nemzeti célokat egyeztető társadalmi mozgalmak keretei közt. Ha a magyar társadalomban felgyűlt feszültségeket a forradalmak nem voltak képesek megoldani (sőt, a kommunista hatalomátvételével tartósan ellehetetlenítette megoldásukat), csak a lehetségesnek (és elkerülhetetlennek) tartott reformok útját kellett járni. Ez eleve a kommunista út elutasítását jelentette – ezt messzemenően bizonyították a kommunista szimpatizáns közegekből induló támadások.

Az 1945 utáni új helyzetben a megelőző évtized elképzeléseinek megvalósításaért vett részt személyesen és közvetlenül a politikában. Nem maradhatott ki innen azért sem, mert jószerint egyedül neki voltak olyan személyes kapcsolatai a Moszkvából hazatért kommunista vezetőkkel, amelyekről esetleg remélni lehetett bizonyos ügyekben némi meggyőző erő.

Kapcsolatrendszere egészen kivételes volt: az elpusztításra szánt régi elit vezetőitől (Imrédy, Bárdossy, Szombathelyi) a kommunistákig (Rákosi, Révai) ért, aminek megvolt a maga kockázata. Egy tudatosan polarizált rendszerben szinte automatikusan célponttá válik, aki a pólusok közelítésén dolgozik. Az ország szovjet megszállása után gyorsan nyilvánvaló lett, hogy nem a demokratikusan választott kormányé a végrehajtó hatalom, hanem a megszállóké, és az ő akaratukat a kommunista párt és vezetése közvetíti. Ebben a helyzetben Illyés egykori kommunista-közelsége éppúgy gyanús lett, mint az, ahogyan a kommunizmust sohasem tudta a magáénak elfogadni, sőt a népi mozgalom, bármennyire is bizonygatta Révai József nagy tanulmányában (*Marxizmus és népiesség*, 1938), hogy mennyire közel állnak a kommunistákhoz, valójában kifejezetten szembehelyezkedett velük. Ez a szembenállás azért nem volt igazán látványos, mert maga a kommunizmus sem volt az.

II.

Illyés önéletrajzi természetű regényei (*Kora tavasz*, *Hunok Párizsban*, *Beatrice apródjai* és a többi) – regények: irodalmi alkotások. Több okból is sok bennük a fikciós elem, de az ábrázolt folyamatok referencialitása ettől nem csorbul. Hely- és személyneveik részben valóságosak, részben az írói fantázia szülte őket, de a társadalmi hangulat hullámmászásának, az atmoszféra változásainak, az eszmék kavargásának bemutatása a lehető legpontosabb. Egészében az ábrázolás olyan tárgyilagos, akár egy hitelességre törekvő napló: Illyés nem kifejezi, hanem ábrázolja saját szubjektivitását.

Ebben különös súllyal jelenik meg mindenkori útkeresése. Az egykori lázak, fellángolások, a naiv hittel megélt útkeresés kora egyfelől kikezdzhetetlen pontossággal, másrészt az ifjúság szenvedélyeinek és gyarlóságainak kijáró nosztalgikus iróniával jelenik meg. A regényeknek (nagyon változó mértékben!) csak egyik vonulata (vagy villanása) vág ebbe az irányba, azok, ha maga az író is (illetve alakmása) a főhősük, túlmutatnak személyén. Ugyanakkor nem-fikciós szépprózai alkotásaiban is (*Oroszország, Puszták népe*) személyesen van jelen, vagyis az azokban elmondottak is számos helyen alkalmasak szellemi útjának megismerésére. Költészete kevesebb információt kínál fejlődésregényének tárgyi megismeréséhez. Ami az életmű egészét illeti: Illyés írói-költői alkotásai a legkevésbé sem igazolják a kommunista voltáról szóló legendákat. Csak azért nem mondható, hogy egyetlen sora sem mutat ebbe az irányba, mert huszonévesen, rövid szürrealista kalandja keretében született néhány, mozgalmi vonatkozásban értelmezhető verse.

* * *

Illyés prózaírói életművének első, reprezentatív darabja a Szovjetunióban tett utazásáról született beszámoló. Napló, de nem egészen az: változó okokból sok mindennek ki kellett maradni belőle, még a megjelent mű alapjául szolgáló személyes feljegyzésekből is: Illyésnek ekkorra már volt elképzelése arról, hogy nem lehet egészen biztos abban, hogy csak ő vagy azok olvashatják jegyzeteit, akiknek szánja őket. Azt is tudta, hogy a nyilvánosság elé szánt anyag sem csak a honi cenzúra vagy a jobboldal szemében lehet botrányos, hanem a baloldal is ádáz figyelemmel olvassa – hiszen sokak szemében már az is botrány volt, hogy (Nagy Lajos mellett) éppen ő utazhatott az 1934-es szovjet írókongresszusra.

A közvéleményben és önmaga számára is sokáig csak költőként azonosított Illyés naplója nem elsősorban poétikai értelemben volt újdonság: a Szovjetunióban tett utazása a kommunizmushoz való viszonyában is döntő fordulatot jelentett. Meghívását minden bizonnyal megnyerésének szándéka indokolta, de ez a szándék a visszájára fordult. Illyés közvetlen tapasztalatokat szerzett arról, amit korábban is sejtett: a kommunizmus embertelenségéről, amivel személyesen korábban is találkozott. Először 1919-ben és röviddel utána, amikor ugyan részt vállalt részben kommunista háterű illegális szervezetek tevékenységében, miközben szellemi-eszmei értelemben a kommunizmus már nem vonzotta. Ez az idegenkedés fokozódott időleges emigrációja idején. A *Hunok Párisban* idevágó részeiből kiderül, hogy hazatértében az erősödő honvágyon és nemzeti elkötelezettségén túl annak is nagy szerepe volt,

hogy rá kellett ébrednie: abban a szakszervezeti keretek közti mozgalmiságban, amely társaságát, megélhetését, szellemi közegét biztosította, ott van egy számára vállalhatatlan szektás gondolkodásmód: a pártszerszűség kommunista elvárása.

Az *Oroszország* alapvetően semleges hangnemét így nem (csak) a cenzúra miatti visszafogottság indokolta, hanem a kommunista rendszerrel szembeni fenntartásai is. Ennek a gyanakvásnak sokkal mélyebbek az alapjai, mint a mozgalommal kapcsolatos tapasztalatai. Nem szokás számolni Illyés átfogó tájékozottságával, nem véletlen, hogy megélhetését az MNB vezetői számára készült sajtószemlék biztosították. Ami azt jelentette, maga is naprakészen követte a vezető (francia) lapokat. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy Illyés nagyon is pontosan tudta, hova megy. Így sejthette, mit mutatnak majd meg neki – és mit nem. Tudnia kellett, hogy a részben mesterségesen is erősített éhínség áldozatainak száma sokmillió nagyságrendű volt, de azt is, hogy a termőre forduló beruházások alapjaiban formálták át az egykori Oroszországot. Azt is tudta, hogy milyen különbség van a szovjet rendszer valósága és a kommunista mintaállam propagandájában mutatott arca között. Aziránt sem lehettek kétségei, hogy a nyugati értelmiségnek mutatott kirakat milyen megtévesztő.

Ezért is indítja könyvét a Potemkin-jelenségre utalva, hozzátéve, hogy ő ugyan a teljes valóságra lenne kíváncsi, de könyvében csak arról fog írni, amit személyesen látott vagy hallott. Nem száll tehát vitába vendéglátóival, és más forrásokból szerzett-kapott információk fölhasználásával nem kommentálja tapasztalatait. Ez a rezerváltság kelthet olyan látszatot, mintha a szovjet rendszer propagandistája lett volna, miközben nem tett mást, minthogy magát a propagandát is tárgyyszerűen ábrázolta – ahogyan azt könyve bevezetésekor ígérte. Ezért pozitív tapasztalatainak rögzítésekor sem lelkesedik, és amikor valami érezhetően ellenére van, akkor sem ítélik. A könyv patikamérlegen kimért egyensúlyai a Zilahy Lajos által a népi mozgalom vezéralakjai és Gömbös közt összehozott találkozón is előkerülnek (mellesleg Zilahy volt az orosz napló legfőbb megrendelője). Gömbös megkérdi, hogy „a színigazat írtad legalább?” Illyés habozás nélkül rávágja: nem. „Megmondtam, milyen nehéz feladat volt; már nem is művészi, hanem bűvészi. Amennyit elhallgattattak velem még így is a dicséretekből, ugyanannyit hallgattam el önszántamból a kifogásolandókból. Így kellett mérnem a dolgot, hogy a végleges benyomás azért mégis a valóságnak feleljen meg.”³ Nem állt tehát be a propagandisták sorába, de nem is viselkedett

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, 1986, Szépirodalmi, 94.

úgy, mint a kommunista renegátok, akik szemük kinyílása után még önbecsapásuk fájdalmát is egykori ideáljukon akarják leverni. Jóllehet látta, hogy a kommunista utópia vállalhatatlan áron valósul meg, de baloldali elkötelezettsége visszatartotta attól, hogy ennek közzétételével közvetve azt a hatalmat segítse, amelyik ellen harcolt.

Jellemzően olyasmit méltat, ami statisztikai adatként siker: szól a mindenfelé dolgozó traktorokról és keringő repülőkről (amiből kiviláglik az ipari fejlődés dinamikája), a gigantikus építkezésekről. Az emberi dimenzió, óvodák, lakások, munkások kategóriába sorolása, az igazságszolgáltatás képében ugyanannyi az elismerés, mint a gyanakvás, vagy éppen bizonyosság a szovjet propaganda természetét illetően. Ilyen például az a beszámoló, mely egy csodálatos büntetőtelepen tett látogatásról szól. Ebben úgy tombol a nagyszerűség, hogy abból kitetszik: csalás az egész, maga a rács nélküli börtön, ahova szabadulásuk után visszaszöknek a jó útra tért bűnösök. Ezzel a nevelési hőskölteménnyel szemben ostorcsapásként pattan az a pár szó, amelyben arról értesülünk, hogy a politikai foglyok a sarkkörön túl raboskodnak. A termelési sikerekkel szemben az emberi dimenzió csalódás: a mindenütt felbukkanó, elérvult, tragikus sorsú, csavargó gyerekek sorsa iránti közömbösség, a templomok, a hívek és az egyházak helyzete elfogadhatatlan azok számára, akiket nem ragad magával a jövő csodálatos eredményeibe vetett hit fanatizmusa.

Illyés több időt töltött a Szovjetunióban annál, mintsem ne látta volna, mi van a kirakat mögött: a csavargásra kényszerült, tragikus sorsú gyerekek, a „bezprizornyikok” jelenléte letagadhatatlan valóság volt. Egyúttal hátborzongatóan természetes alkalmat adott a kérdésre, a kapott válaszok is remítők voltak. Amit a kulákok elleni harcról hallott, önmagában is remítő volt, amit tovább fokoztak a kulákellenes propaganda képtelen történetei. Illyés összefoglalójából közvetlen reflexiói nélkül is érezhető, hogy mit tart a mondottakról: azért ismerteti az elhangzottakat, hogy megmutassa, meddig lehet jutni az áldozathibáztatásban.

Amit kommentár nélkül közöl, az egyenértékű az elutasítással. Mi mást is jelenthetne annak ismertetése, hogy bolsevizmus ideológiája nem tűrhette el az éhezést, a reménytelen nyomor, az áruhiány valamicske javulását, mert az nem a tervgazdaság és a kollektívizmus vezérelte hatalom eredménye volt? A vendéglátók akaratlan őszinteségi rohamából derül ez ki, amit azzal váltott ki Illyés, hogy Mussolini Olaszországnak jóléti vívmányait említette. „Remek utakat, zsúfolt üzleteket már mi is csinálhattunk volna” – szól erre orosz író társa, és elmondja: volt egy időszak, amikor „az üzletek kirakatát kinyomta a mindenféle jó holmi. Ruha, élelem, papiros – minden volt. A kispolgárság föllélegzett.

[...] Nahát épp az, hogy föllélegzett: az volt, nem valami nagy baj, csak figyelmeztetés. Lerontottuk az egészet.”

Illyés, aki tudja, hogy ez mit jelentett, közbekérdez: „Hibás út volt?” „Eltalálta. A NEP vége felé az orosz élet alig különbözött a nyugatitól. Ismétlem, minden volt, a legapróbb közszükségleti cikkek, luxuscikkek is. Kitűnő angol szövet, német fényképezőgép.” A magyar vendég nem érti, hogy ez miért volt baj. Azért, úgymond, mert mindez importcikk volt, és ez fenyegette a szovjet rendszer szuverenitását. Amihez bölcs utókorból hozzátehetjük: az életszínvonal emelkedésének a nehézipari (hadiipari?) beruházások felgyorsítása érdekében is véget kellett vetni.

A helyiek szerint a helyzet súlyosságát mutatta, hogy még a parasztok is meg voltak elégedve. „Termeltek, termeltek, de még milyen jól termeltek... A felszabadított parasztok, akik megkapták a földet, megindultak azon az úton, amelyen Európa minden felszabadított parasztsága a múlt században végighaladt, míg megérkezett a szép polgárosodó világba, ami igazán nem lehetett a mi célunk” – folytatódik az ideológiai gyorstalpaló. A konszolidáció, a termelés fellendülése, és a gazdagodás ismét osztályokra tagolta a parasztságot, így aztán rövidesen „majdnem annyi kizsákmányoló volt benne, mint azelőtt”. A vendéglátók szerint „már a földosztás körül baj volt. [...] A jobb földeket a módosabb, tekintélyesebb parasztok szerezték meg. Lassanként megszerezték azok földjét is, akiknek nem volt igájuk, kellő fölszerelésük. Volt olyan paraszt, aki – holmi bérlet, feles föld címén – ötven-hatvan cselédet is tartott.” Vagyis a paraszti jólét a rendszer belső rendjét feszegette. Ezért „megkezdődött a vidék átszervezése, ami nem volt kisebb dolog, mint amikor az ember kiráz egy kas méhet. Fölborult újra minden.”⁴ Részletekről nem esik szó, de világos: ilyenkor a méhek csípnek, azaz ellenállnak, vagyis a hatalom csak erőszakkal vihette véghez az „átszervezést”...

A parasztok sorsáról írva Illyés azzal nyitja összefoglalóját, hogy az „1917-es forradalom a város forradalma volt”.⁵ Az ugyan meglehet, hogy a forradalom kezdetén a parasztság is támogatta a kommunistákat, mert sorsának jobbra fordulását várta tőlük. Ami valamiféle polgárosodást jelentett volna – de így rögvest szembekerültek a forradalommal. „A két lázadó testvér egyszerre szemben találta egymást. A kalapács elvált a sarlótól, és újabb ütésre emelkedett.”

1928-ban a párt és teoretikusai úgy gondolták, hogy egy „második forradalom” keretében a parasztságot is be kell terelni a világforradalmi

⁴ Illyés Gyula: *Oroszország. Útirajz / Naplójegyzetek / levelek*. Szerk. Illyés Mária, Horváth István és Babus Antal. Bp. 2019, Magyar Napló. 75–77.

⁵ u. o. 137.

karámba. Ez nem volt egyszerű, még vendéglátói is azt mondják, hogy „a kalapács nem ütött le a sarlóra, csak akkor, ha a sarló is fegyverré egyenesedett”. Ami a moszkvai kommunisták szerint azért történhetett, mert „a parasztok a nehéz fejükkel nemigen értették a dolgot, és kiegyenesítették a sarlót. »Igen, túllőttünk a célon – mondták a rábeszélők, tévedtünk« – ismerték be őszintén és nyugodtan, olyan nyugalommal, mintha egy fizikai kísérlet során ejtett tévedésről volna szó. Azt hiszem nem éreztek bűntudatot.”⁶

Elhatározásához híven Illyés nem ír arról, hogy a hiányzó bűntudat okaként mire gondol. Az akkori újságolvasó többet tudott erről, mint a mai, a kalapács és a (kiegyenesedett) sarló „vitája”, az ukrainai éhínség és az orosz vidék szinte polgárháborús viszonyai a kor sajtójából ismeretesek lehettek, nem kellett feltétlenül kitérni rájuk. Beszédesebb, hogy a meghívóik miként bagatellizálták a történeteket – ha egyáltalán tudták, mi zajlott országukban. Úgy tűnik: nem tudták, főként valós dimenzióiról nem lehetett tudomásuk. (Ha mégis, akkor életveszélyes lett volna szólniuk róla.) A nagyvárosokba sodródott, csavargásra kárhoztatott gyerekek tragikus sorsa nem rendíti meg őket: hiszen azok „kulákok gyerekei”. Ami közvetve annyit jelentett, hogy úgy kell nekik.

A hallottakhoz Illyés hozzáteszi: „Szabad közbevetőleg egy észrevételt? Nem én jöttem rá először: A parasztot mindenki lenézi. Lenézi a polgár, az arisztokrata, a kereskedő, a hivatalnok. Megveti az is, aki belőle származik. Kifejezhetetlenül lenézi, aki belőle él. Akik esetleg szeretik, azok sem őket szeretik, hanem a célt, amelyre föl szeretnék használni. Tegyük föl, hogy az orosz munkásság szerette őket. Bizonyos, hogy a célt jobban szerette náluk is, különben kíméletesebb lett volna.” Beszélgetőtársai ennyiből is érzik, hogy nincs meggyőzőve, és tovább próbálkoznak. A kulákok alávalóságát azzal gondolják bizonyíthatónak, hogy azok „seregestül küldték világgá a gyermekeiket”. Ehhez Illyés teszi hozzá: „Nemsokára ők maguk is útra keltek: deportálták őket”, ezrével Szibériába, ahol, ahogyan a helyiek mondták, külön kolhozokat létesítettek számukra. Mások, akiket csak kitiltottak falvaikból (értsd: elűzték otthonukból), kisebb csoportban heverésztek itt-ott, miközben lett volna munkásfelvétel a gyárakban. „Nem, nem akartak dolgozni a szovjetnek, inkább éhen haltak.” (Tehát nekik is úgy kellett...)

A kérdésre, hogy valóban szükség volt-e ilyen fokú kíméletlenségre, határozott a válasz: „Milyen más út lett volna?” Illyés próbálkozik: „hát milyen az a szocializmus [...], melyet nem lehet békés szóval megértetni?” Az újabb válaszban is ott az érzéketlen magabiztosság: „Megér-

⁶ u. o. 138.

tetni? [...] Hát meg lehet értetni egy kapitalistával, hogy adja ide a vagyonát, hogy kommunista legyen? Egyszóval, úgy bántak el velük, akár annak idején a kapitalistákkal. – De csak a kulákokkal! [...] A beavatkozásra csak ott került sor, » ahol a szegényparasztságot még egyszer föl kellett szabadítani a rajtuk basáskodó gazdag parasztok alól«. Főleg a Kaukázusban és Ukrajna némely vidékein.”⁷ A továbbra is meggyőzötteknek tűnő Illyésnek végső érvként aztán a történelmi szükségszerűségekre hivatkoznak...

A Moszkva parasztpolitikájáról feltett óvatos kérdéseire kapott válaszok igazolják az Illyés fejében élő képet, és megerősítik aggodalmát, a magyar parasztság jövőjét illetően: hogy mi várhat rá, ha a közeledő európai háború utáni újrendeződés után Magyarországon a moszkvai modell kerül bevezetésre. Tapasztalatai abban erősítik meg, hogy valamiként elébe kell menni annak, ami közeledik, úgy kell átformálni a magyar társadalmat, hogy ellent tudjon állni háború felé sodródásnak, és majd egy esetleg rátörő szovjetizációnak. E felismerések teszik igazán eltökéltté az elkövetkező évek közéletiségében, noha a korábbi mozgalmi elkötelezettségétől az évtized közepére eltávolodva már biztos vezető szerepet kapott az irodalom közegében. De – nem menekülhet: ha tenni akar valamit közéleti céljaiért, akkor neki magának kell formálnia az ezt szolgáló mozgalmat, nem számíthat más politikai erőkre. Úgy gondolta, hogy nem forradalomra van szükség, hanem olyan közvéleményre, amely kikényszeríti az átalakulást. Ezért tartott kapcsolatot a változások gondolatával éppen csak ismerkedni kezdő hatalmi elit képviselőivel, de ugyanezért volt fontos számára a kommunistákkal való konszolidált viszony megőrzése is, mert a kívánt változásokhoz rájuk is szükség lett volna. Illyés nem alaptalanul gondolta ezt: a kommunista mozgalomnak volt olyan csoportja, amelyiket okkal tartott megnyerhetőnek (ezt a már említett Révai-tanulmány is bizonyította). Kötél tánc volt ez is: olyan egyensúlyt teremteni, amire rátelepíthető a magyar megújulás programja.

* * *

Az *Oroszország* minden tényszerűsége ellenére csak részben valóság-irodalom, párbeszédei nem jegyzőkönyvi, hanem írói értelemben hitelesek. Ez az irodalmiság is kell ahhoz, hogy Illyés jelezhesse, hogy a sokszor diadalmas látszatok (a mezőgazdasági nagyüzemek működése, a kor színvonalán álló gépek gyártása, a még Lenin által szorgalmazott „elektrifikáció”, a tömeges építkezés) ellenére a szovjet világ nem vál-

⁷ U. o. 140.

totta ki csodálatát. Ahogyan az sem, hogy a kommunisták a parasztság emancipációját nem a paraszti polgárosodás, hanem a proletarizálás útján gondolták elérni. Mindehhez nem egyszerűen kritikusan viszonyult, hanem elutasította – annál is inkább, mert látta, hogy amit 1919-ben még a honi bolsevikok tájékozatlanságával és doktrinerségével magyarázhatott, az a kommunista parasztpolitika lényegét jelenti.

Ez a talán nem is teljesen tudatosított meggyőződése ösztönözte arra, hogy következő írói műveiben olyan képet adjon a vidék, benne a pusztaiak és a parasztság életéről, gondolkodásáról, amelynek tényei egy majdani földosztás, uram bocsá', baloldali parasztpolitika irányát az általa helyesnek látott irányban alakíthatták. Ez pedig szemben állt azzal, amit a moszkvai irányítású kommunizmus tartott kívánatosnak. Amit Illyés a Szovjetunióban és a moszkvai irányvonal honi követői részéről látott, igazolta ellenérzéseit, miközben a magyar vidék állapotáról szerzett tapasztalatai és a hatalomnak a nagybirtokrendszer fenntartásában való elkötelezettsége baloldaliságát erősítették. Ez egyre karakteresebb közéleti szerepében is megmutatkozott: a harmincas évek elejétől az irodalom világán kívül is fontos tényező lett.

Illyés önmeghatározása szerint eközben változatlanul elsősorban költő volt, de az orosz-napló után a közéleti céljainak megvalósítását a verseknél jobban segítő (szép)próza is fölzárkózott költészete mellé: a *Puszták népe* is ezt tükrözte. E prózai vállalkozásaiban ugyanaz a „hasznos akarat” működött, ami költészetét is sokáig meghatározta. Egyértelmű és kemény politikai üzenete mellett a *Puszták népe* ragyogó irodalom is, a maga módján beilleszkedik Illyés személyes fejlődésregény-folyamának láncolatába is. Sajátos képlet: imaginárius önéletrajz, „szerelmes földrajz” és hűségnyilatkozat a szülőföldhöz, családhoz, tágabb társadalmi közeghez, miközben baloldaliságának történetébe csendben beleépül a kommunisták agrárpolitikájával való vitája is.

Nem vitatkozik és tételesen nem cáfol semmit. Csak éppen más utat válaszol – azt is visszafogottan: akinek azonban van szeme a látásra és füle a hallásra, nagyon is érti, mire megy ki ez a játék.

A *Puszták népe* az irodalmi szociográfia műfajteremtő darabja, Magyarország felfedezésének meghatározó eseménye. Tárgyi pontosságán túl személyes vallomás is, Illyés önéletrajzi regényfolyamában is van helye. A rövidesen utána megjelenő első regény, a *Kora tavasz* ilyen értelemben pont a fordítottja: két valóságábrázoló mű (és Petőfi életrajzi esszéregénye) egyértelműen szépirói alkotásnak mutatkozik, de nemcsak az. A szociográfia elsőként társadalmi állapotot, helyzeteket, anyagi körülményeket vizsgál, az érzelmi, mentális viszonyok ezekből mintegy járulékos haszonként bomlanak ki (ha kibomlanak). Illyés (a költő)

világképében ugyan vannak osztályok, de ezeknél fontosabb az ember, a maga érzelmi-tudati világával, és a szellem fontosabb, mint az osztályharc. Kibontakozó prózai életművében a tárgyi-társadalmi valóság megmutatásával, korábban alig ismert területek megismerésének segítségével a közgondolkodásra akar hatni. Ezt célozza a *Kora tavaszt* írva is. *Magyarország felfedezése* nemcsak tájak, társadalmi képletek bemutatását jelentheti, hanem a szellem állapotát, a szellemi folyamatokét is. Sokféleképpen hozzá lehetett volna ehhez kezdeni, a regény-forma lehetővé úgy tette lehetővé a kikezdhethetetlen tartalmi pontosságot, valós történetek és szereplők bemutatását, hogy fikciójába építve nem kellett figyelni egyéni érzékenységekre és érdekekre.

Illyés személyes tapasztalata, hogy 1918–19-ben mivel járt a magyar társadalom szellemi elbizonytalanodása, tehetetlensége. Egy fenyegetően közeledő újabb sorsforduló előtt idézte fel a két évtizeddel korábban történeteket, de nem csak eseményeket, hanem a mögöttük-bennük dolgozó érzelmi-gondolati folyamatokat mutatott meg. Ezt a törekvését indokolta, hogy minderről korábban alig esett szó, erre a hiányra utalva így kezdődik a regény: „felfedezést várok az irodalomtól”.⁸ És hogy mit kellett felfedezni? A forradalmak idejének szellemi örvénylését. Nemcsak társadalmi értelemben, Illyés a maga kora tavaszának légkörét is megidézi, saját gondolkodásának természetét illetően is felfedezőútra indul. „A forradalmak koráról beszélek” – mondja – „Nem történelmi eseményeket festek, emberekkel történt eseményeket is csak annyiban, amennyiben ezúttal is egy lélekállapotot rajzolnak.”⁹

Ez az a lélekállapot, amely a magyar vidék és a forradalmak viszonyát meghatározta, amiből a legfontosabb talán az, hogy *miként nem talált egymásra a kettő*. Ismerve Illyés írói és közéleti törekvéseit meglehetősen világos a célja: egy közelgő újabb történelmi vihar lehetőségére és kockázatára figyelve nemcsak emlékezni, hanem figyelmeztetni akar. Arra, hogy két évtizeddel korábban miként romlott el valami, ami (mindenek ellenében) akár jót is hozhatott volna.

A hangnem az emlékezésé, a közeg a szűkebb szülőföld és a család. Az elbeszélő a kiskamasz a háború kényszerítő körülményei közt idő előtt válik felnőtté, korai érettségében a gyerek és a felnőttet alakító kamasz esetlenségei keverednek. A forradalmakat legmélyebben az amúgy is testük-lelkük forradalmát vívó fiatalok élik meg. A *Kora tavasz* ezt a megfigyelést messzemenően igazolja, akár az az érzésünk is lehet, hogy a forradalom az ifjúságban maradandóbb hatással ment végbe,

⁸ Illyés Gyula: *Kora tavasz*. In Uő.: *Kora tavasz – Mint a darvak*. Budapest, 1972, Szépirodalmi, 11.

⁹ Uo. 14.

mint a társadalomban: Illyés gondolkodását mindenesetre mélyebben formálta. Olyannyira, hogy életútja legmélyebb törvényeként ennek a belső forradalomnak mértékéhez próbálta igazítani a (magyar) világot.

Személyessége mellett a regény egy közösség működését, álmait, gyakorlatát, változtatni akarását, sokféle arcát mutatja meg. Benne az Illyéshez hasonlóan a maguk útját a forradaloméhoz igazító idősebbekkel és fiatalokkal, naivitásukkal, olvasmányaikkal, a helyi társadalom életéről végül döntő külvilággal. Ámulatra méltó az a bőség, amit megláthatunk: szociografikus teljességben állítja olvasója elé Illyés a puszták és falvak alakjait, társadalmi és szellemi rétegződését, és azt, ahogyan ebben a közegben a külső világ eseményei, gondolati-indulati változásából döntések és tettek lesznek. Ez a közeg Illyés baloldaliságának forrásvidéke.

Háború, összeomlás, hazatérő katonák, túlfeszített szenvedélyek feltörése a forradalom külsőségei, programja helyben nem ér túl a földkérdésen, a földosztás követelésén. Ehhez mérve minden ideológia, a világforradalomról, kizsákmányolás-mentes társadalomról, új hitről, messianisztikus ábrándokról csak fölösleges beszéd, szavak halmaza – így is kezelik a falura tévedt agitátorok szónoklatait a helyiek. De a tizenhat éves Illyést a szellemi kamaszálmok, az igazságkereső szenvedély, a hit szomjúsága egy másik dimenzióba vonzza.

Ez a természetes metafizikai szomjúság jellemzi barátait is. Számukra minden új eszme kinyilatkoztatás, és mert a brosúrapar az ilyen időkben éli aranykorát, dőltek is hozzájuk a nyomtatványok. Ez egy másik dimenzió: az összezavarodott, indulatának medret kereső tömeg a maga érdekeit akarta érvényesíteni, a forradalom teoretikusai a világ megváltásáról ábrándoztak és intellektuális kérdéseikre kerestek választ. Ezért ontották történelmi és filozófiai összefoglalóikat – és találtak rájuk közönséget: főként a fiatalok körében akadtak, akik olyan éhesen vetették magukat a a gondolatokra, mint ahogyan a meglett férfiak akartak földet osztani.

Amit Illyés a *Kora tavaszban* megmutat, az a spontán eszmélkedés közege. Az eszmekeresés közös nevezője a baloldaliság volt, sokféleségében elfért a kommunizmus is. Hogy az mit jelentett mint ideológia és hatalmi rendszer, azt a Tanácsköztársaság mutatta meg, de erről Illyés csak sok évtizeddel később írt. Ez a regény a kommün bukásának küszöbén zárul.

A regény története nem felel meg pontosan Illyés életrajzának. Szellemi életútját tekintve még sincs semmi okunk arra, hogy hitelességében kételkedjünk. Így forrásértékűnek tekinthetjük, amit a korszak és közeg gondolkodásában mutatkozó hullámokról ír.

1918 őszén és 1919 tavaszán majdnem minden együtt volt egy valószínű forradalomhoz: a forradalmi helyzet, a forradalom vágya, a forradalmi indulat. Mégis, a forradalom már kirobbanásának pillanatában elakadt. Nem volt hozzá program, szellemi háttér nélkül nem volt szervezett, de még szervezhető sem. Háborús összeomlás, nyomorúság, anarchia, erőszak, gyilkos tömegindulat időlegesen találkozott értelmiségi és hatalmi csoportok sokféle törekvésével. Nem organikusan formált erők mozdultak a változtatásra vagy ellene, hanem a pillanat dobott magasba önjelölt vállalkozókat, miközben egyetlen olyan politikai vezető sem került a hatalom közelébe, aki alkalmasnak bizonyult volna a tornyosuló feladatok megoldására. (Igaz, azok javarészt talán valóban megoldhatatlanok voltak.)

Ebben a kapkodásban 1919 tavaszán az egyetlen céltudatos, magát tudatosan szervező, a közgondolkodás feletti uralmat szakszerűen megszerezni akaró csoportot a kommunisták jelentették. Volt hátterük is. Ha a német háborús érdek az volt, hogy Oroszországot egy forradalom zúdítsa szét, a bolsevizmus moszkvai irányítóinak elemi érdeke a forradalom exportja lett: nemcsak ideológiai okokból, hanem hatalmuk védelme miatt is. Az orosz fogságból hazatérő foglyok már láttak tudatosan fölépített hatalomszerzési manővereket, tudták, mi a forradalmi erőszak. És, főként, tudták, hogy mit akarnak, még akkor is, ha az elfogadhatatlan volt. Az adott pillanatban mégis elfogadhatónak látszott, és a háborús szenvedés kiváltotta közhangulat, a békevágy, a lövészárkok és a hátszobák gyötrelmei után a bolsevik üdvönt elfogadhatóvá tette a csodavárás, minden forradalmi messianizmus alapja.

Az emlékező Illyés mindvégig erről a rajongásról beszél (ezt fogja tenni majd a *Beatrice apródjaiban* is). A vidék kevésbé volt fogékony az eszmékre, Illyés ezt éppen úgy megtapasztalhatta, ahogyan saját eszmei várakozását. Az ideák iránti, rá is ható lelkesedés veszélyéről ezt írja: „Kedvenc igémre gondoltam: mit számít ez sub specie aeternitatis? Majdnem oda jutottam: mit számítanak a szegények? »Fiat ... justitia...«, mormoltam majdnem lenéző mosollyal. Így kezdtem közeledni ahhoz a különös embertelen göghöz és hidegséghez, melyhez épp az emberszeretet csúcsán ér el a tapasztalatlan szív, ahhoz a kegyetlenséghez, ahol épp a túlságosan nagy mennyiségű hit váltódik át más minőséggé: cinizmussá, akár egy inkvizitori legyintéssé... Igen, ezt is megízleltem.”¹⁰ Aligha kétséges: Illyés itt arról beszél, miként kísértette meg – hiába! – őt is a kommunizmus.

Amelynek utópiája hogyan is ne vonzhatta volna az ifjú szíveket? És hogyan ne fogadták volna be a végtelenül egyszerűen elmondha-

¹⁰ Uo. 393.

A tanügy rendezése céljából tartott előadókörút résztvevői. Az első sorban balról a második Püski Sándor, majd Püski Sándorné Zoltán Ilona, Zoltán Margit, Németh László, Gulyás György, Illyés Gyula, Duskó Antal. Békés, 1946. (Fortepan / Németh László Társaság)

tó, a történelmi sebek begyógyítását, igazságot és békét ígérő tanokat az azok megvalósíthatóságában kételkedni sem tudó tanulatlan vagy félművelt tömegek – amikor csúcsértelmiségi körökben is támogatókat, sőt igehirdetőket találtak? Ám gyakorlati értelemben Illyés ekkoriban sem volt „kommunista”, még ha ez az eszmekör ott volt a rá ható eszmék kavargásában. Ennek jelentőségét azonban súlyos tévedés túlértékelni, egy még tízes éveiben járó fiatalember szellemi forrongása nem világnézet.

Illyés maga kései visszatekintésében 1919 őszére teszi azt az időpontot, amittől felnőtt gondolkodását számítja: még akkor is csak 17 éves. Baloldaliság, szocializmus, kommunizmus differenciálatlanul gomolyognak elképzelései között. Azt viszont már tudja, hogy mit *nem* szeretne: azt a parttalan társadalmi kiszolgáltatottságot, amit kevésbé a maga bőrén érez, de maga körül lát. És amire az egyik válasz a csodálatos, a kereszténységből a szabadkőművesség titokzatos kalandjain át (gondoljunk Tolsztojra és Pierre Bezuhovra!), a humanizmus, az értelmiségi filantrópia sokféle politikai-ideológia formát kapó jóakarata, a polgári radikalizmustól a (sokféle) szocializmuson át a kommunizmusig. Ezek a gondolatok eljutnak a kisvárosokba, falvakba is, mindenüvé,

ahol szellemi válaszokra szomjúhoznak. A kamasz Illyésben és baráti körében is van igény a végső kérdésekre kapható válaszokra.

Illyés 1916-tól él Budapesten, diák, és a tanulásnak megvan a maga fura, ellentmondásos presztízse a szülőföld közösségében. Érti a gyánakvással vegyes elismerést, és azt is, hogy abból neki kell igazi megbecsülést teremteni. A képességei megvannak ehhez, és a kamasz Illyés lángelméhez méltó érzékenységgel követi az eseményeket, hanem meg is osztja tudását környezetével. Figyel, figyelmet követel és kap. Elképzeléseit folyamatosan kontrollálja a közösség, ezzel a valóság méri le igazságukat. Nem csaponghat össze-vissza, csak olyan álmai lehetnek, amelyek nem ütköznek a realitásokba. Megtanulja, hogy az ideáknak és ideáloknak megvan a helyük a nekik szánt fiókban, de csak azokkal a gondolatokkal szabad komoly kapcsolatba lépni, amelyek kiállhatják a gyakorlat próbáját. Így formálódik az a magatartás, amely majdani közéleti szerepeinek idealista reálpolitikájában mutatkozik. Kivételes jelenség tehát: ha a kört nem is négyszögesítette, de mégiscsak tudott fából vaskarikát csinálni. Ez persze kínos és nehezen érthető szerep. (Olyasmi, ami mágnesként vonzotta a denunciánsokat.)

(Folytatjuk.)

1% METAFIZIKA

KODÁLY ZOLTÁN

ZENE ÉS TÁRSADALOM

A zene az életnek olyan szükséglete, mint a levegő. Sokan csak akkor vesznek észre, ha már nagyon hiányzik. Némely ember igen kevéssel beéri, mikor pl. éjszakákon át füstös szobában kártyázik. Mégsem élhet nélküle.

Hogy milyen és mennyi zenét fogyaszt: rendkívül jellemző minden népre és nemzetre. Ezért a zenei élet formái mindenütt mások. Változtak a századok folyamán, de mindig a nép vagy nemzet karakterét, annak esetleges változásait követték. [...]

Társadalmi életünk elavult, kisvárosias formái sem kedveznek a zeneéletnek. Nálunk elképzelhetetlen, amit Angliában falun látunk, hogy a földesúr családja, személyzete, a tanító és egyszerű munkások közös énekkarba állnak össze. Pedig az angol csakúgy vagy még jobban fenntartja a társadalmi korlátokat. De a közös munkával elérendő célt mindennek elébe teszi. Nálunk hiányzik az összeműködés, szolidaritás szelleme, ezért nem fejlődnek énekkaraink. Pedig számunkra ma és jó ideig az énekkar az egyetlen járható út a nagy zene, a zenei közművelődés felé, mert a legkevésbé költséges. Nem a férfikar, korlátozott és művészetben inneni irodalmával, hanem a vegyes kar. De hol vagyunk még attól, hogy köztudattá legyen: amit a zene nagyjai mondtak a világnak, azt nem pótolja semmi más, s anélkül emelkedettebb életet nem élhetünk.

„A magyar közéletnek kevés az esztétikai tartalma, hiányzik abból a levegőből, amelyben a társadalmunk lélegzik, a művészeti érzék szomszaga, hiányzik a bensőség melege” – mondotta Prohászka 1903-ban. Ma ugyanezt mondhatná, zenéről különösen. Vannak biztató jelek, de lényegében semmi sem változott, [s a java tennivaló még hátravan.]

Jövő

E tennivalók részint egyéniek, részint közösségiek. Tehet-e valamit az egyén (az alkotó zenész) azonkívül, hogy veleszületett tehetségét végső gonddal kiműveli? Már ez is nagy munka. A zenész „nascitur et fit”, kiművelése soká tart, és sohasem kész. De vajon a magyarságot készen

kapja bölcsőjébe? Nem. Születése még senkit sem tesz magyarrá. Azért is meg kell dolgozni.

Minél több szál fűzi a magyar élethez és kultúrához, annál magyarabb lesz, amit ír. De hol lehet abba a magyar életbe, kultúrába beleszületni? Ismét Karácsony Sándor könyvére utalok. A nyugati nagy nemzetek fia csak él, mert azáltal már eléggé angol vagy francia – él és ír. Nálunk az értelmiség szülöttének valósággal ki kell harcolni a magyarságot a maga számára. Ami körülveszi, mind idegen. Át kell vágni magát rajta, utat törni a magyarsághoz. (Hogy a falu szülötte első nemzedékben zenész lehessen, ahhoz előbb tetemesen meg kellene rövidülni az útnak a falu és város kultúrája közt.)

A magyar kultúra fellegvára még csak részletekben, darabokban van meg, a zenész sem talál ott kész műhelyre, azt maga kell hogy megépítse, szálanként összehordja, mint a fecske a fészket. A nagy nemzet fia kész fészekbe száll költeni.

[...] A falu valósággal éhezik a kultúrára, s a város sem fog konokul ragaszkodni idegenségeihez, ha megérti: nem mind kultúra, ami idegen, s nem szükségképpen idegen, ami kultúra. Megérkeztünk az örök problémához: magyarság és európaiság szintézise, Szent Istvántól maig és örökké.

Addig él a magyar, míg meg tudja oldani.

De hisz tőlünk keletre, délre, északra mind ezzel küszködnek a népek. Nekik könnyebb: indogermán a nyelvük, s a nyugat hatékonyabban segíti elő megoldásukat. A mienk legalábbis közömbös előtte. Ha megoldjuk, magunknak oldjuk meg. Akkor, de csak akkor tudunk talán nekik is mondani valamit magunkról.

Magyar kultúra: örök harc a hagyomány és a nyugati kultúra közt. Béke csak úgy lehet, ha a népkultúra nő fel magas kultúrává, saját törvényei szerint, Európától csak azt veszi át, ami erre kell, s azt is szervesen magába olvasztja. Elérhetjük-e? Janus-arcunk lehet-e valaha egyakaratú, magával egyes lélek arca?

Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hanyódozó kompromisszum lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.

(Kodály Zoltán: *Magyarság a zenében*. Szerk. Szigethy Gábor, Budapest, Magvető, 1984. = mek.oszk.hu/06000/06022/html/)

KÖRKÉP

LÁNYI GUSZTÁV

KARÁCSONY SÁNDOR ÉS A KÖNYVEK LELKE

*Gondolatok Deme Tamás Miért nem nevelheti
az értelmiség az ifjúságot? című könyvéről*

Deme Tamás könyve mindenekelőtt Karácsony Sándorról, a XX. századi magyar pedagógia nagyhatású, iskolateremtő egyéniségéről szól. Ugyanakkor nem pusztán afféle pedagógia- és tudománytörténeti elemzés. Könyve – már a címében is – a mi jelenkori pedagógiai és társadalmi viszonyaink eleven, konfliktusos, mondhatni kórlélektani problémáit is mélyrehatóan diagnosztizálja: *Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot?* – kérdezi. A könyv mottójában fölsejlik a válasz a jó nevelőről: „mert úgy tanított, mint akinek hatalma van, nem úgy, mint az írástudók.”¹ Azaz a szerző – Karácsony Sándor neveléstudományi és társaslélektani életműve számunkra is érvényes üzeneteinek erőteljes és határozott megfogalmazásával – a *hatalom* és a *szeretet* konfliktusos erőterében vizsgálódik. A tanulmányíró meglepő, sőt meghökkentő szerénységgel állítja Karácsony Sándor szolgálatába tanulmánykötetét. Olyannyira, hogy állítása szerint a tanulmánykötet nem is fontos, nem a szerző szövege tehát a lényeg, hanem az, hogy az Olvasó rátaláljon Karácsony Sándorra.

Jelen rövid írásomban ezt a találkozást igyekszem előkészíteni/szolgálni – azzal a szerény(telen) szándékkal, hogy Karácsony Sándor, a *nagyhírű professzor*² monumentális életművének dicsérete mellett a Karácsony-életmű recepciójában fontos szerepet játszó Deme Tamás érdemeire is kitérjek. Nem szabályos recenziót, hanem *pszichológiai elemzést* írok. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a könyveknek is van lelkük. (Karácsony Sándor egy egész könyvet írt ezzel a címmel: *A könyvek lelke*.³) A lélektani elemzés logikája szerint először a tanulmányíró könyvének a *testéről* írok: a kinyomatott, tehát kézbe vehető, lapozgatható műhöz *kötődő* élmény(em)ről szólok. Ezt követően kerül sorra a könyv *lelke*: az Alkotó, a Szerző. És csak mindezek után jutunk fel a csúcsra, a könyv *szelleméhez*, a tartalmához – Karácsony Sándorhoz.

¹ Máté 7,29 és Márk 1,22.

² Kontra György: *Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor*. Karácsony Sándor Művelődési Társaság, Gondolat Kiadó, Földes – Budapest, 2009.

³ Karácsony Sándor: *A könyvek lelke. Irodalmi nevelés*. Exodus Kiadás, Budapest, 1941. – Második kiadás: Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2006. Szerkesztette és előszóval ellátta: Kövendi Dénes.

Ugyanakkor jeleznem kell, hogy ez a sorrend nem fontossági rangsort jelöl, sokkal inkább a hálózati kapcsolódások, vagyis – szintén Karácsony Sándorral szólva – a *mellérendelő* összefüggések szerkezetét jelenti. Nem fogom tehát elemző módon szétszedni Deme Tamás szövegeit, hanem *holisztikus* szemlélettel az *egészről* igyekszem írni a részek/részletek fénytöréseiben is.

A könyv teste: a kinyomtatott írás-mű

Egészen más érzés/élmény egy valódi, azaz kinyomtatott könyvet kézbe venni, mint egy képernyőről a digitális-virtuális szöveget, e-könyvet olvasni. A valódi, a megfogható, így lapozható, olvasható könyv az élet teljességét adja: ez és így mutatja meg igazán az élet organikus irányát is: *elme – lélek – írás – mű*. A nyomtatott könyv kézbevétele, olvasása: öröm és ünnep = örömnünnep. Az e-könyv: az organikus *lélekvesztés* szimptomája: kor- és kórtünete. *Körtünet*: olvasni, tájékozódni, információkat megkeresni/megtalálni és „elmenteni” így nagyon is hatékony, gyors és kényelmes megoldás. *Kórtünet*: „hatékony, gyors és kényelmes megoldás” – ez az a civilizációs, technikai eszköz és lehetőség, ám egyben csapda is, ami ugyanakkor *dematerializálja*, mintegy *eltüntet*i a személyes találkozások világát. Tehát örülök, hogy Deme Tamás könyvének van e-könyv változata is⁴ – ám én valóságos könyvnek a nyomtatott változatot tekintem, ezt olvastam, ezt lapozgatom most is, amikor ezt a recenziót írom.

Ha ránézek a könyv címlapjára: *Karácsony Sándor* (1891–1952) néz vissza rám. Halála és a több évtizedes távolság ellenére is így még szinte él: érzéki/érzékletes, mintha még érezném és hallanám is Őt. Ez az az anyagszerű, biológiai jelenlét, ami Karácsony Sándor személyes kommunikációs hatásának a kortársai világában nem elhanyagolható értelmezési keretét jelentette, s Deme Tamás Karácsony-fényképválasztása ebből a szempontból is telitalálat: nem akarta „megszépíteni”, nem akart fotogén „arculatot” formálni.

Karácsony Sándor ugyanis kortársai körében rendkívül közismert és népszerű személyiség volt, ám megjelenésében, az „első benyomás” hatása szerint szokatlanul, sőt meghökkentően kövér, ráadásul (első világháborús sebesülése következményeként) sánta is volt, nehezen, s csak bottal járt. Karácsony Sándor vaskos alkata és gondolatainak szubtilis, finom volta közötti jellegzetes feszültséget így írta le egyik előadásának hallgatója: „Amilyen finomak gondolatai, olyan zsíros keleti cívis ő. Hallgatom, hogyan táncol, szokell, villog, elszalad, visszakanyarodik gondolatainak játéka és elámulok: hihetetlen, ilyen vastag ember hogyan tud ennyire szubtilis megjegyzéseket tenni.”⁵

A címlapon látható férfiarckép: egy *bölcs öregember* – aki *azonos önmagával*. Nem a virtuális térben lebeg, hanem a magyar valósághoz szervesen kötődő személyiség.

⁴ <https://mek.oszk.hu/22900/22926/22926.pdf>

⁵ Szabó István: *Karácsony Sándor előadása a magyar filozófiáról*. Magyar Nemzet, 1942. február 14. 6. o.

A könyv lelke: a Szerző

A Szerző ezt a tanulmánykötetét Karácsony Sándor szolgálatába állítja, ám én mégis azt gondolom: szólnom/írnom szükséges a könyv alkotójáról is, mert ő valóban *alkotó személyiség*. Van mire szerénynek lennie. Így hiteles tőle a szolgálat gesztusa.

Deme Tamás művészetpedagógus, művelődéskutató, egyetemi docens. 1976-tól jelennek meg írásai, kreatív, szorgalmas és sokat publikáló tudós tanár. Azonban nem afféle tudományos publikációkat szakmányban „termelő” szobatudós: meg is éli Karácsony Sándor *társas* pedagógiáját és lélektanát. Amiképpen Karácsony Sándor sem csak leírta gondolatait, hanem egyfelől tanárként, másfelől különböző ifjúsági szervezetek vezetőjeként igencsak nagyhatású gyakorló pedagógus is volt – Deme Tamás is igyekszik a pedagógiai/társadalmi valóság konfliktusos világára is tevékenyen hatni: többek között, például, *gondolkodó táborokat* szervezett/szervez.⁶ Ezek a tevékenységei az *ellenállás* és az *építés* jegyében működtek/működnek. A rendszerváltás előtt természetesen inkább az ellenállás, utána az építés volt hangsúlyosabb, ám azt tudni érdemes: Deme Tamás nem ideológusként tette és teszi a dolgát, *nem kiszolgál(t)* – *hanem szolgál*. Szolgálatát viszont folyamatosan következetes: a *magyar észjárás és a keresztény értékorientáció* jegyében tevékenykedik. Ezen tevékenységének igazi és állandó vezércsillaga: Karácsony Sándor. Ezért hozta létre a *Sándor Kör*t: Sík Sándor és Karácsony Sándor szellemi örökségei alapján működő ökumenikus pedagógus kör. A *Csökmey Kör*⁷ működésében is fontos szerepet játszott. Emellett szervezői és egyben intellektuális is kreatív közreműködései is figyelemre méltóak: mindenekelőtt említendő a Karácsony Sándor életműkiadásban Mezey Katalinnal, Heltai Miklóssal és Kövendi Dénessel közösen vállalt munkája (Széphalom Könyvműhely, 2002–).

Megemlítem még a mi személyes szakmai kapcsolatunkat – azért, mert erre Deme Tamás maga is ösztönöz, azzal, hogy engem is többször idéz. Kapcsolatunk több évtizedes, az 1980-as évek elejéig nyúlik vissza, közös mesterünk, Kontra György közvetítésével ismerkedtünk meg. Szakmai barátságunkat legtömörebben talán folyamatos, termékeny és egymást ösztönző beszélgetéseinkkel, vitáinkkal tudnám jellemezni. Most csak egy ilyen izgalmas vitátémát említek: a pedagógiai értéktételezések és/vagy a pszichológiai adottságok értelmezésének problémáit. Tamás a pedagógiai értékek, én pedig elsősorban a (szomatikus) lélek empirikus adottságait, ezek vizsgálatainak módszertani kötöttségeit vettem/veszem figyelembe. Karácsony Sándor írásai számomra kezdetben szinte érthetetlen és kezelhetetlen szövegek voltak, hiszen az általam ismert pszichológiai szakszövegekkel összevetve ekkor még két, különálló univerzumot alkottak. A közelítés intellektuális kalandjaiban Deme Tamásnak (is) döntő szerepe volt.

⁶ 246. o.

⁷ Heltai Miklós vezetésével Karácsony Sándor tanítványai, egykori elkötelezett szimpatizánsai által 1990-ben alapított civil szervezet.

A könyv szelleme: Karácsony Sándor

Deme Tamás Karácsony-tanulmányainak meghatározó értelmezési szempontja: *Karácsony Sándor aktualitása*. Ám ennek az aktualitásnak az időhorizontja nem valamiféle (bármily fontosnak és lényegesnek látszó) pillanatnyi aktualitás, hanem az örök-aktualitás. Az örök-aktuális szubjektuma: a *szofokrata*, aki nem pusztán tudós, hanem bölcs ember is, aki ráadásul nem *paedagogus*,⁸ s nem is afféle száraz tanügyi néni vagy bácsi, hanem olyasvalaki, aki egész életében – a pedagógiai érosz által motiválva – élő tanítványi közösségeket épít.

Deme Tamás Karácsony-tanulmányaiban tehát arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy:

- 1) Karácsony Sándor pedagógiája nem pusztán ismereten alapul, hanem működőképes szemlélet: *természetes rendszer*. Gyakorlati viszonyokra alapozó, nem spekulatív elmélet.
- 2) Emberképéből következő *hierarchiája* is van, de lényege a *mellérendelés*. Ez a *magyar észjárás* döntő karaktere is. Karácsony Sándor önazonosságának is ez az alapja, de gondolkodásmódja: *egyetemes*.
- 3) Karácsony Sándor pedagógiája tehát nem „szakembereket”, hanem szofokratákat (lelki professzorokat) igényel.
- 4) Ideológiai, politikai kizárólagosságokhoz nem kötődik – értékekhez azonban igen.
- 5) Kis autonómiákban biztosít jó közérzetet.
- 6) Hangsúlyozza a fejlesztő és hátránykompenzáló tehetséggondozást.
- 7) Komplementer összefüggéseivel pedagógiai integrációt teremt.
- 8) Tudományos felfogása holisztikus, azaz nem pusztán interdiszciplináris.⁹

A tanulmánykötet szerzője is joggal utal arra, hogy ezek az értelmezési szempontok nagyon fontosak, mert Karácsony Sándor megértése döntően ezeken múlik. Számomra azonban legalább ennyire fontosak a könyvnek azok a részei is, ahol Karácsony Sándor pszichológiájának meghatározó karakterét foglalja össze – mint jeleztem, beszélgetéseink és vitáink is Karácsony pszichológiai koncepciója, jellegzetességei körül forogtak, ő ugyanis a neveléstudomány társaslogikai és társaslélektani alapjairól ír – én pedig nagy bajban voltam az egyetemen tanult pszichológiai tudással. Karácsony Sándor társaslélektana vajon szociálpszichológia? Ha nem, akkor mégis miért igen? – kérdeztem.¹⁰

Deme Tamás segített megérteni Karácsony Sándor társaslélektani tudományos szemléletét, ami mégis más, mint a magyar felsőoktatásban és tudományos pszichológiai kutatásokban elterjedt, meghatározó pszichológia és szoci-

⁸ Az eredeti görög fogalom: Παιδαγωγός. Jelentése: rabok és szolgák, nem autonómok.

⁹ 12–15. o.

¹⁰ Erről egy egész könyvet írtam: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

álpszichológia. Karácsony Sándor társas szemléletében ugyanis abból indul ki, hogy az individuum pszichológiája, a formális logika és a klasszikus módon kategorizáló filozófia alapján a pedagógiai tevékenység reménytelen és eredménytelen. Az érzelem, az értelem és az akarat (ezek az alapvető pszichikus késztetéseink) tehát nem nevelhető, a hit oktatása és az életérzés egyéni kezelése is lehetetlen. Ezek társaslelki viszonyulásai, kölcsönösségeik együttes hatásainak alakítása azonban lehetséges: a művészeti, tudományos, társadalmi, vallási és a közösségi életérzés filozófiáján alapuló jogi nevelés működőképes (lehet).

Miért nem nevelheti tehát az értelmiségi az ifjúságot?

Karácsony Sándor szerint azért nem, mert „azt a hibát is igen gyakran el szoktuk követni, hogy ifjúságunk nevelését az értelmiség feladatának gondoljuk, s értelmiségiekre bízuk. Pedig a közösség a népben érez, az értelmiségben gondolkodik és az ifjúságban akar [...]. Az ifjúság magasabb intenzitású kategória az értelmiségnél. Az értelmiség munkája az éppen érvényben lévő igazságok megolajozottan, simán »futó« megvalósításában merül ki. Haladás, fejlődés csak az ifjúság problémalátásának akarati megnyilvánulásából fakadhat. Az értelmiség tehát nem nevelheti az ifjúságot. Csak áhítatos, papi lelkek nevelhetik, ezeket nevezte Platón Államában bölcsnek, s ezeket szoktuk mi mint szofokratát emlegetni. A lélek szerinti »professzor« nem »értelmiségi«, hanem a szofokrácia tagja.”¹¹

A tanulmányíró könyve nemcsak a Szerzőnek, hanem nekünk, az Olvasóknak is örömnép – az alkotás társas ünnepe. Így és ezért szolgálat: „mert úgy tanít(ott), mint akinek hatalma van, nem úgy, mint az írástudók.” A *hatalom szeretete* és a *szeretet hatalma* közötti radikális különbségtétel nélkül ezért a szofokrata nevelői tevékenysége – *szolgálat* –, és a farizeusok/írástudók hatalmat *kiszolgáló* akarnoksága az az örök-aktuális konfliktus, amiről Deme Tamás Karácsony-tanulmányai itt és most nekünk is szólnak.

(Deme Tamás: *Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot? Karácsony-tanulmányok*. Orpheusz Kiadó, 2022, 320 oldal.)

¹¹ Karácsony Sándor: *A magyarok kincse*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2008. 270. o. Szerkesztette és utószóval ellátta: Kövendi Dénes. – Első kiadás: Exodus Kiadó, Budapest, 1944.

BRENNER JÁNOS

PÁRHUZAMOS IRODALOM

Minden évben, balatoni nyaralásom idején egy rituálénak hódolok. Egy hagyományos, még a harmincas években épült nyaralóban az évtizedek könyvhor-daléka – a budapesti lakásokból száműzött, „uraságtól levetett” könyvek – tar-togat néhány érdekességet. A még nagyapám által építtetett nyaralóban (vörös kőlabazat, schönbrunni sárga falak, hódfarkú cseréppel fedett manzárdtető: az üdülőhelyi neobarokk iskolapéldája) valamikor a kilencvenes évek elején va-laki a családból otthagya Somogyváry Gyula (1895–1953) két, 1990-ben újra kiadott könyvét: a *Virágzik a mandula* és a *Ne sárgulj, fűzfa!* címűeket (eredeti kiadásuk: 1933 és 1939). Rituálém tárgya: valahányszor ott nyaralok, újra és újra elolvasom ezt a két könyvet, mint idén is.

Mi az, ami ilyen vonzóvá teszi ezt a két regényt? Nyilván fontos szempont a szerző személye, akinek életpályája nem mentes az ellentmondásoktól. Egy-részt Bajcsy-Zsilinszky Endrén kívül ő volt az egyetlen tagja a képviselőház-nak, aki a „második zsidótörvény” néven elhíresült rendelkezés ellen szavazott („jog”-szabálynak ezt a szégyent aligha nevezhetjük), másrészt olyan szélső-jobboldali szervezkedésekben vett részt, mint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (elterjedt nem hivatalos nevén „Fajvédő Párt”) és az Ébredő Magyarok Egyesületének megalapítása. Emberi tisztességének fényes bizonyítékait a náci és a kommunista erőszakszervezetek szolgáltatták: először 1944-ben a nácik hurcolták el Mauthausenba, majd 1950-ben a kommunisták Kistarcsára, 1953-ban máig nem végleg tisztázott körülmények között egy Budapestre tartó fo-golyszállítmányban állítólag szívrohamban halt meg. Ez azonban nem elég. Somogyváry a katonai bajtársiasság szép példáit írja le – ezek gyakorlására teljesen békés körülmények közt a német hadsereg tartalékos tisztjeként szá-momra is adódott néha alkalom – és hihetetlen precizitással ecseteli a háború borzalmait, mint például a keleti fronton Galíciában elesett, temetetlen katonák holttestéből, a kezdődő bomlás miatt hallható hátborzongató zajokat.

Ez utóbbi nem fordul elő másik első világháborús szerzőm, Alexander Lernet-Holenia (1897–1976) *Die Standarte* (A lobogó, 1934) és *Der Baron Bagge* (Bagge báró, 1936) című regényeiben. Egy generáció tagjai voltak és két, első világháborús regényük is csaknem egyidejűleg jelent meg (egyéb könyveikkel itt tudatosan nem foglalkozom). Lernet-Holenia életútja annyiban szerencsésebb volt, hogy megúsza a náci terrort, a kommunistákkal pedig nem hozta össze a sorsa – le-számítva, hogy excentrikus hajlamai révén a háború után néha a *Wiener Tagebuch* című kommunista folyóiratban is publikált, konzervatív jóakarói nemtetszésé-re. Noha 1933-ban a nácik több könyvét elégették, forgatókönyvíróként tovább dolgozhatott az Anschluss után és folyóiratokban is publikálhatott. További szerencséjének bizonyult, hogy 1939-ben behívott tartalékos tisztként rögtön, a Lengyelország elleni támadás második napján megsebesült és felépülése után a hadsereg filmirodájába vezényelték fődramaturgként. Nem vagyok irodalom-

történész, mindössze lelkes olvasó, akinek azonban – a kétnyelvűség ajándéka révén – az a benyomása, hogy a két éppen csak különvált ország az irodalomban akkor sem vett különösebben tudomást egymásról, a későbbi fogadtatás sem reagált hosszú ideig különösebben a kézenfekvő párhuzamokra, holott a *Bagge báró* 2007 óta Tatár Sándor fordításában magyarul is rendelkezésre áll.

Kivételt képez Hamvas Béla Lernet-Holeniáról írt, a *Napkelet* 1935. októberi számában megjelent cikke, amelyben – több más osztrák entellektüellel együtt – meglehetősen sommásan leszólja: „(...) ugyanaz az édeskés erotika, ami Zweignél, Schnitzlernél, vagy Freudnél. Minden együtt van, ami a gyors és biztos sikeret hozza.” Azt hiszem, az egyébként tiszteletreméltó Hamvas Bélának ritkán sikerült annyira melléfognia, mint itt – Freudot az „édeskés erotiká”-val társítani még akkor is hajmeresztő, ha munkásságát tudományos szempontból bízvást már rég túlhaladottnak tekinthetjük, viszont befolyása a XX. század gondolkodására minden kétségen felül áll. Az említett írónál sem sikerült igazán ráéreznie mondanivalójukra, és szinte beleesik saját csapdájába, amikor meglehetősen felszínesen ezt írja: „Alexander Lernet-Holenia elbeszélő műveit az tette híressé, hogy ezek kivétel nélkül mind a régi Ausztria szellemének kifejezői. Ugyanaz a könnyűség, kifogástalan forma, egyszerűség, a problémák könnyed tálalása, ugyanaz a kedély, amely a bécsi írásművészetet mindig jellemezte.” Hogy ez szinte szóról szóra elfogadhatatlan klisé, arra még később visszatérek. Somogyváryt nem jegyzik az igazán nagy írók között – ez talán igazságtalan, de nem lévén az irodalom hivatásos művelője, ehhez sem szerzői, sem irodalomtudományi minőségben nem tudok szakavatottan hozzászólni. Viszont a katonai történetek, a front hol elviselhetetlenül lassan, hol percről-percre változó eseményei, a vér, a pánik, a helytállás nagyon is életszerű ábrázolása mellett valóban van néhány részlet, különösen a szerelmi történetekben, amely édeskés és sokkal inkább megfelel Hamvas Béla (elő)ítéleteinek, mint Lernet-Holenia regényei.

Lernet-Holenia – Somogyváryhoz hasonlóan – az első világháborúban szolgált, de a lovasságnál, ami más irányt adott a háborús tapasztalatoknak. Míg Somogyváry a Doberdó-front szörnyű lövészárk-háborújában, majd Galíciában az orosz túlerő elleni elkeseredett gyalogsági harcokban vett részt, addig Lernet-Holenia – viszonylag elegáns körülmények között – a lovasságnál szolgált. Nem mintha ez veszélytelen lett volna, de mégis különbözött az állóháborútól. A *Bagge báró* egy klasszikus lovassági történet és realiztikus magjában – amelyet egyre inkább átszőnek a fantasztikus elemek – a hadviselés korszakos törését ábrázolja, a lovasság mint támadó fegyvernem reménytelen elavultságát a gépesített hadviselésben. Semler zu Wasserneuburg (keresztneve az egész könyvben nem tűnik fel), az őrülség határát súrolva megszállott lovaskapitány, századával az 1915 eleji észak-magyarországi orosz betörés során azt a feladatot kapja, hogy derítse fel az ellenség hollétét, amit ő – halálvágy és saját képességei túlbecsülésének furcsa keveréke által hajtva – túlértelmez és egy hídnál orosz géppuskák ellen hajszolja a századot. A kilátástalan harc várható módon a század csaknem teljes megsemmisülésével végződik, kivéve néhány lovast, köztük Bagge bárót, aki a század végén lovagolva, súlyos sebesüléssel túléli a teljesen értelmetlen akciót. A hadikórházban lázálmaiban azt fantáziálja, hogy a harc győzelemmel

végződött, tovább lovagolnak, rátalál álmai szerelmére, míg egy aranyhídhoz érnek, mondhatni a Styx hídjához, amelyen csak a halottak mehetnek át – itt ébred fel és szembesül a szomorú tényekkel. Semler hübrisze, a többi tiszt sorsvállalása – hiszen tudják és parancsnokuk tudtára is hozzák, hogy csak akkor élnék túl az akciót, ha esküjüket megszegve megtagadnák a parancsot – nagyon is súlyosan fémjelzi a történetet és legjobb indulattal sem sikerült a Hamvas-féle könnyedséget és kedélyt megtalálnom, annál inkább a tragédia elemeit, hiszen a katonák akárhogy is döntöttek, csak rossz, vagy erkölcsileg, vagy fizikailag halálos döntést hozhattak. A kifogástalan forma valóban megtalálható, a lovaglás sodró ritmusa, az ütközet utáni, valójában álmódott események filmszerűen szaggatott ábrázolása (a szerző nemhiába írt forgatókönyveket is) az egészen apró részletekig, mint a véltén elfogott orosz tisztek kihallgatása Semler által: *„Semler lovával megállt előttük, és miközben a barna mellső patájának könnyed, végtelenül kecses mozgulatával kaparni kezdte a havat, Semler franciául kérdezte a tiszteket, hol állhat további ellenség.”* (Saját fordításom, Tatár Sándoré nem áll rendelkezésemre.) Hilde Spiel, a jelentős osztrák kritikus (és maga is író), a halál és az élet közötti köztes birodalom enigmatikus történései ábrázolása kapcsán a *Baron Baggett* egyenrangúnak tekinti Heinrich von Kleist novelláival.

Az elegancia Somogyvárynál is megjelenik, mint például az 1917. szilveszteri, Zakopanében játszódó báli jelenetnél. Nála azonban a harctér realizmusa és a politikai helyzet értékelése jóval nagyobb szerepet játszik. Ez utóbbinál érdekes megfigyelni, hogyan értékeli a két szerző a „háterszág” szerepét: míg Lernet-Holenia csak közvetve foglakozik a kérdéssel, Somogyváry egyre keserűbben nyilatkozik, hiányolja a fronton harcoló katonák társadalmi támogatását, kikel a „lógósok” és a silány anyagok frontra küldésén nyereszkeskedő hadiszállítók ellen. Végül azt a következtetést vonja le: a háború után a hazatérő frontharcosoknak kell az országban rendet csinálnia. Ez az a tipikus reakció, amelyet a veszített háború után és az igazságtalan „békeszerződések” (valójában: diktátumok) láttán a polgári háttérű, csalódott intellektuális frontkatonák mutattak, Somogyvárytól Ernst Jüngerig. Utóbbi az iparosodott Németországban a munkás (*Der Arbeiter*) figuráját állította a középpontba, noha nem a szoros értelemben vett ipari munkást értette alatta, hanem a polgári individualizmust szétzúzó modern tömegembert – jellemző, hogy a fogadtatás Jüngernek az esztétizáló fasizmustól a bolsevikok iránti szimpátiáig széles skálán, részben egymással ellentétes pozíciókat vetett szemére. Somogyváry viszont az általa romlatlannak és egészségesnek ítélt magyar falu felől akarta újjáépíteni a társadalmat. Evidens, hogy a kiegyezés korát is részben elutasító antiurbánus és antiliberalis érzelmi töltet a Horthy-korszak szerves eleme volt, noha Somogyváryt egész szakmai tevékenysége a fővároshoz kötötte. Némi paternalista mellékízzel, de kétségkívül az erősödő antiszemitizmus ellen foglalt állást – „Seviot” kadét szimpátiával ábrázolt alakját lojalitása és katonai teljesítménye alapján befogadja a frontharcosok közösségébe, tekintet nélkül származására.

Lernet-Holenia nem kínál hozzá hasonló társadalom-megújító programot, ha úgy tetszik: konzervatív forradalmat – ő egyetlen jelentős kivétellel valóban

inkább a Monarchia sajátosan értelmezett emléke előtt tiszteleg. A lobogó cselekménye az 1918 őszen még éppen a Monarchia csapatai által megszállt Belgrádban egy szerelmi történettel kezdődik, amely összefonódik a főhős, Menis zászlós által az ifjú hölgy mellett – akivel egyébként semmiféle erotikus helyzet nem adódik, csak szinte magától értetődő, csaknem szótlán és házasságba torkolló egyetértés – csaknem ugyanolyan intenzíven áhított joggal, hogy ő hordozhassa a lovasezred lobogóját. Ezt a jogot pontosan abban a pillanatban szerzi meg, amikor az ezred legénységi állománya fellázad és az addig erre jogosult, kettejük közül idősebb zászlós elesik a lázadás leverésekor keletkezett tűzpárbajban. A másik zászlós, Heister gróf, a történet szerint valójában egy cigánygyerek fia, akit annak idején fiúutód nélküli nagyszülei de facto megvásároltak egy, a birtokon átvonuló családtól. Heister kétségebeesetten próbálja valós származását elkendőzni – a jelenet híven tükrözi Lernet-Holenia egzisztenciális szorongását, kétes identitását, hiszen hivatalos apja és anyja házasságát nem sokkal születése előtt kötötték és nem sokkal születése után fel is bontották, ami többek között a Lernet-Holenia egész életét kísérő legendához vezetett, miszerint Lernet-Holenia valójában egy Habsburg főherceg törvénytelen gyereke lett volna, amit ő maga sosem cáfolt egyértelműen.

Menis valóban szinte erotikusan viszonyul a lobogóhoz, amely mindazt megtestesíti, ami számára érték: az uralkodó iránti hűséget, a katonai bátorságot, s végeredményben az egész Monarchiát. Az ezred tisztikarának azon része, amely túlélte a lázadást és Belgrád antant megszállását, Menis imádotta társaságában kalandos és további halálesetekkel kísért úton végül eléri Bécset, ahol a fejébe veszi, hogy megfelelő rangú személynek adja át a lobogót, amit hűségesen, rengeteg veszély között hazahozott – csak éppen a teljes összeomlásban nem talál senkit, akit erre méltónak tartana. Bécsben értesül arról is, hogy a császár és király felmentette tisztjeit hűségesküjük alól és úgy érzi, hogy saját uralkodója árulta el. Végül Schönbrunnba megy, hogy talán személyesen Károlynak adhassa át a lobogót, aki azonban családjával együtt éppen ebben a pillanatban csaknem menekülésszerűen hagyja el a kastélyt. Közben meglátja: altisztek egy kandallóban zászlókat és lobogókat égetnek el, hogy ne kerüljenek az ellenség kezébe. „A zászlók, amelyek körül évszázadok óta ezredek estek el, a sasok, melyek a birodalom becsülete voltak, a holtak harci jelvényei ropogtak és égtek. (...) A császár elégettette a zászlókat, amelyeket a holtak visszaadtak neki. Ekkor én is előhúztam a lobogót, amelyet szívem felett hordtam, és bedobtam a tűzbe.” (ford. BJ) Ebben az égvilágon semmi bécsi „kedély” nincs, éppen ellenkezőleg: egy világ omlott össze, melynek romjain tanácstalanul bolyong a túlélő.

A kivétel: még a katasztrofálisan végződő lázadás előtt a tisztikar beszélgetést folytat a Monarchia múltjáról és kétes jövőbeli esélyeiről, Bottenlauben huszárcapitány, átmenetileg a közös hadseregnél szolgáló német tiszt jelenlétében, aki szemlátomást nem ismeri ki magát a Monarchia bonyolult nemzetiségi és közjogi viszonyaiban. Anschütz főhadnagy egy különös felvilágosító beszédet tart: „Bottenlauben gróf, Ön ezt nem érti. (...) Önöknél odaát néhány jelentéktelen kisebbségtől eltekintve csak németek vannak. Nekünk néhány német ezreden kívül azonban csak magyar, cseh, lengyel, olasz, horvát és tudja az ég, még milyen ezredünk van. (...)

Ennek a hadseregnek a nagy híre jogos volt. Ezt a hírt azonban sose érte volna el, ha már önmagában az a pusztaság teljesítmény, hogy ilyen sok népből alkották és összetartották, nem lett volna olyan rendkívüli. Pláne, hogy gyakran olyan nemzetek ellen kellett harcolnia, amelyek tagjai saját soraiban álltak. Mégse vallott sose kudarcot. Most azonban itt az idő. Ha a németek becsületének és tisztességének számít, hogy nemzetnek tekintik magukat, akkor érthető kell legyen, hogy a többiek is kezdik nemzetnek érezni magukat. Eddig összetartottuk ezt a hadsereget, ezt a birodalmat, amíg csak tudtuk. Mi, akik németek vagyunk, mint Ön, Bottenlauben gróf, akaratunkkal, becsületünkkel, vérünkkel összetartottuk a népeknek egy olyan csoportját, körülöttünk egyesítve, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint mi magunk. Mindent megadtunk nekik, amit csak adni tudtunk. Ez a németek kötelessége. Nagykorúvá tettük őket. Most el akarnak menni tőlünk. Ez a nemzetek joga. Mint németek betöltöttük a küldetésünket. De mint katonák, mint tisztek, tudjuk, hogy mi lesz továbbra is a kötelességünk, egészen a végig.” (ford. BJ)

A beszéd több szempontból is különös. Nem tudhatjuk persze, hogy Lernet-Holenia vajon azonosult volna-e annak tartalmával. Mindenesetre kiválglik belőle, hogy a „német-osztrák” Anschütz éppúgy semmit sem értett meg a Monarchiából, mint a „birodalmi német” Bottenlauben. Szemlélatomást nincs fogalma a Monarchia kettős szerkezetéről, a magyarokat úgy kezeli, mint egy nemzetiséget a sok közül, a német-osztrákokat pedig olyan jótevőnek állítja be, aminek egész biztos nincs sok köze a realitáshoz, nem is beszélve a német szupremáciáról festett képről – itt mintha a jozefinizmus köszönné vissza, keverve egy adag nacionalizmussal. Később Anschütz még rátesz egy lapáttal, amikor a Monarchiát „európai gyarmatbirodalom”-ként emlegeti. A Monarchián belüli összetartó és szét-feszítő erők konstellációja persze jóval bonyolultabb volt, mint ami az Anschütz-féle lovastiszt világképébe belefért. Ugyanakkor mintha már – utólagos tudással – Ausztria Németországhoz való csatlakozása felé pillantana, ami köztudomásúlag nem a náci ötlete volt, hanem a wilsoni elvek alapján az 1918 novemberében létrejött ideiglenes osztrák nemzetgyűlésé, melynek végrehajtását az antant-hatalmak akadályozták meg a népek önrendelkezésének nagyobb dicsőségére.

Somogyváry tragikus sorsával egybevetve, Lernet-Holenia élete végén az osztrák irodalom grandseigneur-jévé vált, a Hofburgban lakott és élete végéig – hullámzó minőséggel – írt. Több regényét, köztük a *Mars im Widdert* és a *Beide Sizilien*t, továbbra is érdemes olvasni.

LUDMANN MIHÁLY

VÁROSKÉPTEREMTŐ MŰVEK MESTERE

Háromszáz éve született Fellner Jakab, a késő barokk kor kiemelkedő építésze

A késő gótika idején kiemelkedő építészeti alkotások születtek a Magyar Királyság területén. A budai királyi építkezések Zsigmond és Mátyás uralkodása alatt kivívták Európa csodálatát, azonban a hosszú török uralom alatt ezek nagy része elpusztult. A középkori építészeti emlékek jórészt a felvidéki terü-

leteken maradhettek meg, szerencsés földrajzi helyzetének köszönhetően, és itt a reneszánsz is sajátos, egyedi világot tudott teremteni. A török hódoltság idején az építőmesterségben jártas szakemberek is elfogytak. Erről panaszkodott Bethlen Miklós is, aki itáliai reneszánsz minták alapján megtervezte a betlenszentmiklósi Bethlen-kastélyt, amelyet akkor épített meg, amikor már a barokk is túl volt a virágkorán.

A XVIII. században a török kiűzése után az egykori hódoltsági területen nagyszabású építkezések kezdődtek, amely során új falvak és templomok sora született meg. Ezt a tömegigényt az 1788-ban megszervezett Országos Építészeti Igazgatóság típustervei igyekeztek kiszolgálni, aminek következtében egymáshoz nagyon hasonló késő barokk templomokat építettek, különösen a Nagyalföldön. Az építőmesterek feltűnő hiányát a külföldi születésű mesterek befogadása enyhítette. Így került Magyarországra a salzburgi születésű Mayerhoffer András, akinek a fő megrendelője Grassalkovich Antal volt, a tiroli Hefele Menyhért, akinek pártfogója Batthyány József pozsonyi hercegprímás és Szily János szombathelyi püspök volt és Fellner Jakab, aki a morvaországi Nikolsburg szülöttje volt. Ezek a mesterek hozzájárultak a késő barokk építészeti elterjedéséhez, és a század végén az európai építészetben megjelenő klasszicizálás meghonosításához. Ezeknek az építésznek köszönhetően hazánk felzárkózott az európai építészet jellemző irányzataihoz.

Az alkotó a művében teljesedik ki, abban testesül meg a személyisége és karaktere. Az alkotása lesz az, ami az idő hármasságát egységbe forrasztja, a múlt tapasztalatából táplálkozik, a jelen technikai tudását, formavilágát használja, de már a tervek víziója és az a cél, hogy a következő generációk számára is épít, mindez a jövőt szolgálja. Ahhoz azonban, hogy az eltervezett mű megvalósuljon – különösen, ha olyan költséges műfajról van szó, mint az építészet – szükség van eszmei és anyagi támogatókra. A XVIII. században az újjászülött magyar művészet patrónusai elsősorban a főnemesi családok tagjai voltak, akik között számos világlátott, Rómát is megjáró főpap volt. Ilyen mecénás volt az Esterházy család, amelynek tatai birtokán a régi, funkcióját veszített romos vár helyére gróf Esterházy (II.) Miklós a kor divatjának megfelelő kastélyt szeretett volna építtetni. A megbízott építész az 1722. július 25-én Nikolsburgban született Fellner Jakab volt.

Fellner Jakab építőmesterek mellett szerezte a tudását és fiatalon, 23 évesen telepedett le Tatán. Itt első önálló munkája Balogh Ferenc jószágkormányzó lakásának és a kis kocsiszínnak a megépítése volt, amit 1751-ben fejeztek be. Ezekben a gróf meglátta az építész tehetségét, kinevezte a tatai uradalom építészévé és megbízta a kastély terveinek elkészítésével. Ekkor már állt az Esterházyak kismartoni első barokk kastélya, azonban ezt később, 1797–1805 között átalakították. Használatban volt a gödöllői Grassalkovich-kastély és a nagycenki Széchenyi-kastély is, jól mutatva a világi reprezentatív építészet új típusának, a kastélynak hazai meghonosodását. Fellner tervében azonban nem a magyarországi előképek, hanem a bécsi Felső-Belvedere hatását érezhetjük. Ez persze érthető is, hiszen a birodalom fővárosának és egykoron leggazdagabb emberének – Savoyai Jenőnek – épített mű irritáló és elérendő célt jelentett a hazai

főnemesi réteg számára. Fellner első tervének háromrizalitos főhomlokzata, az alsó szint nyomottabb arányai, az első emelet nagy ablakai és ezek díszes szemöldökpárkányokkal való hangsúlyozása sok hasonlóságot mutat a bécsi épülettel, ahogyan a középrizalit íves formája és a sarokrizalitok timpanonos orommezeje is. Azonban a fél évszázados eltérés már jól láthatóan stílusváltó-zást is hordoz, különösen a saroképitmények és a tető kialakításában. Azonban Fellner első rajzban megőrződött terve nem valósult meg, és a gróf halála után a vár szomszédságában épült meg a kastély, Fellner új terve alapján. Az építkezés az 1760-as évek második felében kezdődött és a következő évtizedben fejeződött be, jóval szerényebb formában, mint az első terven megálmodott épület. A grófi család az emeletes főépületben lakott, itt volt a díszebédlő és a nagy szalon. A vendégeket a kiskastélyban szállásolták el.¹

Ez a megbízás az építész ismertebbé tette, és a rangját is emelte. Miklós gróf testvére Esterházy Károly, akit 1762-ben egri püspökké neveztek ki, fontos támogatója volt az építésznek. 1764-ben kérte fel az egri Líceum már elkezdett épületének átalakítására, és ő bízta meg Fellnert a pápai Nagytemplom megépítésével, valamint ő ajánlotta be Koller Ignác veszprémi püspöknek, aki új püspöki palotát akart építtetni.

A veszprémi püspöki palota 1765 és 1776 között épült, egy időben a tatari kastéllyal és az egri iskolaépülettel. A veszprémi palota alaprajzi elrendezése a két hangsúlyos sarokrizalitjával a francia kastélyok elrendezését követi. A két-szintes épület könnyed játékoságát a falsávok tagolása, a nagy emeleti ablakok keretezése és változatos szemöldökei nyújtják. Fellner ötletességét jellemzi a középrizalit megoldása, amely alig emelkedik ki a síkból, de az emeleti ajtóból tágas erkélyre léphetünk, amely alatt kocsiáthajtó található. A középrizalit emeleti tagolása pilaszterekkel történt és boltíves zárása fölött timpanon látható, s a fölé emelt oromzat figurális díszítést kapott. Ezt a megoldást később több veszprémi ház oromdíszeiben láthatjuk visszaköszönni.

Az egri Líceum épületére még az előző püspök, Barkóczy Ferenc kérte fel a Bécsben élő Josef Ignaz Gerlt, azzal a szándékkal, hogy egy új egyetem ott-honát tervezze meg. Az egyetemalapítást Esterházy is támogatta, és Gerlt az épület bővítésére utasította, aki ezt másodjára már nem akarta megtenni, ezért a püspök Fellnert bízta meg a tervezéssel. Az épületet halála után segédje, Grossmann József folytatta. Az egyetem a bécsi udvar és uralkodók centralizáló törekvése miatt nem jöhetett létre. A Budára költöztetett, 1635-ben alapított nagyszombati egyetem csak 1769-ben vált klasszikus négy fakultásos egyetem-mé, ezután több mint száz évet kellett várni a következő, 1872-ben induló Kolozsváron egyetemre. Az egri épület megépítése óta oktatási intézményként működik, ma hazánk legfiatalabb egyeteme.

¹ Jóval később, 1889-ben Esterházy Miklós kastélyszínházzal bővítette az épületegyüttest, tervezésével a bécsi Fellner és Helmer építész irodát bízta meg. A nézőterét a gróf megrendelésére Gustav Klimt örököltette meg egy festményen, amely elveszett, csak fotó maradt róla. A várszínházat 1913-ban lebontották.

Az egri líceum. (Ludmann Mihály felvétele.)

A Líceum háromszintes, központi négyzetes udvar körül szerveződő épület, mind a négy oldalán középrizalit bontja meg a monoton síkokat. A legdíszesebb a főbejárat rizalitja, három szinten három boltíves nyílásokkal tagolva, az emeleti ablakokat timpanonok díszítik, és a tető vonalában a három ablaktengelyt átfogó, hangsúlyos timpanon zárja. Az antik építészetre utaló szerkezeti elem feltűnő alkalmazása jól mutatja azt az ízlés és stílusváltozást, amely a klasszicizmus felé mutat. Az első emeleten ajtók kötik össze a homlokzati konzolos erkélyt és a dísztermet, ahogyan ezt a barokk kastélyoknál is láthatjuk. A levágott sarkok is a barokk hagyományt követik, ahogyan a megtört ívű, tagolt tetőforma is. Az építész sokoldalúságát mutatja, hogy a fűtésre szolgáló cserépkályhákat is ő tervezte, ezeket Magner Károly győri kályhaépítő fazekasmester kivitelezte. A Fellner terve alapján készült kályhák a rokokó stílusjegyeit hordozzák. A Líceumban kapott helyet az egri Főegyházmegyei könyvtár, amelynek a mennyezetét Johann Lucas Kracker *A tridenti zsinat* című freskója díszíti. Kracker Bécsben élt, de Magyarországon is dolgozott, többek között Jászón is. A festő kereste meg Esterházy püspököt, és felajánlotta szolgálatait, aki szívesen alkalmazta, és így Egerben is több képet festett. Kracker gazdag barokk illuzionista architektúrát festett a könyvtár boltozatára.

Fellner Jakab korában az építészek az egyre sokszínűbb világi építészeti művek mellett változatlanul meghatározó feladatnak tekintették a szakrális épületek tervezését. 1751-ben kezdődött az ekkor már az Esterházyak birtokolta területen a tatai plébániatemplom építése, amelyet a neves osztrák építész Franz Anton Pilgram tervezett. Ő már korábban is járt Magyarországon, neki

köszönhető a szentgotthárdi ciszter monostor újjáépítése és a jászói premontrei prépostság temploma. Pilgram még az az építész, aki ugyan tervezett magyarországi templomokat és megfordult az építkezéseken, de nem telepedett le az országban. 1761-ben bekövetkezett halála miatt az építkezést Fellnerre bízta, aki némileg átalakította az eredeti terveket. A magaslaton álló Szent Kereszt felmagasztalása templom a késő barokk jellemző alkotása. A hangsúlyos és kiemelkedő két saroktorony, a díszes kapuzat, a megtört párkányok, az élmetszett tornyok és a toronysisak formája a barokkra jellemzőek, azonban mindezen fegyelmezettség uralkodik és hiányoznak a szobrok, fülkék. A jellegzetes füzérdísz, a copf is ennek a késő barokk irányzatnak a jellemző plasztikai díszítőmunkája. A belső tér kialakítása is a kor igényét tükrözi. Ilyen az egyhajós elrendezés és a szentély visszafogott díszítése. Az építkezés csak 1784-ben, Fellner halála után fejeződött be, segítje Grossmann József irányításával.

Fellner Jakab önálló szakrális épülete a pápai Szent István vértanú-templom, amelynek tervezésével szintén Esterházy Károly püspök bízta meg. Az építés 1774-ben kezdődött, 1795-ben szentelték fel. A kor kíváncsiságának megfelelően egyhajós, a bejárat felett orgonakarzattal, a szentélyben nagy méretű festmény ábrázolja Szent István első keresztény vértanú halálát. Mellette Szent István és Szent László magyar királyok szobrai állnak. A hajót három kupola fedi, amelyekben a kor legjelentősebb osztrák festője, Franz Anton Maulbertsch freskói jelenítik meg a névadó szent életének fontos állomásait.² A belső tér visszafogott díszítése és a kevés plasztikai alkotás a klasszicista ízlés előretöréséről árulkodik. Ezt láthatjuk a templom főhomlokzatán is. Egy, oszlopokkal keretezett kapuja van, amely belenyúl a homlokzat emeleti síkjába. Itt három íves záródású, a felülethez képest kicsi, pilaszterekkel keretezett ablak van. A főpárkány – ami a hajó magasságában helyezkedik el – egyenes, csak a hangsúlyos timpanon töri meg. A felette levő attikát a barokkból itt maradt, fesztonnal díszített íves posztamens zárja, amelyen a névadó szent szobra áll, szélein a mártíromság koszorúját felé nyújtó ülő angyalok szobrai kaptak helyet. Az oldalt levő két torony ellentmond a homlokzat fegyelmezettségének. Áttört, oszlopokkal és pilaszterekkel tagolt harangházuk a barokk jellemző megoldása és formailag közel áll a római Sant’Agnese in Agone templom tornyaihoz. Ebben meghatározó szerepe volt a megrendelőnek és az építkezés anyagi támogatójának, Esterházy Károlynak, aki elvárásokat is megfogalmazott az új épület megjelenésével kapcsolatban. A püspök római emlékei köszönnek így vissza a két toronyban. Azonban itt a harangház fölött a toronyórák vannak, ezért ez zárt, míg a toronysisakok szintén a Szent Ágnes-templomon levőknek a reminiscenciái.

Fellner Jakab 58 éves korában 1780-ban hunyt el, hozzávetőlegesen száz munkája ma is áll. Legjelentősebb építészeti alkotásai ma is meghatározóak többek között Eger, Tata, Veszprém és Pápa városképeiben. Félbe maradt mun-

² Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) korának európai rangú osztrák festője volt, aki negyven évig alkotott hazánkban. Kiemelkedő alkotásai Sümegen, Székesfehérváron, Vácott, Győrben, Pápán, Szombathelyen és Egerben láthatók.

káit segédje, Grossmann József bécsi születésű, de Magyarországon alkotó építész fejezte be, aki saját épületeket is tervezett, s 1785-ben halt meg. Őt is Tatán helyezték végső nyugalomra, mint mesterét.

TÓTH KLÁRA

„MINDENKI CSAK A MAGA MÓDJÁN LEHET SZABAD”

A magyar film állóvizében különös eseménynek tűnt, hogy Víg Mihályról 103 perces dokumentumfilm készült, amelyet a mozikban is vetítenek. Szerencsére, mert a televíziókban nem mutathatják be, ott ugyanis – a hirdetések miatt – 52 perc a dokumentumfilmre szánt maximális idő. Ha valamely kereskedelmi csatorna vetítené a filmet, akkor reklámokkal kellene megtűzdelni, ami – mi tagadás – blaszfémianak minősülne.

Víg Mihály a 80-as évek új érzékenysége, s ennek hatására a gombamód szaporodó rockzenekaroknak egyik kiemelkedő személyisége. Tartósabb nyomot azzal hagyott a kultúrtörténetben, hogy Tarr Béla filmjeinek állandó zeneszerzője volt az *Őszi almanachtól* a pályát lezáró *Torinói lőig*. Ezzel nem akarom Víg szerepét lebecsülni az underground zenében, de kétségtelen, hogy ezt az életművet összefoglaló filmet is inkább a Tarr-ral való kapcsolatának köszönheti, hiszen a számos producer között felbukkan például a *Londoni férfiban* szereplő színésznő, Tilda Swinton neve is. A Magyar Nemzeti Filmintézeté viszont nem.

A 65 éves zenész arcán bizony nyomot hagyott a sors: a kábítószer, az alkohol s egy családi tragédia. Fiatal arcait nézegetve alig ismernénk rá. A filmben „felmondja” nekünk az életét. Először kicsit zavart, kicsit feszengő, amit önróniával kompenzál, de aztán belejön, és mi is ráhangolódunk. A népzene gyűjtő, NÉKOSZ-os apa felidézése, a sok testvér megnyugtató közege, s aztán az intézetben való tartózkodás 12-13 éves korban, mert szülei gyűjtőútra mentek Indiába. Ez az időszak egyszerre gyötri és megedzi. 16 éves korában abbahagyja gimnáziumi tanulmányait és sodródik a galerik, az alternatív színházak, a zenekarok között. Verseket olvas, ír és gitározik. A zenei alapismereteket ott-honról és az iskolából hozza. Bekerül a „Sárga házba”, mert nem akar katoná lenni, s az orvos partner ehhez: „Jó, akkor nem lesz katona.” (Sok havert avatott be a sárga házba jutás fortélyaiába, hogy a sorozás előtt hogyan kell a „flepnit” megszerezni.) Felrémlik bennem az *Eltörölni Frankot* szélsőségesen kegyetlen pszichoterápiája, s azon gondolkodom, melyik az igaz. Talán ez is, az is. E kettőből állnak össze a Kádár-korszak nyolcvanas éve, de az általánosabb magatartás a kultúrpolitika részéről inkább a tűrés volt az underground zenekarokkal szemben. Szövegeikben többnyire nem is volt deklarált politikai tartalom, inkább a megszólaltatott életérzés – nem érdekel senki és semmi, „ne zavarjátok a köreimet” – volt idegen a létező szocializmustól.

A new wave, az új érzékenység művészete a Balázs Béla Stúdió és a Társulás néhány filmjében, a képzőművészetben és zenekarok tucatjaiban a tűrés és a tiltás mezsgyéjén egyensúlyozott, hasonlóan az alternatív színházakhoz. (Fantasztikus korképet ad erről Bérczes László *A mezsgyén* című beszélgető-kötetében.)

Érdemes felidézni Szőnyi Tamás *Nyilván tartottak – Titkos szolgák a magyar rock körül 1960-1990* című könyvét, amelyben leírja: az illetékesek operatív szempontból figyelmet érdemlőnek neveztek azt, hogy a jelentésben szereplő együttesek (Balaton, Bizottság, Kontroll Csoport, Neurotic, URH, Vágtázó Halottkémek) állambiztonsági szempontból kb. egy éve a látókörukben vannak, mégis egyre több helyen tudnak fellépni. Ez tűrhetetlen, intézkedést kíván: „Elhárítási területünkhöz tartozó művelődési házak vezetőit tájékoztatjuk a problémás együttesekről és javasoljuk, hogy ezeknek az együtteseknek fellépési lehetőséget ne adjanak.”

E felelős helyzetről beszél hosszan Víg Mihály: a zenekarok szaporodtak országszerte, s a csilláron is lógtak a fellépéseiken. Szerinte a KISZ egy része „belülről bomlasztott”, s a művelődési ház igazgatói és más klubok vezetői maguk döntötték el, hogy kinek a fellépését engedélyezik, és kiét nem. Igaz, volt akinek a döntés az állásába került, de a többségnek ekkor már nem esett bántódása, noha a nyakukra járt a rendőrség. A nyolcvanas években, bár tudták, hogy megfigyelik őket, egyre többen voltak azok, akik nem féltek. És nem félt – ez személyiségének alapeleme – Víg sem. A maga csöndes módján legfeljebb odébb állt egy zenekarral. Nem tudnám megmondani – lehet ő sem –, hogy hány alakulatban lépett fel: Balaton, Trabandt, Európa Kiadó és még sorolhatnánk. Nem lehetett jó érzés, hogy zenekarának tagjai – Lukin Gábor, Méhes Marietta, Vető János – néhány év leforgása alatt egymás után disszidáltak. Ő – mint elmondta – a nyelv, a magyar nyelv miatt maradt. Az Európa Kiadóból azért lépett ki, mert nem akart az Erdős Péter vezette hanglemezgyártóval együttműködni. Különben sem tűrte, hogy mások mondják meg neki, mit csináljon, illetve hogy „két napnál tovább ugyanazt kell csinálni”.

A film első harmadában igen gazdag, sokszor elsőként bemutatott videóanyaggal idézi meg az underground világát, s főképp Bódy Gábor és Dixi alakját. Mindkettőjük nagy hatással volt Víg-re, ráadásul abban az időben szinte Bódy volt az egyetlen, aki az akkor berobbant videótechnikáról ismereteket tudott átadni. Arról, hogy – mint utóbb kiderült – Bódy milyen kapcsolatban állt az e közegre állított hivatallal, nem esik szó. A titokzatos Méhes Marietta ikonikus alakjáról szeretettel beszél, mondván nem akart rosszat soha senkinek, nem tehetett róla, hogy rendkívüli hatással volt a férfiakra. Ezt a színes és érdekes visszaemlékezést töri meg, s teszi drámaivá, sőt megrázóvá a zenész kapcsolata, majd magánéleti tragédiája a Hit Gyülekezetével.

1987-ben feltűnt a megfigyelő szerveknek, hogy a Fiatal Művészek rendezvényeire kevesebben járnak, valószínűleg azért, mert Budaörsön alakult egy szekta, amely célja a Szentírás tökéletes megismerése és az Úr szolgálata. Maradjunk most Szőnyi könyve alapján annál, amit akkor lehetett tudni róluk. A csoport tagjai – Németh Sándor vezető lelkesz utasítására – nem tartották a

kapcsolatot szüleikkel. A feltétel nélküli engedelmesség mellett megkövetelte tőlük, hogy leadják fizetésük 10 százalékát a szekta költségeinek fedezésére. A tagok lelki kényszer alatt voltak, a külvilággal nem tarthattak kapcsolatot, teljes egészében elutasították a szocialista életformát.

Víg számára, aki Pajor Tamás – a Neurotic együttes frontembere – hívására ment a gyülekezetbe, hamar kiderült, hogy ez nem az ő világa. Feleségét azonban – akivel ekkor már öt gyerekük volt – teljesen beszippantotta ez a közeg, s a gyülekezet választásra akarta kényszeríteni, mert „felemás igában” nem lehet élni. A fiatalasszony 1993-ban öngyilkos lett. Víg elmondása szerint amikor ez kiderült, a Hit Gyülekezete vezetője krimibe illő körülmények között magához hívta a férjet, s a közelgő választásokra tekintettel – 1994-ben vagyunk! – egy-millió forintot ajánlott fel, hogy „ne borítsa ki a bilit”. „Még el se temettük, s már alkudozol.” – jött Víg válasza, s bár pénze sosem volt, nem fogadta el az összeget.

Az asszonyáról csak annyit tudunk, hogy fiatal volt és gyönyörű. Minden létbizonytalanságuk ellenére sok gyereknek adott életet, s azokat bizakodva nevelték. „Mi nem vártunk negyvenöt éves korunkig a gyerekekkel. Azt gondoltam a gyerekekről az Isten gondoskodik” – mondta Víg. A film ezt a vallo-másos monológot visszafogottan ábrázolja, nem használ látványos képanyagokat – pedig vannak –, csak a feleség s a gyerekek képeit mutatja, erős hatást keltve e minimalista megoldással.

„Evilági bíróság a gyülekezet és az én peremben nem tudna ítéletet hozni” – teszi hozzá Víg, aki a történetek után hat évig nem lépett fel. „Nevelgette” a gyerekeit, s látva, hogy ők dolgoznak a legtöbbet, hiszen mindennap iskolába mennek, ő is beiratkozott a pécsi főiskola művelődésszervező szakára, aminek soha nem vette hasznát.

A film harmadik egysége Tarr Béla filmjeinek zeneszerzőjeként mutatja be a zenészt. Három évtized alatt az *Őszi almanachtól* (1984) a *Torinói lőig* (2011) hét nagyjátékfilmben dolgozott Tarr-ral. A *Sátántangóban* az egyik főszerepet – Jirimiást – is eljátszotta. Nem volt ismeretlen terep számára a filmzene, hiszen a nyolcvanas években a Balázs Béla Stúdióban – ahol összeértek a művészetek szálai – már dolgozott Müller Péterrel, Szirtes Andrással, akik az *Ex kódexben*, illetve *A Pronuma bolyok történetében* a nyolcvanas évek alternatív életérzésének közérzetrajzát csinálták meg laza történetfűzésekben. (Víg ráhangolódó képességét jelzi, hogy a *Kárhozat* kapcsán – amelynek fő helyszíne egy kocsmá –, hirdetést adott fel az újságban: vendéglátóiparban dolgozó zenészeket keresett, s ennek alapján állította össze a zenét.) Elmeséli, hogy melyik filmhez miért épp azt a hangszer választotta, miért illeszkedik a repetíció, a zenei motívumok ismétlődése Tarr stílusához és mondanivalójához. Tartós munkakapcsolatuk alapja valószínűleg az volt, hogy a rendező észrevette: ha van miért, ő aztán tud, képes dolgozni, s még a 22. órában is van mozgósítható ereje. Ez passzolt Tarr kíméletlen perfekcionizmusához. Ugyan a rendező tíz éve nem forgat, de filmjei hatására Víg Mihályt mások is megkeresik külföldről. Elküldik a filmet, és ő tesz alá zenét. Legtöbbször fiataloknak, és ingyen. Majd leszögezi azt is, hogy a filmzene nem zene, s a dalszöveg nem vers. Olykor-olykor még fellép, legyőzendő depresszióját, amely ólálkodik körülötte.

Sokan mondták, hogy egy portréban jó, ha mások is megszólalnak, mert kerekesebb a kép, de nem gondolom, hogy itt szükség lett volna rá. Én hiszek Víg Mihálynak. Szívesen nézem az öregedő férfi barázdált arcát. Ha a szabadság azt jelenti, hogy azt csinálom, amit akarok, amennyiben másoknak nem ártok vele, Víg Mihály igazi szabad ember, aki megfizette szabadsága árát. A film talán rövidebb lehetett volna, például a gyerekkor és a megjegyezhetetlenül sok zenekar képeiből lehetett volna vágni. Az archív felvételek egyik-másikára ráfért volna a feliratozás a szövegértés miatt, mert nemcsak egykori rajongók ülnek a nézőtéren. S befejezésül tűnődhetünk azon is, hogy a filmet jegyző Kécza András, aki 1984-ben végezett a filmrendezői szakon, vajon miért nem csinált korábban filmet, miért maradt a pálya szélén, ahonnan ezt a filmet is készítette.

(Ott torony volt. Víg Mihály-portré. 2022, rendezte: Kécza András.)

SZERZŐINK

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest) okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984–1992), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993–2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

HALÁSZ PÉTER (1939, Budapest) agrármérnök, néprajzkutató. Iskolái: Toldy Ferenc Gimnázium, Agrártudományi Egyetem. Munkássága során főként agrárökonómiai témákkal, település-szociológiával, művelődésszervezéssel, valamint a moldvai csángómagyarok hagyományos kultúrájának kutatásával foglalkozott, mint az Agrárgazdasági Kutató Intézet tud. főmunkatársa, a Magyar Művelődési Intézet igazgatója, majd tud. főmunkatársa, a Honismeret folyóirat szerkesztője, a Duna Televízió főszerkesztője. 2010 óta nyugdíjasként, de nem nyugalomban, Gyimesközélpokon dolgozza fel és publikálja félévszázados moldvai gyűjtéseinek hozadékát.

HÓVÁRI JÁNOS (1955, Kiskorpad) történész, turkológus, nagykövet. A Türk Államok Szervezete Magyarországi Képviseleti Irodájának vezetője, a Károli

Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézetének egyetemi docense, a Benda Kálmán Szakkollégium Történész Műhelyének vezetője, a Pécsi Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára, az Ankarai Egyetem díszdoktora. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, történelem-török szakon szerzett diplomát 1979-ben. Magyarország nagykövete Tel-Avivban, Kuvaitvárosban és Ankarában. 2018-tól a türk ügyekkel megbízott utazó nagykövet. Számos kötet és tanulmány szerzője.

JOÓ ADRIENN (1978, Budapest) 2004-ben végzett az ELTE TÓFK karán művelődésszervező szakon, egyetemi diplomáját a Pécsi Tudományegyetemen szerezte művelődésszervezőként. Néhány tanulmánya megjelent neveléstörténet, művelődéstörténet, oktatáspolitikai témában. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában tudományos titkár munkakört tölt be.

KÁSA BÉLA (1952, Pécs) fotóművész. 1979-ben a kölni Képzőművészeti Szakfőiskola Művészeti és Formatervezési Karán szerzett diplomát művészi fotográfia szakon. A népi kultúra elkötelezett kutatója, megőrzője és továbbadója. Zenél, népzene gyűjt és fényképez Erdélyben, Moldvában és Gyimesben, de járt Indiában a félnomád életmódot folytató tevépásztor Rabari törzseknel is.

LÁNYI GUSZTÁV (1951) szociálpszichológus, az ELTE Társadalomtudományi Karán a szociálpszichológia tanszék docense.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár.

Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja.

SZAPPANOS GÁBOR MÁTÉ (1995, Gyula) a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végzett történelem szakos bölcsészként, ókor–középkor specializációval. Jelenleg ugyanott hallgat Történelem MA keretén belül „Kulturális örökség története és gyakorlatát”. Az Erkel Ferenc Emlékházban dolgozik.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.